

И(ввет)
Н24

Нам Као ОЧИ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка двадцять перша

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1975

Nam Cao

CHÍ PHEO - DÌ HẢO - ĐÔI MÓNG GIÒ -
MỘT BỮA NỌ - XEM BÓI - MẮT MẸ - NƯỚC
MẮT - ĐÒI THỪA - LÃO HẠC - MUA NHÀ -
- TRĂNG SÁNG - CƯỜI - MÒ «SĂM - BAN» -
ĐUỜNG VÔ NAM - NỖI TRUÂN TRUYỀN CỦA
KHÁCH MÁ HỒNG - CÁCH MẠNG - Ở RỪNG -
- ĐÔI MẮT - ĐỢI CHỜ - CHUYỆN BIÊN GIỚI
(PHỤC VỤ CHIẾN TRƯỜNG - NGÔ CHỐNG
ĐÓI - NGƯỜI CÁN BỘ DÂN CÔNG - SÙNG
MỸ - GIA ĐÌNH ÔNG PÀNG - NÓI THẮNG -
- NGÀY KỶ NIỆM - KỸ THUẬT - ĐUỜNG
RA TIỀN TUYẾN - TRẦN CỪ).

Mai-a Ka-sen dịch (từ tiếng
Việt ra tiếng U-co-ren).

Нам Као

ОЧІ

НОВЕЛИ

Переклала з в'єтнамської
МАЙЯ КАШЕЛЬ

З М І С Т

Передмова <i>Миколи Нікуліна</i>	5
Ті ФЕО	16
ТИТОНЬКА ХАО	53
ДВІ СВИНЯЧІ НІЖКИ	64
ПООВІДАЛА ДОСХОЧУ	72
У ВОРОЖБИТА	83
МАТИ ЗНИКЛА	91
СЛІЗОЗИ	98
ЗМАРНОВАНЕ ЖИТТЯ	112
ДІД ХАК	126
ЯК Я КУПИВ БУДИНОК	137
МІСЯЧНЕ СЯЙВО	146
СМІХ	157
ШАМΠΑНСЬКЕ	165
ДОРОГА НА ПІВДЕНЬ	173
ПРИКРОЩІ РОЖЕВОЩОКИХ КРАСУНЬ	182
РЕВОЛЮЦІЯ	192
У ЛІСІ (щоденник)	215
ОЧІ	256
ЧЕКАННЯ	273
ПРИКОРДОННІ ОПОВІДАННЯ	
Служба фронту	281
Рятівниця кукурудза	285
Кадровик народних носіїв	287
Американська зброя	289
Сім'я Панга	292
Відверта розмова	296
Пам'ятний день	299
Техніка	301
Дорога на передову	303
Чан Ки	308

Н $\frac{70304-131}{M2(5(04)-75}$ 126-75

ПЕРЕДМОВА

Це сталося 30 листопада 1951 року. Кілька човнів, один за одним, тихо плинули по рівній поверхні затоплених водою полів північно-в'єтнамської провінції Нінь-бінь. У прохолодних сутінках крізь сивий серпанок туману, що здіймався над водою, вимальовувалися вдалині синюваті громаддя невисоких круглястих гір. Тиша і замріяний спокій тропіків були оманливі — ішла війна Опору в'єтнамського народу проти французьких колонізаторів. На човнах, сторожко прислухаючись і придивляючись довкола, пробиралися по ворожих тилах патріоти — пропагандистський загін. Серед них був і письменник Нам Као. Вороги напали несподівано, тому сутичка виявилася нерівною. Письменник устиг тільки кинути на мулке багнисте дно сумку з паперами, де, мабуть, лежала і його записна книжка з начерками, спостереженнями, думками для майбутніх творів, які не судилося Нам Као написати. Гримнули постріли, що сполохали зграйки білих чапель, — карателі розстрілювали полонених просто на місці. Вони поспішали закінчити цю брудну справу, що за неї (вони в глибині душі усвідомлювали це) доведеться колись відповідати. Вони навіть не захотіли упізнати Нам Као, видатного письменника. Вони знали лише одне — перед ними комуніст, і цього їм було досить. Він тримався впевнено, з гідністю, мужньо йдучи назустріч смерті, викликаючи у катів ненависть і страх. Такий він, герой, і увійшов в історію боротьби за свободу і щастя В'єтнаму.

У в'єтнамській літературі Нам Као посідає особливе місце — він почав писати тоді, коли критичний

реалізм у В'єтнамі перебував на останньому етапі свого розвитку, і Нам Као разом з тим став одним із активних творців нового, соціалістичного мистецтва на початковій стадії його становлення.

Народження хлопчика у в'єтнамській сім'ї — завжди велика радість. 29 жовтня 1914 року така радість завітала у село Дай-Хоанг до затишної хати небагатого крамаря, що збував дерев'яні вироби в сусідньому місті Намдині. Однак батько новонародженого, майбутнього письменника Нам Као (справжнє ім'я Чан Хиу Чі), з більшим бажанням віддавався розвагам, аніж справам, і незабаром зубожів. Тому в сім'ї тільки одному Нам Као пощастило одержати освіту — атестат випускника середньої школи для в'єтнамця був тоді найвищою мрією. З одержанням атестату пов'язувалося здійснення надій всієї родини... Але виснажений нестатками, нервовий і вразливий, з хворим серцем, Нам Као не витримав напруження випускних екзаменів і захворів. На співчуття і поблажливість шкільного начальства не можна було розраховувати — і мрія про атестат залишилась нездійсненною.

Через деякий час юному невдасі здалося, що нібито йому усміхнулося щастя: його влаштували конторником до кравецької майстерні, яку щойно відкрив якийсь родич у Сайгоні. Можна собі уявити, яким радісним був для юнака довгий і тривалий шлях через всю країну з півночі на південь — справжня мандрівка, яка розпалювала уяву, збуджувала мрію про далекі країни, про інше, краще життя і про літературну працю. Але в Сайгоні па нього чекали нові поневіряння, йому довелося перемінити немало занять, погоджуватися на будь-яку роботу.

У ці роки Нам Као починає писати вірші й опові-

дання,— юнацькі наслідувальні вправи в душі популярної тоді течії пасивного романтизму,— та надсилає їх до газет і журналів. Іноді твори його друкували, але по суті він ще нічим не вирізнявся з-поміж багатьох початківців — дрібних службовців, учнів, студентів, які оббивали пороги редакцій.

У 1939 році Нам Као повертається до рідних місць. Живе то в себе в селі, то в Ханой, де йому пощастило влаштуватися на роботу вчителя приватної школи — дуже скромну посаду, яку він незабаром втратив, бо приміщення школи забрали для стайні японські мілітаристи, що окупували країну в 1940 році. Нам Као мусив займатися літературною поденщиною, його обсіла та ж сама безпросвітна злиденність.

Але саме на початку 40-х років, у задушливі часи лихоліття, коли країна опинилася під тяжкою п'ятою японської окупації, Нам Као стає відомий як письменник, надрукувавши своє оповідання «Ті Фео» (1941). Головний персонаж оповідання — злидар, що втратив людську подобу з вини поміщика та його родини, вічно п'яний і готовий навіть на злочин заради вина. Використовуючи відомий вираз К. Маркса, можна сказати, що Ті Фео — окарикатурене втілення «ідіотизму сільського життя» і його озлоблена на все жертва. В той же час образ Ті Фео розвінчує персонажів злочинного світу, овіяних у деяких тогочасних творах романтичним ореолом. Гуманізм Нам Као веде героя до прозріння — зустріч із жінкою примусила Ті Фео очуматися від п'яного чаду для іншого, людського життя. Та в тогочасних соціальних умовах письменник не бачив шляхів до морального відродження Ті Фео — герой гине.

Це оповідання, а також опубліковані в 1940—1941 рр. «Сміх» і «Місячне сяйво» засвідчили розрив Нам Као з ідейною та соціальною програмою в'єтнамського

пасивного романтизму, який кликав читача в якусь туманну рожевуvalu далину, що не мала нічого спільного із життєвою основою колоніального В'єтнаму. Письменник здійснив рішучий поворот від ілюзій романтизму до реалізму, поворот, що про нього він сам висловився в «Місячному сьйві». Герой цього оповідання, якому, без сумніву, притаманні автобіографічні риси, колишній учитель приватної школи і літератор Дієн каже: «Ні, мистецтво — це не оманливе місячне сьйво, воно не повинно брехати, не повинно прикрашати дійсність. Тільки крик болю й страждання, крик знедолених, що знаходить відгук у Дієновій душі, тільки це має право бути мистецтвом...»

Уже тут виявляються основні риси улюбленої теми письменника в дореволюційні роки — страждання людини творчої праці в умовах колоніального В'єтнаму, коли неможливо застосувати свої сили й здібності. Ця тема була втілена і в романі «Виснажене життя» (1944). До друку цей твір колоніальна цензура не підписала.

Незважаючи на цензурні переслідування, що примусили деяких письменників-реалістів замовкнути, а деяких — уникати гострої соціальної тематики, перша половина сорокових років не привела, однак, до занепаду критичного реалізму. Письменники-реалісти йшли тоді шляхом поглибленого проникнення в духовний світ людини, і в цьому відношенні творчість Нам Као дуже характерна: він досліджує не тільки долю, а й самосвідомість в'єтнамського інтелігента і в'єтнамського селянина.

Не дивно, що в той же період Нам Као захоплюється російською класикою. Його улюбленими письменниками стають Достоевський і Чехов. Саме у Чехова вчився Нам Као мистецтву тонкої психологічної характеристики персонажів, безкомпромісному викриттю фальші й гнилої напівфеодального суспільства, що морально

розбещує людину та примушує й чесних людей жити за вовчими законами, які панують у цьому середовищі. Так, скажімо, рушійною пружиною оповідання «Як я купив будинок» є опис душевних мук героя, добропорядної й чуйної людини, причетної до літератури, яка заради власного добра, тамуючи біль у серці, чинить жорстокість. «Адже,— міркує герой,— щастя в нашому суспільстві — ніби вузька й коротка ковдра: якщо один укрився — другий розкрився».

У дореволюційних оповіданнях Нам Као панує підкреслена буденність, письменник, як правило, уникає сюжетної інтриги, деякі оповідання побудовані зовні так, ніби це проста розповідь про нудне, сіре життя («Тігонька Хао»). Душевно красу «маленької людини» — темного і трохи дивакуватого селянина — діда Хака — автор теж розкриває через опис небагатої зовнішніми подіями, нецікавої, непримітної долі людини, що живе в глушині, підкреслюючи цим контрастність зовнішнього і внутрішнього складу персонажа («Дід Хак»).

Для Нам Као духовний світ селянина так само цікавий, складний і важливий, як і духовний світ інтелегента. І в цьому виявляється органічний демократизм письменника-реаліста.

Завдання Нам Као полягало не тільки в тому, щоб описати той чи інший бік життя селянина та інтелегента, їхньої гіркої долі,— він намагався досягти психологічної глибини й достовірності образу. Взагалі Нам Као прагне розробляти життєві проблеми, не описуючи їх, а заглиблюючись у їхню сутність, його не захоплює неповна розмова про все потроху, він домагається основного — розкриття порухів людської душі, пізнання прихованих причин людських вчинків, а отже — і суспільного життя. Нам Као належить до літераторів, які особливо гостро відчували нестерпну задуху соціальної атмосфери напередодні світлої бурі — революції.

Активна суспільна позиція письменника веде його до лав бійців-патріотів — у 1943 році Нам Као вступає до підпільної Асоціації діячів культури «За визволення батьківщини», створеної в тому ж році за ініціативою в'єтнамських комуністів. Ця Асоціація у своїй програмі стверджувала соціалістичний зміст, національну форму і народність нової культури В'єтнаму.

У маленькій, з крихітним віконцем, кімнатці письменника То Хоая на одній із ханойських вулиць велися палкі дискусії — обговорювалося питання про створення революційного театру. Щирим прихильником цієї ідеї став Нам Као, який енергійно її відстоював і навіть хотів написати п'єсу. Домовилися з акторами. Але задум створити в той період революційний театр так і не здійснився. На Асоціацію звалилися репресії колоніальних властей. Нам Као пощастило їх уникнути.

А тим часом у 1945 році країну, яка страждала від окупантів, спіткало жахливе лихо — страшний голод, що забрав кілька мільйонів жертв. «На базарах, вулицях і дорогах лежали виснажені люди й тіла померлих від голоду просто поруч із харчевнями, де бенкетували японські вояки», — згадує То Хоай. Перемога Радянської Армії над німецьким фашизмом і японським мілітаризмом зробила вирішальний вплив на історичну долю В'єтнаму.

В серпні 1945 року відбулася революція, яка привела до визволення країни від іноземного гніту та утворення першої у Південно-Східній Азії держави робітників і селян — Демократичної Республіки В'єнам.

Нам Као стає активним учасником революційних подій у рідному повіті. Потоки людей у селянському одязі, озброєні будь-чим, рухалися по високих дамбах, шляхами, річками й полями, визволяючи міста від колишніх правителів повітів та провінцій. Селяни обирають Нам Као головою общини. Незабаром Асоціація діячів культури «За визволення батьківщини» викли-

кає його до Ханоя. Нам Као поринає в бурхливу атмосферу гострої політичної боротьби.

Перший рік для молоді республіки був важкий, тривожний і радісний. Важкий — бо в країні панували голод, економічна розруха, тривожний — бо англійські, французькі та чанкайшістські війська ще перебували на землях В'єтнаму, радісний — бо народ жив в атмосфері глибоких соціальних змін. Не бачене до цього піднесення захопило громадське й політичне життя В'єтнаму: в Ханой видавалося близько п'ятдесяти газет і журналів. В умовах гострої ідеологічної боротьби народжувалася нова література, відбувалися суперечки про конкретні шляхи її розвитку. Цілком природно, що тоді у В'єтнамі зростає інтерес до творчості основоположника соціалістичного реалізму — М. Горького.

Нам Као працює відповідальним секретарем редакції «Тієнфонгу» («Авангард»), журналу Асоціації діячів культури «За визволення батьківщини», а коли розпочалася колоніальна агресія на півдні країни, його посилають у райони бойових дій. Знову Нам Као звертається до добре йому знайомого жанру оповідання. Письменник розглядає тепер явища життя в перспективі революційного перевороту і соціальних перетворень. Він пише оповідання, що мають актуальне звучання, і публікує їх у журналі «Тієнфонг». В оповіданні «Шампанське», що відзначається гострим, напруженим сюжетом, але із звичайним для Нам Као буденним обрамленням, письменник викриває психологію пригніченості й покірності — психологію колоніального рабства. Визначеність безкомпромісної авторської позиції характерна для оповідання-памфлета «Прикросці рожевощоких красунь», де саркастично змальовані зневажені всіма поплічники колонізаторів, які намагалися організувати на півдні країни маріонеткову державу.

Наприкінці 1946 року, коли спалахнула всенародна

війна Опору і патріоти з боями відступили в джунглі та гори, Нам Као разом із То Хоаєм працює в редакціях газет, що видавалися в найважчих умовах війни. Для редакційного приміщення доводилося використовувати печеру на схилі гори, яка обстрілювалася ворожим артилерійським вогнем. З гори було видно, як внизу, по дорозі, рухаються солдати іноземного легіону. Але все ж газета виходила регулярно.

У 1948 році Нам Као став комуністом. Церемонія прийому в партію відбувалася в горах, в присутності лише кількох чоловік під акомпанемент гарматних пострілів, що гучно відлунювали в горах. За два роки Нам Као брав участь у боях з колонізаторами в районі північного кордону В'єтнаму.

Він багато писав у ті часи, але то була щоденна журналістська робота — статті, нотатки. Для літературної діяльності щастило віддавати лише лічені години, проте й вони були плодотворні.

Літератори В'єтнаму ще тільки шукали шляхів, що згодом привели до виникнення на національній основі мистецтва соціалістичного реалізму. Література цього часу вже збагачується новою тематикою, новими героями, життєствердним усвідомленням ясної історичної перспективи. У 1948 році Нам Као написав сповнене глибокого змісту оповідання «Очі»: в ньому письменник протиставив відщепенцю-обивателю, колишньому літераторові людину мислячу, справжнього інтелігента, який назавжди подолав почуття заспокоєності і вбачав смисл життя у всенародній війні Опору за свободу, незалежність і щастя.

Опанування новим для літератури багатим життєвим матеріалом викликало у письменників жвавий інтерес до фактів самої дійсності. «Відкладемо геть пишний живопис по лаку,— закликав письменник Чан Данг.— Робитимемо більше начерків з натури, по-справжньому життєво вірогідних, простих, чесних і правдивих».

В'єтнамське оповідання тих років взагалі характеризується тяжінням до документальності, конкретних реальних подій, до «нарисовості», оскільки в'єтнамська література тоді вперше намагалася художніми засобами опанувати нову революційну дійсність, створити образ нової людини. Це об'єктивне явище — визначальна риса всієї в'єтнамської літератури Опору, — виразно простежується і в творчості Нам Као («В лісі», «Прикордонні оповідання»), прекрасного майстра новели.

Ці твори засвідчили і перші кроки нової літератури соціалістичного В'єтнаму і стали літописом народного подвигу, що створювався самим учасником цих подій.

МИКОЛА НІКУЛІН

ПОВЕЛИ

ТІ ФЕО

Він ішов і лаявся. Так було щоразу, коли кінчалася випивка. Спочатку лаяв небо. Ну і що з того? Адже небо нікому не належить. Потім ганив світ. Теж даремно, бо світ належить усім, а не комусь одному. З досади він заходився обкладати лайкою село Вудай. Але кожен вудасць міркував собі так: «То він ласє когось іншого — не мене!» І всі мовчали, ні словом не озиваючись. Ну як тут не будеш лютувати? І він лютився! Ого, лють пробирала його до самих печінок! А щоб їм світу білого не бачити! Подумати тільки, він шпетить кожнісінького негідника, а ніхто й словом не обізветься! Жоднісінька тобі душа! О гірка доле! Хто ж платитиме за пляшку? І чого він такий нещасний! Якій негідниці заманулося привести його на білий світ, щоб він отак поневірявся? Якій, га? «Будь ти проклята, будь проклятий той час, коли ти породила мене!» — зціпивши зуби, картав Ті Фео ту, що дала йому життя. Але хто ж вопа? Може, небо знає? Бо він не знав, і ніхто в селі Вудай не знав...

Якось рано-вранці один чоловік ішов ловити вугрів і біля покинутої печі для випалення цегли побачив його, голопузого, посинілого, загорнутого тільки в латану-перелатану спідницю. Чоловік підібрав його і відніс до сліпої вдови. Та продала немовля бездітному ремісникові з рисоружки, але ремісник невдовзі помер, і хлоп'я лишилося безпритульним. Ледве сп'явшись на ніжки, прислужувало то в одній сім'ї, то в другій.

У двадцять років Ті Фео орав землю в пана Кісна, за-раз шановного пана правителя тонгу¹. Подейкують, що третя жінка пана старости, ще досить молода і не від того, щоб удати з себе хвору, примушувала молодого наймита розтирати їй ноги, живіт, розминати спину. Угледівши того бундючного пана старосту, все село, бувало, тремтить, а в себе вдома він сам тремтить перед своєю третьою. Була вона пишна та огрядна, щоки так і пашать, а пан староста все крекче: поперек болить. Чоловіки ж, котрі крекчуть від болю в попереку, всі до одного бояться жінки й страшенно ревниві. Де-хто навіть казав, що пан староста ревнував свою третю до молодого, здорового й дужого орача, але не смів навіть натякнути про це. Були й такі, що твердили, немов наймит втерся в довіру молодій господині, в руках якої була вся хатня влада й ключі від комор, і на-грабастав хтозна-скільки і грошей, і зерна. Кожний говорив, що тільки хотів. Де правда — невідомо. Ві-домо тільки, що якось Ті Фео схопили й відправили до повіту, а звідти запроторили в тюрму. Хтозна, скіль-ки він просидів, але в селі його не було років сім чи й вісім. І раптом з'явився. Спочатку ніхто не впізна-вав його: скидався на людину, що побувала у риби в череві. Голова наголо оббрита, вишкірені білі зуби аж блищать, обличчя зчорніло, і тільки одні очі зир-кають так люто, що страх! Вдягнений у штани й со-рочку з чорного ная² і рудуватий піджак європейського крою. На розхристаних грудях витатуїовано драконів, феніксів, якогось генерала; те ж саме й на обох руках. Лише глянеш — умреш від страху!

¹ Т о н г — адміністративно-територіальна одиниця в колишньому В'єтнамі, об'єднувала кілька сіл.

² Н а й — тканина з шовкових пачосів.

Наступного дня він сидів на базарі і з полудня до заходу сонця дудлив горілку, закусуючи собачатиною¹. Потім п'яний-п'янісінький з пляшкою в руці почвалав до воріт правителя Кісна, лаючи його найгіршими словами й кленучи, як тільки міг. Пана правителя не було вдома. Угледівши такого звірюку, старша жінка кивнула на другу, друга гукнула третю, третя зиркнула на четверту, але ніхто з них не наважився й словом зупинити бешкетника. Де вже тут наважитися, коли той нахаба п'яний як чіп, розмахує порожньою пляшкою, а вдома самі жінки!

Вони тільки міцніше замкнули ворота, хай йому грець, а лайка не швайка, вуха не проткне! Ще й трьох собаког випустили на нього — нехай з'ясовує справи з ними...

Який лемент здійнявся! Селян навіть з найдальших халуп одразу оглушило, але в душі кожен був задоволений: хоч раз у житті почули, що і старшу жінку пана правителя, і другу, й третю, й четверту, які досі лаяли селян як самі хотіли, тепер відкрито лає останніми словами, і хто? — мужик! І як смачно лає, як дотепно!

— Ну, тепер батечкові й синкові Кіснам не потикається на вулицю! Либонь, їхні предки в могилі перевертаються від такої ганьби,— гомоніли поміж себе люди.

— Його щастя, що немає вдома пана старости,— заважували інші.

Пан староста — це Кионг, син пана правителя. Всі знали, який він зарозумілий: на людей дивиться як на солому, як на сміття. От якби він був удома!

¹ Собачатина — у В'єтнамі, як і в деяких інших країнах Азії, м'ясо окремих порід собак вважається делікатесом і цінується дорожче за куряче.

— Ти чого, байстрюче нещасний, розходився тут?.. Чого тобі треба? — обізвався хтось грізно.

— Це староста Кионг!

— Отже, прийшов-таки!

— Староста Кионг повернувся!

— Що ж тепер буде?

— Ого, який ляпас! А це що? Гамселять один одного кулаками й ногами.

Раптом пролунав несамовитий крик. Щось зблиснуло. Це Ті Фео вдарив пляшкою об ворота. І заверещав. Заверещав так, ніби його ріжуть! Верещав і лаявся, і кликав на допомогу:

— Ой людоньки! Рятуйте!.. Ой людоньки! Кієни — батько й син — убивають мене! Рятуйте, людоньки! Староста Кионг уже зарівав мене!

І всі побачили, що він качається по землі й, горляючи, дряпає собі обличчя уламком пляшки. Весь у крові, аж страшно дивитися. Собаки як не розірвуться, так наскакують на нього. Староста Кионг трохи зблід, губи його скривила зневажлива посмішка. Оце так! Подумати тільки, він ще й качається по землі! Ах ти ж, пройдисвіт, так от для чого ти сюди прийшов!

Позбігалися люди — звідки їх тут стільки й понабиралося! Гамір здійнявся, як на базарі. Старша жінка пана правителя, друга, третя й четверта тепер осмілилися і теж вискочили з лайкою. Їм не терпілося подивитись на Ті Фео. Як би цього разу все не окошилося на панові правителіві...

Аж ось і пан правитель:

— Чого тут стільки людей?

Звідусіль пролунало шанобливе вітання, люди чемно розступилися, а Ті Фео раптом витягнувся й не поворухнеться, лише тихенько стогне, мовби конає.

Правитель глянув і одразу збагнув, у чому річ. Недарма ж він був старостою, а зараз правителем тонгу,

ще й свого сина зробив старостою. Таким його не здивуєш!

— Ідїть додому,— нагримав він на жінок, що кинулися до нього, ладні всіляко догодити.— Яка з вас тут користь, один лише гамір. І ви, шановні, теж ідїть додому,— трохи лагідніше звернувся він до людей.— Чого тут стовпилися?

Ні слова не сказавши, люди стали поволі розходитися. Одні з поваги до пана правителя, другі тому, що так спокійніше: селяни не охочі до бешкетів, та й чи вони не сповна розуму стовбичити тут, щоб, чого доброго, притягли їх у свідки!.. Зрештою біля воріт лишилися тільки Ті Фео та пан правитель із сином. Правитель наблизився до бешкетника і легенько поторсав:

— Гей, Ті, навіщо ти вчинив таке, га?

Ті Фео напіврозплющив очі й простогнав:

— Умираю. Батько з сином прибили мене. Ось нехай я тільки помру, то дехто, скільки б не тряс гаманцем, а до тюряги аж захурчить.

Пан правитель примусив себе голосно розсміятися. Кажуть, що він і в люди вибився здебільшого через уміння сміятися, коли треба.

— Ну навіщо ж так! Чого б тобі вмирати? Хто тобі що заподіяв? І людина — не пуголовок, її не так просто вбити... Та ти, я бачу, п'яний.— І додав зі щирістю в голосі: — Коли ж ти повернувся? Чому до нас не зайшов? Ходімо до хати, поп'ємо чаю.

Ті Фео ані поворухнувся.

— Вставай же. Чайку поп'ємо і тихо та мирно все обміркуємо. Навіщо здіймати бучу, збирати людей, щоб пішов поговор, — і, підводячи Ті Фео, вів далі: — Бач, яке нещастя! Був би я вдома, такого б не сталося. Поговорили б любесенько — і по всьому. Ми люди статечні й швидко порозумілись би. Все це через Кионга, надто він гарячий, нема того, щоб спершу поду-

мати. Ні спершу, ні потім — ляпнув, та й годі. А ви ж із ним ще й далекі родичі.

Ті Фео нічогосінько не знав ні про яку рідню, але на душі в нього посвітлішало. Він став підводитися, проте з таким виглядом, ніби йому це дуже важко. Правитель упевнився, що його зверху, і, моргнувши синові, гримнув на нього:

— Кионге, за такі штуки тебе вбити мало! Чому стоїш? Біжи рознорядися, щоб поставили чаю, та хутко!

Правитель тонгу допоміг Ті Фео випростатися і, підохочуючи його лагідними словами, повів у дім; Ті Фео не забував шкутильгати, мовби його скалічили. На цей час хміль майже вивітрився у нього з голови, ніхто вже не кричав, не лаявся, а коли так, то і йому більше не хотілося кричати. Від лагідності правителя він зовсім притих. До того ж глядачів більше не було, то навіть й кричати даремно. Якийсь острах, знайомий йому віддавна, заворушився в грудях, він усвідомив, що перестарався. Не те що перестарався, а просто-таки зухвало посмів причепитися до Кієнів, уже чотири покоління яких були старостами й правили тонгом... Раптом Ті Фео гордо випростався. Справді, хто він такий у цьому селі? Ні батька, ні матері, ні братів, ні сестер, нікого з рідні, хто б заступився за нього, ніякої опори... І все ж він, один як палець, наважився помірятися силою зі старостою Вудая й правителем тонгу, головою ради зони й повіту, депутатом від народу Баккі, відомим на всі навколишні повіти! Чи хто інший з усього села, де понад дві тисячі платників податків, зважився б на таке? А він зважився. Тепер хоч і смерть — йому байдуже. Проте смертю й не пахло: пан правитель, що завжди так і метав громиблискавиці, став привітним та лагідним, запросив його до господи. Чому б не піти, якщо так лагідно запрошують? Піти то піти, а раптом цей старий лис замислив щось недобре: заманить у дім і розквітається

з ним? Чи на що-небудь путне, а на каверзи він здатний! Тицьне йому якусь тацю чи горщика або начепить на шию якусь золоту чи срібну прикрасу, а сам нишком звелить жінці скликати громаду — і прив'яжуть його за шию до стовпа, і битимуть, поки йому й кістки потрощать, і проголосять його грабіжником! Що тоді? Цей депутат-правитель Кієн такий досвідчений негідник, що ніде свого не впустиць, і з води нашеретує, з усього матиме зиск. І раптом він став такий лагідний! З чого б це? Ні, він, Ті Фео, ще не втратив розуму, щоб добровільно лізти в пащечку тигра, він краще залишиться тут, качатиметься по землі й горлатиме на всю пельку, скликаючи охочих до таких видовищ. Але якщо добре поміркувати, то яка користь із крику? Варто було старому правителю одне слово мовити, і скільки не поназбігалося роззяв, усі порозходилися, то навіщо ж тепер валятися на землі й дерти пельку? До того ж хміль вивітрився, і тепер буде боляче раниці собі обличчя. Краще зайти в дім. Але зайти з оглядкою. Бо то тільки так мовиться, що краще в хаті голову зламати. А втім, йому загрожує щонайбільше потрапити до в'язниці. А до в'язниці йому не звикати. Отже, він зайшов.

Та незабаром він пересвідчився, що його побоювання були марні. Правитель Кієн видно й справді вирішив помиритися з ним. Старий був з тих, що свого не прогавлять, великий життєвий досвід навчив його, що передусім слід стерегтися хоробрих, мужніх людей, а потім уже — заїдених злиднями відчайдушів, яким немає чого втрачати. Ті Фео не належав до категорії хоробрих, але втрачати йому дійсно нічого. Не хотілось поступатися нахабі-злиднєві, а треба. Недарма ж кажуть: місиш глину, повикидай каміння. Або: не все бери в руки, трапляються й гадюки. На державній службі він добре засвоїв: якщо будеш тільки й робити, що всіх притискувати, то можеш заздалегідь усе роз-

продати й готуватися йти з торбою. Про це він повсякчас товк своєму синові Кионгу. З такою прямою наполегливою вдачею Кионг став старостою тільки завдяки батькові. А хай батько де дінеться, його одразу з'їдять, із брудом змішають.

Правду кажучи, управляти тонгом не така легка справа, як здається. Правда, в селі понад дві тисячі жителів, далеко й до фу¹, і до провінції, здавалось би, володарюй собі як знаєш. Але бути правителем — зовсім не означає сидіти собі спокійно й підставляти кишеньку — хай у неї тече! Колись до них забрів ворожбит і сказав, що в цьому селі не вщухатиме ворожнеча, бо зображення його на плані нагадує зграю хижих риб, котрі виривають одна в одній здобич. І здобич справді смачна й доступна, але на неї зазіхали аж сім різних угруповань; при зустрічі вони були чемні поміж собою, а в душі бажали один одному якнайбільшого лиха, щоб сісти йому на голову. А може, й Ті Фео підслав хтось із таких? Якби правитель не мав дужої волі, не стримався — скандал переріс би в цілу історію і коштував би йому чимало грошей.

На державній службі простіше мати справу з людьми, у яких на голові росте чуб. А що вдіяти з голомозим? Кинути його до в'язниці дуже легко, але настане день, коли він звідти вийде, і тоді вже прощай спокій. Правитель і досі не забув про Тхо.

Той Тхо був упертий з упертих — хоч ти йому кіл на голові теши. В ту пору пан Кієн тільки-но вийшов у старости, так цей осоружний що втнув? Виткнувся поперед нього, мов пень. Кієн вирішив позбутися його, та все не траплялося нагоди. Невдовзі Тхо сплутався з ватагою грабіжників — і його заарештували; староста Кієн приклав руку, щоб його запроторили в тюрму.

¹ Фу — адміністративно-територіальна одиниця, що об'єднує кілька тонгів.

Хто б подумав, що цей мурло, котрий докотився до злочину, до тюрми, притьопається зі своєю паскудною пикою назад у село? Староста Кієн радів, що здихався його, бо той виродок був йому як порохина в оці, як шпичак у черевикові. І ось якось увечері, коли пан староста сидів над паперами, раптом ввалюється той Тхо з ножем у руці. Став у дверях і каже: «Тільки пікнеш, тут тобі й смерть». Виявляється, він утік з тюрми і прийшов, щоб староста видав йому документи як чесній людині, ще й сотню донгів¹. «Зробиш, як наказую, піду світ за очі, не зробиш — прощайся з життям, мені це як раз плюнути. Отже, вибирай. Якщо не хочеш посиротити своїх дітей і жінок, давай документи й гроші».

Вимога була категорична, і староста Кієн мусив підкоритися. Тхо на цей раз як пішов, то ніби у воду впав, ніхто його більше не бачив. Але такий уже закон життя, що старий бамбук пускає пагінці. Так само не переводяться на світі бандити. Не встиг зникнути Тхо, як де не взявся солдат Тьик. До армії всі висміювали його покірливість. Навіть прозвали тюхтієм. Хто йому що не звелить, одразу зробить, а прикрикнуть на нього — знітяться й принишкне. Бувало, з інших беруть податку один донг, а з нього деруть два. Дійшло навіть до того, що в нього на очах залицялися до його вродливої жіночки, а він мовчав, наче бовдур, і тільки дома вже духопелив її, щоб не підкахикувала та не палахкотіла жаром перед чужими чоловіками. Життя не дарма вчить: будеш тихий та смирний — станеш дурнем. А відомо, що терплячому дурневі кожен прагне сісти на шию, та так, щоб і голови не міг підвести. Працювати він працював як несамовитий, однак цілий рік харчувався самим зіллям, жодного ласого шматка

¹ Д о н г — грошова одиниця В'єтнаму, дорівнює десяти хао або ста су.

не перепадало йому. Ще й кожен вертів ним, як хотів, а він, дурень, корився. Зрештою і йому урвався терпець, і він подався в солдати. Зміняв шило на швайку! Якщо досі він мав жінку, хоч подеколи доводилося ділитися нею з іншими, але все ж таки то була його власна жінка, то відтепер утратив її зовсім. Бо вона була молода, мала тільки двох малих дітей, очі проникливі, вражають у саме серце, щоки мов троянди — і раптом така красуня лишилася вдома сама, без чоловіка, мов соковитий плід, що так і проситься в руки. Хто ж не спокується?

Хата солдатки стояла край дороги. Пан заступник старости вночі повертається після гри в карти, то й забреде до неї. Начальник сільської варти перевіряє пости — і теж заскочить. Та й багато хто почав учащати сюди, навіть посильний сільської управи Дієн, уже наполовину сивий, який за своє життя попогнувся не перед одним старостою, навіть він не встояв перед спокусою. Так жінка солдата Тьика з примхи долі стала предметом приємної і безкоштовної розваги для всієї сільської верхівки. Навіть староста Кієн, хоч тоді в нього було вже аж три жінки, ніколи не проминав нагоди вкусити небесного дару. Крім того, він ніколи не проминав нагоди витиснути із солдатки скільки можна. Щоразу, коли солдатка мала одержувати на пошті гроші від чоловіка, вона мусила прохати старосту, щоб засвідчив її особу. А який староста, засвідчивши чинюсь особу, обідатиме вдома? Це було б смішно! Що ж до старости Кієна, то він не обмежувався випивкою, закускою та ськими-такими грошима, він їхав разом із солдаткою до провінції.

Внаслідок від її грошей нічого не залишалось, діти наступного дня одержували по кілька цукерок, та й годі, в кращому випадку — пиріжки зі свининою. А для солдатки тільки й лишалося що раз на місяць повеселитися з паном старостою.

Невідомо, чи Тьк дізнався про це, чи була якась інша причина, а тільки вже й минув термін його служби, а в село він не повертався. А невдовзі надійшов наказ арештувати і доставити властям злочинця Чан Ван Тька. Староста Кієн відписав, що означена особа бродяжить і в селі не проживає. Напередодні відписав, а наступного дня Тьк повернувся. Кієн відправив до нього посильного з повісткою. Тьк прийшов одразу, але привів із собою жінку й обох дітей. Не чекаючи, поки староста щось скаже, він вихопив здоровенного ножа, яким колють свиней, і проголосив: «Скажу не криючись, мене засудили за вбивство. Якщо не зглянетесь і видасте мене властям, мої діти й жінка помруть з голоду. То якщо вже їм помирати такою смертю, краще я сам їх заріжу, а тоді вже ведіть мене в тюрму». Очі в нього налилися кров'ю, ножище так і виблискував у руках, аж мороз поза шкірою пробігав. Такий дуже просто міг убити і, либонь, не тільки жінку й дітей, бо якщо підніметься рука на свою сім'ю, то хіба здригнеться вона перед чужою горлянкою? Поміркувавши трохи, староста Кієн звелів йому йти додому, а сам ужив заходів, тобто приховав од усіх, що Тька розшукують як злочинця, а на кожен черговий запит відповідав, що такої особи в селі немає. Таким чином, солдат спокійнісінько жив собі в рідному селі. Жінка його, це кожен міг підтвердити, стала чесною, відданою, турботливою дружиною, а всілякі там старости, начальники варти тощо подумали собі, що тепер у молодиці є шлюбний чоловік, отже, залицятися до неї гріх. Усі поводитися як слід, за винятком самого Тька: солдат став норовистий і непокірний. Садком користувався, а платити за нього податок не хотів. Нагадають йому про це, то він вилає, увіб'ють кілок на знак того, що на землю накладено арешт,— зрубас його. А як притягти його до відповідальності за порушення закону? Адже сам староста порушував закон,

відписуючи, що Тька немає в селі. А тому проїдсвігові все мало, все невдоволено кривить пику. Одного разу щось йому стукнуло в голову, і він приступив до старости з ножем:

— Коли я був у війську, то надіслав додому сотню донгів. На що ж витратила їх моя дружина? Добре, якби на хороше. Але вдома — жодного донга. Став я питати в неї, а вона й каже, що боялася тримати їх удома та й віднесла до вас, пане старосто, всі до єдиного донга. Чи не дурить вона мене? Про всяк випадок я зв'язав її. А зараз ось прийшов до вас, пане старосто, відрахуйте мені, будь ласка, скільки є. Я заберу, бо треба ж дітей годувати. Якщо не стане хоч одного донга, то хай начуваються.

Староста Кієн збагнув, що він теж входить до числа тих, хто має начуватися.

— Так то так, солдате,— криво посміхнувся він,— твоя жінка давала мені гроші, але їх давно немає.

— Який же негідник загарбав мої гроші? — люто вричав очі солдат.

— Але якщо тобі потрібні гроші, скажи мені тільки слово,— вихопився староста.— Ну, розтринькала твоя жінка гроші, але, вбивши її, грошей не повернеш. Навіщо ж брати ще й гріх на душу?

Відчинивши скриньку, він псхвився в ній і кинув солдатові п'ять донгів. Той підхопив їх, чемно вклонився і пішов собі зі своїм ножем. Відтоді солдат став дуже шанобливим щодо старости Кієна, був у нього на побігеньках, виконуючи його особливі доручення, одержав місце посильного, але староста Кієн мусив подеколи давати йому гроші. Так тривало аж до минулого року, коли солдат Тьк нарешті помер...

І от тепер принесло цього Ті Фео. Колись він собі на лихо був тихий та сором'язливий, одного разу староста Кієн бачив, як він розминав стегна його третій жінці,

а сам увесь тремтів. І раптом — отакий бунтівник, справжнісінький тобі кровопивець! На такого де сядеш, там і встанеш, а зв'яжеш — порве всяке мотуззя. Староста села Вудай добре засвоїв: якщо утискуватимеш людей так, що далі не зможуть терпіти, вони підуть із села і мов покажуться. Із десяти дев'ять повернуться бандитами, навчившись у далекій стороні непокори. Людина розумна не стане обдирати до самого кінця. Нишком зіштовхне в річку, а потім витягне, щоб урятований все життя дякував. Переверне в хаті геть усе і таки витисне п'ять донгів, а потім кине назад п'ять хао: як мені жаль вас, бідолашних! До кожного треба мати свій підхід: ті, в кого пика як не лусне, хто має гарну жінку й цілу купу дітей, здебільшого тремтять перед начальством, і з них сучи собі мотузки, скільки хочеш. Самотнього, як билинка в полі, дуже легко навіть убити, але не варто, бо там нічим не поживишся, а зв'яжешся — тільки даси козирі в руки своїм ворогам, котрі не загаються використати кожную пагоду, щоб зіштовхнути тебе з тепленького місця. У селі хоч відбавляй угрупувань з якоюсь впливовою людиною в центрі: угрупування правителя Кієна, угрупування відставного військового Тао, угрупування Четвертого Дама, Восьмого Тунга ¹... Селян вони визискували злягоджено, гуртом, але як тільки йшлося про відповідальну посаду — відразу починалася люта ворожнеча й заздрість... Правитель добре засвоїв істину: у селі смирні та лагідні гнуть спину, щоб жменька впливових осіб розкошувала та наживалася, але й цим впливовим доводиться дещо виділяти для шибайголів та забіяк,

¹ Четвертий, восьмий — у В'єтнамі, так само як у сім'ї дітей, звуть не тільки по імені, але й порядковим числом, так і в установі службовців — порядковим числом за значущістю посади.

здатних у потрібний момент штрикнути ножем кого треба, навіть і себе.

Пан правитель був не з тих, хто любить зітхати та охкати. Від зітхань та охкань аж ніякої користі. Пригнічені злиднями селяни тому й гнуть спину весь свій вік, що коли на них тиснуть, вони тільки зітхають та охкають, і більше нічого не вміють. Правителеві Кієну немає потреби зітхати та охкати: не вдається вичавити гроші, він матиме інший зиск. Чому б не прибрати до рук бандита? — міркував сам собі пан правитель. Якщо не мати такого в своєму розпорядженні, то як впоратися з іншими бандитами? Верх над іншими угрупованнями він утримував тільки тому, що знав, де треба бути поступливим, а де невблаганним, знав, як використати відчайдушних типів, яких не лякає ні смерть, ні тюрма. Такі знають свою справу. Коли треба, даси їм хао з п'ять на горілку — і можеш доручати таке, про що жертві навіть не снилося. Якщо противник такий, що голими руками не візьмеш, то можна підпалити йому хату або й шпортнути ножем; якщо тухтій, то підкинути пляшку самогону чи спровокувати скандал, а потім кинутися скликати громаду. Подібні інциденти — це нагода поживитися, бо якщо в селі тихо та мирно, то як не крути, а руки погріти можна тільки під час збирання податків. А податки збираються раз на рік, отже, якщо надіятися тільки на них, то хоч і батькову могилу продай, все одно не відшкодуєш ті три-чотири тисячі, які довелося вгатити за мідну печатку з позначкою влади.

Тому того вечора Ті Фео пішов від правителя Кієна дуже задоволений.

Правитель зовсім не лаяв його, навпаки, звелів зарізати курку і купити вина для нього, а прощаючись, дав йому донг на ліки.

Щоб срібний, та витратити на казна-що? — сміявся він дорогою, похитуючись. Та він і трьох су не викине

на ті ліки. У тюрмі він дечому навчився: жменьку-другу зілля — і з його обличчям буде все гаразд. А срібного краще проп'є.

Він пиячив три дні, а на четвертий, вирячивши очі, сказав господарці винної крамнички:

— Сьогодні в мене немає грошей, дай-но мені пляшечку в борг. Увечері розрахуюся.

Господарка трохи завагалася, то він виїняв сірника, чиркнув ним по коробці й підпалив рундук. Жінка перелякалася та в крик і давай мерцій гасити пожежу. Після цього, заплакавши, подала йому пляшку.

— Ти кинь це, патлата негіднице,— заревів Ті Фео, тикаючи торговці пальцем в обличчя!¹— Я не милостиню прошу, а купую, зятям це собі! Гадаєш, обдурю? А ти спитай у селі, чи я в кого що-небудь замахлював? Мені грошей не бракує! Я поклав їх на зберігання в пана правителя, сьогодні ввечері сходжу візьму і розрахуюся з тобою.

— Я не гідна брати під сумнів вашу чесність, але гроші потрібні мені для торгівлі,— сказала жінка, витираючись полою.

— Почекаєш до вечора. Чи ти здохнеш без них?

З пляшкою Ті Фео подався до кумирні, бо своєї хати він ніколи не мав. Дорогою зірвав у чиемусь садку ще зелених бананів, а в молодички-перекупки вхопив пучку солі. Закусював бананами, вмочуючи їх у сіль. Смачно! А втім під горілку все смачно.

Вияжлуктавши все до краплі, він утер губи й, похитуючись станом, ніби слон бивнями, подався до правителя Кієна. Всім зустрічним казав, що йде забирати в правителя Кієна борг.

Ледь уздрівши, що Ті Фео наближається до двору, Кієн збагнув, що той знову намірився бешкетувати:

¹ Тикати пальцем в обличчя — знак крайньої зневаги.

очі каламутні, ноги підкошуються, губи поспніли й сіпаються. Добре, хоч порожньої пляшки в руках немає.

— Ті, куди це ти? — запитав статечно.

— Доземно вклоняюся, вельмишановний пане,— загорланів той.— Ось прийшов потурбувати вас в одній справі.

Голос його лунав хрипло і трохи неприродно, але поведився він поки що цілком пристойно. Почісуючи то потилицю, то за вухом, вів далі:

— Так от, відколи ви схопили мене і запроторили до в'язниці, мені там дуже сподобалося, хай мене грім уб'є, земля поглине, якщо брешу: я мав би за щастя опинитися у в'язниці. Там принаймні годуватимуть. А повернувся я в рідне село — і що з того? Ані смужки землі, навіть палицю нікуди увіткнути! З чого ж маю жити? Адже їсти треба! От я й прийшов просити вас, вельмишановний пане правителю, відправте мене в тюрму.

— Верзеш сп'яну казна-що! — гримнув на нього правитель Кієн. Він завжди в таких випадках підвищував голос, щоб дізнатися, що на думці в людини.

Ті Фео підскочив до нього, визвірився і підняв руки вгору:

— Перепрошую, але я зовсім не п'яний. Я прийшов просити відправити мене в тюрму. А якщо не відправите, то... то, пане правителю,— він повітягав усе, що було у нього в кишенях, відібрав якусь річ і простягнув на долоні: то був ніж, невеличкий, але, видно, гострющий.— Ось, прошу дуже! Як заріжу одного та другого, тоді вже відправите в повіт.

Схилившись, він заходився стругати край правителевого столу. Столу з дорогого залізного дерева! Правитель засміявся — понад усе в житті він пишався умінням сміятися в потрібну хвилину. Зовсім як Цао Цао. Потім підвівся і поляскав Ті Фео по плечу:

— Який же ти гарячий! Проте, якщо тобі вже так кортить зарізати когось, то чому б ні? Відставник Тао винен мені п'ятдесят донгів. Спробуй забрати їх у нього. Якщо вдасться — матимеш садок.

Відставник Тао був людина поважна та впливова. Його підтримувало міцне угруповання, а тому він був могутнім супротивником і завдавав правителю Кієну і його групі безліч неприємностей, бо як відставник одержував чималу пенсію, скрізь у нього були друзі, та ще за словом до кишені не лізе — язиком так і чеше. Уже хтосьна-відколи позичив у правителя п'ятдесят донгів, а тепер навідріз відмовляється повертати, мотивуючи тим, що нехай воєни будуть йому замість чайових від Кионга, бо той, бачте, ставши старостою, навіть не здумав оддячити йому, Тао. Панові правителю це було наче кістка поперек горла, але що зробиш? Солдат Тьик, його довірена особа в різних темних справах, котрий міг би впоратися з тим воєною, торік помер. То, може, Ті Фео буде замість Тьика? Чому б не спробувати? Якщо Ті Фео скрутить Тао — буде чудово. Якщо ж Тао віддухопелить Ті Фео — теж гаразд, теж правителю користь.

Ті Фео, не роздумуючи, одразу вирушив до воєки Тао, ще з вулиці лаючи його на всі заставки. В інший день це б йому не зійшло: відставник Тао теж міг штриконути ножем, бо ніколи не відступав у битві. Та на щастя для нього чи для Ті Фео того дня відставник лежав у гарячці, неспроможний підвестися з ліжка, і, мабуть, навіть не чув, що Ті Фео лас його. Жінка відставника, зачувши, як від Ті Фео тхне горілкою, і знаючи всю історію з боргом, навіть не порадившись із чоловіком, відрахувала п'ятдесят донгів і послала когось із домашніх віднести їх Кієну. Жінки завжди такі: мир і спокій для них понад усе, тому й справи жінки прагнуть уладнати миром, уникаючи сварки та бійки. Крім того вона подумала: чоловік зараз хворий,

але він справді заборгував. А що для їхньої сім'ї ці п'ятдесят донгів? А через них може виникнути скандал, і тоді доведеться викласти чи не втричі більше!

Повертаючись, Ті Фео землі під собою не чув, у власних очах він виріс на цілу голову. «Хто тут зрівняється зі мною?» — самовдоволено думав він.

Правитель тонгу теж радів з перемоги, адже вдалося підкорити ворога без того, щоб скликати раду й писати протоколи.

— Ти заслужив усі п'ятдесят, — сказав він, передаючи своєму новому підручному п'ять донгів. — Але ж ти за три дні спустиш їх геть усі. Тому ось тобі на випивку, а за решту купи в мене садок, а не хочеш садка, то купи землю. Буде з чого жити.

Ті Фео подякував і пішов. А через кілька днів правитель велів своєму синові старості Кионгу передати Ті Фео невеличкий садок на березі річки — всього лише в п'ять шао¹, конфіскований у когось за несплату податків. Так Ті Фео несподівано став власником садка. А було йому тоді двадцять сім чи двадцять вісім років.

Зараз він і сам не знав, скільки йому років. Тридцять вісім чи тридцять дев'ять? Сорок чи вже за сорок? На вигляд не молодий і не старий, хоч скидається швидше не на людину, а на якусь дивну тварину, а хіба можна визначити вік тварини, глянувши їй на морду? Обличчя в Ті Фео якесь жовтуватопопелясте, прорізане вздовж і впоперек безліччю рубців. Скільки разів він різав своє обличчя уламком пляшки, кричачи на всю околицю, скільки разів, хіба пригадаєш? Скількох він з наказу інших скривдив, пограбував, зарізав, виставив злочинцем! З отаких учинків складалося все його життя, і тривало воно невідомо скільки років. Бо він не мав навіть свідоцтва про народження, а в офіційній сіль-

¹ Шао — 360 кв. м.

ській книзі про нього записано тільки, що він одбував покарання і довго не жив у селі. Сам він неясно пам'ятає той період, коли йому було двадцять років. Потім він потрапив до в'язниці, а коли вийшов, йому, здається, було двадцять п'ять. А може, й менше. Потім для нього вже не існувало ні днів, ні місяців, бо він завжди був п'яний. Одне сп'яніння напливало на друге, і це суцільне сп'яніння не мало кінця-краю. Віп їв п'яним, спав п'яним, прокидався теж п'яним, бився головою, різав собі лице, лаявся, проклинав і погрожував п'яним, пив п'яним, щоб сп'яніти ще більше. Він ніколи не був тверезим настільки, щоб замислитися над своїм життям. Може, навіть не знав, що був справжнім прокляттям для села Вудай, ніхто не мав через нього спокою. Хіба він знав, скільки разів руйнував людям погідне, усталене життя, скільки знищив майна, скільки розтоптав мирної радості, скільки спаплюжив щастя, скільки через нього пролито крові й сліз чесних людей! Нічого цього він не знав, бо все це робив п'яним, а коли він п'яний, то зробить усе, що накажуть. Кожен у селі боявся його й обминав десятою дорогою.

Коли Ті Фео лаявся, це зовсім не означало, що для цього була якась причина: просто в нього кінчалася горілка. От він і лаявся. Лаявся просто так, як інший п'яний співає. Якби він умів співати, то, можливо, йому б не треба було лаятися. Та собі на лихо і людям на горе він не вмів співати. Тому й лаявся, як ось і цього вечора.

Він лаяв небо і світ. Лаяв село Вудай. Лаяв усіх, хто не зважав на його лайку. А zarazом, як це не сумно, роздратовано картав і ту, що привела його на світ, де на нього ніхто не звертав уваги. Це лютило його найбільше, бо не можна ж лаятися із самим собою! А хоч би ж до кого-небудь причепитися, ух, як би він зірвав на ньому лють! Все одно на кому, аби розрядитися. Треба заскочити до когось у хату — все одно до кого.

От він зверне в перший-ліпший двір, почне все ламати, підпалить хату, здійме галас. Так і зробить, зараз зверне, от і стежка, швидше, швидше...

Але зійшов круглий та повний місяць, розливаючи сріблясте сяйво. О, що то за чорна лотвора наче переливається по дорозі? То праворуч метнеться, то ліворуч, то стиснеться, то видовжиться, то розірветься в кількох місцях? Плутається під ногами! Ті Фео зупинився, придивився і раптом як розрегочеться. Аж падав од реготу, аж зовсім знесилів. І навіть його лайку було приємніше чути, ніж той регіт. Потвора, що повзла по дорозі — то ж його тінь! За реготом він забув, що хотів учинити бешкет, і минув провулок. Зараз наблизився до хати Ти Ланга, знахаря з ріденькою борідкою. Дай, думає, зайду до нього і розтрощу його бренькалку-дан¹. Той старий не тільки знався на чарах, але й вихолощував кабанців. І вереск бідолашних тварин звучав навіть приємніше, ніж гра старого чародія на дані. Але зараз старий Ти пив горілку — просто в дворі, пив і погладжував бороду, похитуючи головою. Ті Фео постояв, постояв — і старий знахар здався йому чомусь симпатичним. Він же п'є, а всі ті, що п'ють, здавалися йому симпатичними й милими. Раптом йому й самому схотілося пити, о небо, як йому схотілося пити, в горлі мовби аж палахкотіло!

Не довго думаючи, він підійшов до старого, вихопив пляшку і, задравши голову, одним духом видудлив усю горілку. Знахар витріщився на нього, витягнувши свою старечу шию, схожу на шию обскубаної курки. Сказати нічого не сказав, бо язика не міг повернути. Адже він випив майже повну пляшку. Трохи, що лишалося, допив Ті Фео, крякнув і прицмокнув, мовляв, треба б іще. Потім узяв у п'ятірню ріденьку борідку старого, потягнув догори, щоб на знахареве обличчя падало

¹ Дан — струнний музичний інструмент.

місячне проміння, і зареготав. Старий Ти й собі захи- хикав. Попадавши один на одного, вони реготали, мов божевільні. Нареготавшись, Ти Ланг виніс із хати ще дві пляшки горілки — аж дві пляшки! І запросив Ті Фео випити, щоб напиться досхочу, і нехай усе про- паде пронадом! А хто йому заборонить? Жінка? По- мерла вже сім чи вісім років тому. Дочка? Теж немає: нагуляла дитя та й подалася кудись. Старий лишився сам, нікому було гризти його за пияцтво, от він і пив собі. І питиме! Так ший же й ти, друже хороший, що забрів сюди по місячній доріжці! Пий, аж поки з тебе не потече горілка — ото пасолода! Навіщо себе обме- жувати? І багатих, і шановних — усіх підбере кістлява. А в могилі всім однаково. За свої п'ятдесят п'ять років він ще ніколи не бачив, щоб у когось була тепла мо- гила. Всі могили як могили, всі однакові. Отже, яка різниця, померти тверезим чи п'яним? Мрець є мрець, що й казати! Пий!

Ніколи ще Ті Фео не мав такого задоволення. І як же він досі не випивав з татунем Ти? Ох і випили ж вони! Оце так випили! Мабуть, ціле село Вудай можна було б напоїти тією горілкою, яку вони вижлуктали вдвох.

Коли впилися, Ти Ланг почав лазити рачки по двору. Мов справжнісінький краб. Ще й питав у Ті Фео, на що люди спираються, коли підводяться? Ті Фео пере- вернув його горілиць, погладив ріденьку борідку і, кинувши його, безпомічного, пішов собі похитуючись. Розхристав груди й почесався. Засвербіла шия, почесав шию, потім вуха, голову. Розсвербілося все тіло. Він мусив зупинятися, ставати в різні неприродні пози й чухмаритися, чухмаритися. Раптом він згадав про річку біля своєї домівки. Адже його садок був на бе- резі невеличкої річечки з чистою прохолодною водою. Весь берег засаджений шовковицею, і вітрець погой- дував гнучке віття, що хвилями рвалося слідом за ним.

Тільки в садку Ті Фео росли банани. Була там у нього й невеличка халупа. У такі місячні ночі, як оце зараз, чорні тіні з бананових дерев скидалися на пофарбований і простелений на березі одяг, щоб сушився. А широке бананове листя, вигнуте горішньою поверхнею до місяця, виблискувало, мовби змочене водою; коли налітав вітрець, по ньому ніби пробігало радісне хвилювання.

Ідучи садком, Ті Фео поглядав на бананове листя. У халупу не заходив — прямував до берега. Вирішив стрибнути у воду й викупатися, може, мине сверблячка, а потім завалитися спати просто в садку: на лиху годину лізти в халупу, де така задуха, що й дихати важко. А коли для нього байдуже розбити собі голову, то що для нього роса й вітер!

На березі він зупинився, здалося, ніби тут є людина. Справді є, Ті Фео витріщився на неї мов дурний.

Між двома глеками води, притулившись спиною до стовбура банана, сиділа жінка. Справді жінка, бо по голих плечах і грудях розсипалися довгі коси... Голі руки безсило опущені, обличчя повернуте до місяця, рот широко відкритий. Спить чи вмерла — не розбереш. Ноги простягнуті, чорна спідниця задерлася. Поруч лежить корсетка. Округле жіноче тіло, залите загадковим місячним промінням, здавалося білим (хоч насправді, певно, зовсім не біле). Білим і прекрасним. У Ті Фео набігло повен рот слини, в горлі зовсім пересохло; він судорожно ковтнув і всього його охопила тривога. Аж затремтів. Цього ще бракувало! Якщо комусь і треба тремтіти, то цій жалюгідній нерозумній жінці! Бач, розляглася біля самісінької його домівки!

Нічого дивного, бо то була Тхі Но, пришелепувата, як дурень із народної казки, і така потворна, що сам нечистий луснув би з досади, якби йому таку зовнішність. Обличчя в неї приплюснуте настільки, що

здавалося ширшим, ніж довшим, щоки запали — страховище, та й годі. Якби щоки були повніші, то її обличчя скидалось би на свинячий писок, а таких чимало трапляється поміж людьми. Носяра — короткий, товстий, червоний і бугристий, як апельсин — звисувався над величезними губами, які, мабуть, через старання не відстали від носа, аж порепалися. А може, тому, що Тхі Но без упину жувала бетель¹, і він шар за шаром відкладався на губах. Від цього була й деяка користь: густа й червона від бетеля слина маскувала її бліді, як буйволятина, губи. Зуби — величезні, в цілковитій пропорції до носа й губів. На додачу вона була дурна як пень — і це було великою милістю неба: бо коли б її не обділили розумом, то вона терпіла б тяжкі муки, ледь глянувши на себе в люстерко. Вона лишилася неодруженою, ніхто її й не сватав. Через бідність. Крім того, в їхньому роду були прокажені, тому хлопці трималися подалі од неї, цуралися її, як гидкої тварини. Отже, у свої тридцять років вона ще не мала чоловіка. А в селі Вудай дівчаток видавали заміж навіть з восьми років, у п'ятнадцять вони вже народжували, мало яка у двадцять ще не була матір'ю. І при такому становищі — уявляєте! — Тхі Но була незаміжня. У неї навіть родичів ніяких не було, за винятком старої тітки, в якої теж ніколи не було чоловіка. Жили вони разом. Так визначило небо: ніхто в світі не повинен бути самотнім. Тітка служила в торгівки бананами й бетелем і доставляла човном крам у Хайфон, а іноді аж у Хонгай і Камфа. А Тхі Но заробляла то тим, то сям. Жили вони в бамбуковій халупі по сусідству з Ті Фео, його садок був на березі, по той бік греблі, а їхній — по цей, ближче до села.

¹ Б е т е л ь — пряна рослина, листя якої жують разом із шматочком горішка арекової пальми й пучкою вапна.

Мабуть, через це Тхі Но й не боялася Ті Фео, хоч його жахалося все село. До всього, що поруч, звекаєш, і воно вже не лякає. Так наглядачі зоосаду говорять, що тигри й леопарди лагідні, мов кішки. Та й чого б їй боятися? Досі ще ніхто не зазіхав на потворність, бідність, недоумкуватість, а Тхі Но тільки й мала ці три «скарби». До того ж Ті Фео рідко коли був удома, а якщо й був, то тихий та смирний: хто ж бешкетує, коли спить? А він приходив додому тільки спати.

Тхі Но ходила його садком двічі, а то й тричі на день, бо це була найкоротша стежка до річки. Раніше все село ходило нею прати чи по воду. Та відколи садок став власністю Ті Фео, люди мали за краще ходити іншою, хоч і довшою стежкою. Тільки не Тхі Но: недарма ж кажуть, що вона трохи недотепа і в неї все не так, як у людей. Може, через надмірну довірливість чи необачливість, або й через упертість вона не полишила давньої звички. Нехай собі знає, що вона ходить через його садок. Що він їй зробить? Вона так звикла. І навіть заходила до нього, коли він був удома: одного разу взяти вогню, другого — попросити трохи горілки розтерти ноги. Він спросоння бурчав: «Там у кутку. Візьми, скільки хочеш, тільки не заважай спати». І вона дивувалася, чому всі так бояться Ті Фео.

Цього вечора Тхі Но теж пішла до річки набрати води. Місяць світив як ніколи. Під його промінням брижі на річці спалахували безліччю золотистих вогників. Ці вогники мерехтіли і здавалися такими привабливими, що на них можна було дивитися без кінця, аби очі не стомлювалися. Прохолодний вітрець пеначе послужливо обмахував опахалом. Тхі Но розпозіхалася, повіки в неї обважніли, очі почали злипатися. Це з нею траплялося нерідко: де б вона не була і що б не робила, а коли раптом схоче спати, то нічого вдіяти з собою не може. За це тітка обзивала її сплюхою.

Позіхнувши, Тхі Но подумала: ще встигну набрати води, поставлю-но я глеки й трохи відпочину. Бо від самого полудня до вечора вона сапала тверду, мов камінь, землю. А зараз опинилася в такому відлюдді, де вітерець так приємно пестить натомлене тіло! Ах, яка це насолода! Тхі Но зняла сорочку й сіла спиною до стовбура банана. Позу цю не назвеш скромною, але Тхі Но не мала ніякого уявлення про пристойність. Жила собі безтурботно, ніколи не замислюючись про різні абстрактні поняття. До того ж навкруги не було жодної душі. Ті Фео немає вдома, а повернеться п'яний, що й на ногах не встоїть, то вже й дорогою спить, а ледь добереться додому, одразу впаде й засне, мов убитий. Чого б йому сюди потикатися? А якщо й поткнеться, що з того? Вона й на гадці не мала, що Ті Фео може поласитися на неї, бо на неї ніхто зроду не ласився. І взагалі вона не думала про таке. Поступово думки її сплутувалися, мовби на них находила чорна тінь, і вона втрачала визначення часу й простору.

Посиджу трохи і сон минеться, думала вона. Та де там! Гаразд, вирішила вона, посплю трохи. Адже, прийшовши додому, все одно спати ляжу. Тітка поїхала одержувати крам, повернеться днів через п'ять. То вона й поспить тут на свіжому повітрі. Ах, який міцний та солодкий сон!

Ті Фео витріщився на неї п'яними очима і затремтів. Раптом нишком підкрався. Це вперше він підкрадався, відколи повернувся в село. Передусім відставив глеки трохи далі, відтак мовчки сів у Тхі Но під боком...

Тхі Но здригнулася. Ті Фео з подвоєною чоловічою силою накинувся на неї. Вона заборсалася, запрачулася, розплющила очі, остаточно прокинувшись, упізнала Ті Фео. Важко дихаючи, мало не задихаючись, вона почала боротися з ним:

— Пусти... А то кричатиму... Скличу людей! Чуєш? Пусти!

Ті Фео зареготав. Як, вона скликатиме людей? А він досі думав, що це його привілей. Виявляється, хтось хоче зазіхнути на його особисте право? І раптом він зарепетував, скликаючи людей. Верещав так, мовби його різали, а сам міцніше стискав жінку в обіймах. Від подиву в Тхі Но очі стали круглими. З якої це речі він кричить? А Ті Фео не вгавав. Слава богу, люди давно звикли до його крику і не звертали на нього уваги: пробурмочуть лайку та й знову заснуть. Бо для Ті Фео кричати гвалт — все одно що для іншого з журби пісню співати. Так що у відповідь на його крик тільки собаки залементували.

Тхі Но раптом розсміялася. Вона ще кляла Ті Фео й дубасила його кулаками по спині, але вже з ласкою, а зрештою міцно пригорнулася до нього. І вони обоє засміялися...

Потім вони поснули поруч. Немовлята солодко сплять біля материних грудей, а дорослі — натішившись любовцями. Так міцно вони ще зроду не спали. Ясний місяць щедро лив своє проміння, сіяв його над річкою, і брижі спалахували безліччю золотистих вогників.

Перед ранком Ті Фео зненацька підвівся, спершився на руку. Його нудило. Руки й ноги були важкі й неслухняні, наче він три дні не їв. Живіт обдуло, так і пронизувало болем. Що це з ним? Ну, звичайно, розлад плунка. Коле й ріже все дужче, він аж скорчився. Ще й похолодало. Від кожного подуву вітерця його все більше морозило. Хотів підвестися, але голова була надто важка й ноги ніби ватяні. В очах мигтіло. Біль у животі став нестерпним. Ті Фео почав векати. Ніякого результату. Засунув пальця в горло і векнув так, що аж кишки перевернулися. Але пішла сама слина. Якби випорожнитися, стало б легше. Відпочивши трохи, він знову заклав пальці в рот. Цього разу вже успішно.

Розбуджена його стогоном, Тхі Но прокинулася і спантеличено дивилася на нього. Через свою дурнува-

тість вона не скоро пригадала все, що було, не скоро зметикувала, в чім справа.

Ті Фео знеможено впав на землю. Очі його помутніли. Він тихо стогнав — тільки на це й вистачало сили. Зараз йому було гидко навіть згадати про горілку.

Тхі Но присунулася ближче. Її розум тільки зараз трохи все усвідомив.

— Полегшало? — запитала вона, поклавши долоню Ті Фео на груди.

Він глянув на неї й відразу одвів очі.

— Додому підеш?

Він спробував кивнути головою, але не зміг, тільки ворухнув повіками.

— То вставай.

Де там йому вставати! Вона обхопила його під пахви і допомогла сісти, а потім ледве підвела на ноги. Він обняв її за ший, і так вони, похитуючись, почвали до халупи.

Ліжка в нього не було, тільки бамбуковий лежак. Тхі Но вклала його і вкрила всіма рваними матами, які тільки знайшла. Він перестав стогнати і навіть ніби заснув. Тхі Но теж мало не заснула, та докучали москити. Через них вона згадала, що забула в садку сорочку. Пішла в садок, побачила глеки і згадала, що йшла по воду. Вона одягла сорочку, набрала води і з глеками пішла додому.

Місяць ще не зайшов. До світанку було далеко. Тхі Но лягла в ліжку, вирішила поспати. Але на думку спливли не звідані досі втіхи минулого вечора — і вона розсміялася. Заснути вже не могла, тільки переверталася з боку на бік.

Ті Фео прокинувся пізно. Сонце, певно, вже підбилося високо і добряче пригрівало. Щебетали пташки. Але в сиру приземкувату халупу світло ледь пробивалося. Тут присмерк стояв навіть опівдні, а вранці було

Й зовсім темно. Ті Фео ніколи цього не помічав, бо завжди був п'яний.

Зараз він був тверезий. Його охопив смуток, як усіх п'яниць, коли вони прокидаються після тривалого запою. І як завжди в таких випадках, і в роті, й на душі в нього було гірко, тіло — наче побите, руки й ноги такі важкі, що й не підняти. Може, похмелитися? Та при одній лише згадці про хмільне його пересмикнуло від огиди і всі кишки перевернулися. Він боявся хмільного, як деякі хворі бояться їжі. А до чого ж радісно щебечуть пташки! А онде гомонять і сміються люди, що йдуть з базару. Стукотить веслом рибалка, заганяючи рибу у вершу. Чому досі він ніколи не чув цих звуків, чому тільки зараз почув? О, як тяжко на душі!

— Яка сьогодні ціна на полотно?

— На три су дешевше, тітко.

— Отже, прибутку ніякого!

— Якщо добре натягувати, можна виграти по п'ять су на шматку.

— І то правда. А все ж радіти немає з чого...

Ті Фео здогадався, що то жінка продавала в Намдіні полотно. Його огорнув ще більший смуток, бо та розмова нагадала йому щось дуже далеке. Був час, коли він мріяв, що в нього буде сім'я. Він би наймитував, жінка ткала б, вигодували б свиню на продаж. Так, може, зібрались би на кілька шао поля під рис.

Схаменувшись, він усвідомив, що вже старий, а ще й досі самотній. Хіба це життя? Чому він такий нещасливий? Та й невже він такий старий? П'ятий десяток почався... Нібито не той вік, коли починають життя. Уже пішло на схил. Здоров'я у нього нівроку: скільки йому на віку траплялося зла, несправедливості, тяжкої праці, а хвороби обминали його. І от на тобі, захворів. Це мовби пересторога, що тіло тлінне. Так наприкінці осені дощ із вітром попереджають, що настане холоднеча, що зима вже не за горами. Ті Фео

вперше зазирнув у свою старість, коли буде і холодно, й голодно, і болячки обядуть, а найстрашніше те, що він самотній.

На щастя увійшла Тхі Но. А то він ще довго длубався б у своїх думках і ще, чого доброго, розплакався б. Тхі Но принесла плетений кошик, у якому стояв накритий кришкою горщик. виявилось, що в тому горщику т'яо¹ з цибулею, ще гаряче. Вночі, коли сон так і не прийшов до неї, Тхі Но раптом подумала: а цього нахабу варто пожаліти. Та і як не пожаліти, коли він скорчився від болю, а поруч нікогоїсінько нема. Якби вночі не вона, він би помер. Вона з гордістю подумала, що врятувала життя людині. І відчула до нього любов. То було почуття людини, що зробила добро, і водночас почуття, викликане вдячністю. О, такі, як Тхі Но, нічого не забувають. Вона подумала, що негарно з її боку не подбати про нього в скрутну годину. Адже вони були як чоловік і жінка! Від самої думки про ту подію вона зніяковіла, і її серце гучно закалаталося. Хіба ця бідолашна не мріяла жити в парі? А може, близькість з Ті Фео розбудила в ній почуття, яких вона досі не знала!

Вона знала тільки, що їй не терпиться побачитися з Ті Фео і нагадати про нічну пригоду. Ото посміються! Жах! І звідки беруться такі безсоромні? Сидиш собі, ні про віщо не думаєш, а він як навалиться, та ще й намагасться перекричати, коли кличеш на допомогу. Розказав би їй хто таке — не повірила б. Його й небо за те покарало, щоб не дер пельку, коли йому ніщо не загрожує. Так йому й треба. Надовго запам'ятає, так його відразу скрутило. Чи, може, понести йому щонебудь поїсти? При такому стані треба б т'яо з цибулею. Од нього пропотіє, і одразу полегшає...

¹ Т'яо — рисовий суп.

Отже, вранці вона побігла шукати рису. Цибуля в неї була. І от вона прийшла до нього з тям.

Ті Фео був дуже вражений. Настільки, що навіть йому сльози на очі набігли. Вперше в житті про нього піклувалася жінка. Та й взагалі для нього ще ніхто нічого не робив з доброї волі, всього він мусив домагатися погрозами або просто віднімати. Він сумно дивився на мисочку з гарячим тям. А Тхі Но крадькома поглядала на нього і раптом посміхнулася. Цієї миті вона була навіть гарненька. Ніжні почуття, що полонили її, надали їй привабливості. Ті Фео стало радісно. І разом з тим ворухнулося щось, схоже на каяття. Цілком можливо. У злочинця завжди сумління прокидається тоді, коли він уже не може вчинити щось не добре.

Тхі Но сказала, щоб їв тям, поки гаряче. Він узяв до рук мисочку з тям й підніс до рота. О небо, яке ж воно духмяне! Від самого запаху можна видужати. Одсьорбнув ковток — ох і смачно ж як! І чому він досі ні разу в житті не їв тям з цибулею? Навіть не знав, що це така смачна страва! Він здивувався і відразу ж схаменувся: а хіба хто варив йому їсти коли-небудь? Дідька лисого! За все його життя жодна жінка не піклувалася про нього. Згадалася йому пані третя — третя дружина правителя Кісна, ота самиця, що примушувала його розтирати їй ноги все вище й вище. Вона дбала тільки про те, щоб задовольнити свою хіть. Хіба вона кохала його? Тоді йому було двадцять. У двадцять років людина не камінь, але ж не лише плоть у неї на думці. Кому подобатиметься оте гидке розтирання? І треба ж таке! Молодиця кличе парубка розтирати їй стегна! Йому було це більше соромно, ніж приємно, до того ще й страшно. Справді, коли він усвідомив, чого хоче від нього дружина його господаря, він затремтів з переляку. Скільки розтирав ноги, стільки й тремтів. Що й казати, вона була

повновладна господиня. Але йому те все було не до душі. Пані третя навіть нагримала на нього — мусила, коли побачила, що справа не заходить так далеко, як їй хотілось би. «Ти, каже, дурень дурнем! Парубкові двадцять років, а він поводить ся як немічний дід!» Він і далі вдавав, ніби нічого не розуміє. Вона знову похитливо до нього: «Я ж тебе кликала не для такого масажу, горе ти моє!» Він — ані з місця. Тоді пані третя заходила ся лаяти його. Він відчував тільки сором, а любощі йому й на думку не йшли.

Ні, та жінка зовсім не любила його. Тому-то мисочка тятю з цибулею й навела його на такі роздуми. Все-таки він міг би мати подругу, чому ж досі мав одних тільки ворогів?

Коли він виїв тятю, Тхі Но взяла в нього мисочку й налила ще. Ті Фео аж упрів, піт великими краплинами стікав у нього по обличчю, ніби його облили водою. Утершись рукавом і шморгнувши носом, Ті Фео посміхнувся і знову припав до тятю. Що більше їв, то більше потів. Тхі Но дивилась на нього і жалісно хитала головою. А йому здалося, ніби він знову став малою дитиною, схотілося покаверзувати перед цією жінкою, як перед матір'ю. Хто б повірив, що це той самий Ті Фео, який тільки й знав битися головою, здійсмати бешкети та кидатися з ножем на людей? Що з ним сталося? Хіба хвороба скрутила йому не тільки тіло, але й душу? Кволі, знесилені завжди добрі та лагідні. Для жорстокості потрібна сила. А де тепер його сила? Йому аж моторошно стало. Досі він жив з того, що здобував силою, а що буде, коли в нього не стане сили? Адже крім сили й нахабства у нього нічогоїсьню не було. Неясно, але він усвідомлював, що колись у нього не стане сили. Тоді він пропав! О небо! Як йому хотілося стати чесною людиною, жити з усіма в мирі та злагоді! Тхі Но допоможе йому в цьому. Ніхто, тільки вона здатна змінити його життя. О, люди ще

побачать, що він здатний жити, нікому не завдаючи шкоди. Тоді вони приймуть його до свого середовища, і вони житимуть чесно й дружно.

Він схвилювано поглянув на Тхі Но, ніби хотів переконатися, чи це можливо. А вона мовчала, довірливо посміхаючись. Йому аж полегшало на душі.

— Ти б хотіла, щоб так було завжди? — запитав він.

Вона не відповіла, тільки ніздрі її червоного носа ще більше роздулися. Він помітив це, але не знайшов у тому нічого потворного.

— Переходь до мене жити, вдвох буде веселіше, — сказав, як йому здавалося, дуже ласкаво і з виразом закоханості на обличчі.

Тхі Но суворо зиркнула на нього. Люди з потворною зовнішністю, коли покохають, завжди зиркають суворо. Це припало йому до смаку, і він зареготав. Коли він тверезий, його сміх навіть приємний. Принаймні Тхі Но він сподобався. А на Ті Фео тям з цибулею подіяло так добре, що в нього піднявся настрій і він ущипнув Тхі Но, аж та підстрибнула. Ті Фео знову засміявся:

— Пам'ятаєш учорашнє, га?

Вона лягнула його рукою, роблячи вигляд, будім не любить таких жартів. Бач, вона ще й маніриться! З такою пикою! Він щосили зареготав і, щоб Тхі Но ще більше зніяковіла, боляче вщипнув її за стегно. Вона цього разу не підстрибнула, а з криком кинулася на нього, вхопила за шию і звалила додолу. Щоб висловити свої почуття, зовсім не обов'язково цілуватися. Та й хто цілуватиметься, коли губи порепані, як рисове поле під час затяжної посухи, а пика порізана вздовж і впоперек, наче кухонна дошка. Є безліч інших способів голубити, милувати, тішити ласкою. Наприклад, щипатися або ляскати одне одного. Все це діє чудово...

З них буде прекрасна пара. Як тільки вони усвідомили це, так і вирішили побратися. А раз так, то Тхі Но провела у нього в халупі п'ять днів і ночей,

виходячи тільки по гроші. У Ті Фео огида до горілки минула, але він намагався пити якомога менше, частково через те, щоб надовше вистачило грошей, але головним чином заради того, щоб цілком віддатися коханню. Жінка теж п'янить, хоч її й не запускають на хмелю, як горілку. Тхі Но страшенно п'янила його. Але вона була таки дивна. На шостий день раптом згадала, що в неї є тітка, яка в той день мала повсрнутися додому. І вирішила: кохання зачекає, треба порадитися з тіткою.

Тітка спочатку сміялася, подумала, що племінниця жартує. Потім збагнула, що Тхі Но ж дурнувата, від неї всього можна чекати, і їй стало страшно. Зганьбить їхній рід, зганьбить дідів-прадівів! А може, просто тітці стало жаль себе? Адже за все життя в неї так і не було чоловіка. Їй стало до болю жаль себе, несправедливо скривджену. Не знаючи, на кого за це нарікати, вона напустилася на бідолашну племінницю. Та й чи могла добродісна тітка спокійно дивитися на таку розпусту? Це ж справжнє падіння! Жінці за тридцять, а вона ніяк не вгамується. Хто в такі роки виходить заміж? Хто? Життя, можна сказати, закінчується, а їй чоловіка заманулося! Ух!.. А коли вже й виходити заміж, то за кого?.. Хіба геть усі чоловіки вимерли, щоб занастити голову за отим безбатченком? Хто ж іде за пройдисвіта, який знає тільки одне ремесло: різати собі обличчя і вимагати за це грошей? О небо! Яка ганьба, який сором! О предки, ви бачите це? — репетувала тітка, мов навіжена, і тикала пальцем в обличчя племінниці, яка, проживши тридцять років, ще й досі не вгамувалася.

— Досі жила і далі проживеш без чоловіка. Але щоб іти за отого Ті Фео!..

Тхі Но слухала це, і в ній закинала злість. Але хіба можна перечити тітці? Вона має право казати так, бо їй уже п'ятдесят років, а в п'ятдесят одруження й справді не йде в голову. Тільки Тхі Но не сміла цього

сказати. І через те лють, не знаходячи виходу, душила її. Оце б трапився хтось під гарячу руку! Вона б уже відвела душу! Не довго думаючи, Тхі Но помчала до свого коханця. Він дудлив горілку і лаяв її на всі заставки, чому вона так довго не приходить. Він не звик чекати, а його змушували, от він і тягся до горілки, і цмулив її, щоб розвіяти тугу. А п'яним він звик лаятися. Але її за віщо ж лаяти? Яке він має право лаяти її? Як тут не роздрагуєшся! Вона затупотіла ногами і аж підстрибнула на одній нозі, як хлопчисько. Це здалося йому кумедним, і він зареготав, добродушно похитуючи головою. Ага, так він ще й сміється! Вирішив насміхатися з неї! О сили небесні! Хіба ж тут не оскаженіш!

Напівзігнувши ноги в колінах, вона оберлася руками об стегна, задерла пику і, випнувши свої товстезні губи, випалила йому все, що тільки що почула від тітки. Він не одразу й збагнув, що вона каже. А збагнувши, закам'янів з подиву. На мить йому знову почувся аромат тья з цибулею. Він був настільки ошелешений, що й слова не міг вимовити. А вона, сказавши йому все, нарешті заспокоїлася, й червоні ніздрі її роздулися від задоволення. Відвернулася й пішла, погойдуючи стегнами. Вражений, він схопився, гукнув її. Де там! Дуже їй потрібно! Він побіг за нею, вхонив за руку. Вона висмикнула руку і так штовхнула його, що він так і гепнувся біля хати. А гепнувшись, загорланив на всю пельку — це йому недовго. Підібрав уламок цеглини, хотів розквасити собі голову, але для цього був ще не досить п'яний. До того ж подумав, що бити собі голову в такому місці — просто терпіти збитки, бо з кого ж тут вимагати грошей за те, що його, буцімто, побито? Треба піти до цієї негідниці Тхі Но! Піти й вирізати всіх, і ту стару відьму зачиржити. А якщо не вирізати, то в них у хаті розбити собі голову й скликати людей. Але для цього треба

дужче впитися. Як не горілки, то чогось іншого, від чого кров закипіла б. Треба випити ще пляшку. І він пив. Але дивно, що більше пив, то більше тверезів. А на тверезого все більше находила журба. І крізь горілочаний сморід ні-ні та й долинав дух тьо з цибулею. Сховавши обличчя в долоні, він ридма ридав, здригаючись усім тілом. Потім пив знову. І знову. Коли став п'яний як чіп, підвівся й пішов, засунувши ножа за пояс. «Заколю ту погань! Заріжу!» — бурмотів він. Але пішов прямо. Чому ж не звернув до Тхі Но? Хтозна. Божевільні й п'яні звичайно швидко забувають про свої наміри.

Стояла спека. На вулиці ані душі. Ті Фео йшов і лаявся, погрожуючи зарізати «ту погань». Ось він опинився перед будинком правителя Кієна і рішуче увійшов до нього. Всі були в цолі, вдома zostався лише правитель — приліг заснути, поки спаде спека. Зачувши Ті Фео, правитель розсердився. Взагалі він був не в настрої, бо в нього боліла голова. Так хотілося, щоб чиясь прохолодна рука розтерла скроні. А може, просто хотілося, щоб пані четверта не ходила кудись так надовго. Де вона вештається? Адже вона ще молода! І виглядає непогано, хоч їй скоро сорок. Мов квітка цвіте. А йому вже за шістдесят. Немічний. Від думок аж гірко стає. От якби й вона була стара. Так ні ж, молодіє собі, цвіте, пишається вродою, ніби їй двадцять. І до ласк, звичайно, охоча. Дивитися на неї приємно, але водночас і прикро. Все одно що дивитися на шмат смачної яловичини, коли в тебе вже не лишилося жодного зуба, щоб його розжувати. Її оченята, її губки такі чарівні, але ж ох і блудливі! Сміхом просто іскриться вся, очима так і стріляє, щічки полум'яніють. Ох, як він ненавидів молодих неробів, що так і увивалися коло його дружини, хоч годилися їй у сини. Які негідні, грубі жарти в них, ще й регочуться. мов дурні. Ім байдуже, що він — поважна

персона. Ух, якби його воля, то всі оті волоцюги так і загуркотили б до в'язниці...

Коли обсядуть подібні думки, то ніяка мудрість не допоможе зберегти спокій. А тут ще принесе когось на зразок Ті Фео — канючити на випивку. Ну що ж, дасть йому хао з п'ять, аби швидше забрався до лихої години. Але на додачу треба хоч вилаяти його:

— Це знову ти, Ті Фео? Вродився, не забарився. Я тобі не банк,— і він кинув додолу монету в п'ять хао.— На, і щоб духу твого тут не було. Скільки разів казав тобі: навчися чесно заробляти!

Ті Фео вирячився на правителя з лютим вогнем в очах і тикнув пальцем йому в обличчя:

— Я прийшов не для того, щоб випросити в тебе п'ять хао.

Зачувши недобре, правитель змінив тон:

— Гаразд, бери, скільки даю. В мене більше немає.

— Кажу ж тобі, не по гроші прийшов,— гордовито підвів голову Ті Фео.

— Оце так! Уперше чую, що тобі не потрібні гроші. Чого ж ти хочеш?

— Хочу стати чесною людиною,— відрубав той.

— Ти диви! — зареготав правитель Кієн.— Мені тільки того й треба, щоб ти став чесною людиною на радість усьому світові!

— Ні-ні! — похитав головою Ті Фео.— Хто ж матиме такого за чесну людину? Яким чином стерти рубці з мого обличчя? А з мого життя? Ні, я не зможу стати чесною людиною! Розумієш? Є тільки один спосіб... Чи здатний ти це збагнути? Тільки один!

Він вхопив ножа і кинувся на правителя Кієна. Той спробував був підвестися, та було вже пізно. Тільки й встиг, що крикнути один раз. Ті Фео раз за разом всаджував у нього ножа і кричав на всю горлянку, скликаючи людей. Та люди не спішили на його крик. А коли походились, то побачили, що Ті Фео

смикається у великій калюжі крові. Очі його страшенно вирячилися, рот зівав, ніби він хотів щось сказати, а голосу вже не було. З перерізаного горла текла кров.

Село Вудай завирувало. Скрізь тільки й мови було що про цю подію. Одні раділи нишком, другі — відверто. Дехто заводив здалеку: «У неба таки є очі!» Інші говорили прямо: «Що за одним, що за другим жаліти нема чого. Ясно, що один одного прикінчили, обійшлося без третього». Найбільше раділа сільська верхівка. Старійшини приходили в дім правителя Кієна нібито для того, щоб висловити співчуття його синові старості Кионгу, насправді ж для того, щоб зміряти його зловтішним і зневажливим поглядом. Вояка Тао на весь голос казав на базарі: «Батечка порішили і синкові того не минути». Кому не зрозуміло, що до синка добереться він сам? Молодші з селян тихенько гомоніли: «Одного павука позбулися, тепер стане трохи легше». А люди розсудливі хитали головами: «Старий бамбук пускає паростки, одного не стало, другий залишився, так що нам радіти нема чого».

Тітка Тхі Но зловтішно вичитувала племінниці:

— Щастя твоє, дурепо! Що було б, якби ти вискочила за нього?

Тхі Но посміхнулася й перевела розмову на інше:

— Учора складали протокол, старості Кионгу це обійшлося не менше сотні. І батька втратив, і грошики виклав.

А про себе подумала: «Але ж Ті Фео був такий ніжний та лагідний».

І згадавши проведені з ним дні, вона зиркнула на тітку, потім поглянула на свій живіт: «Ой лишенько, а раптом я завагітніла, що я робитиму тепер, коли його немає?»

І згадала про покинуту піч для випалення цегли, що стояла осторонь дороги, далеко від людського житла...

ТИТОНЬКА ХАО

Тітонька Хао — це прийомна дочка моєї бабусі. Батько її, общинний службовець, давно вмер. Мати, пані Ван, торгувала млинцями баньдуками¹ — дуже смачними, відомими на все село Вудай. Я знав цю вдову, бо малим дуже любив баньдуки. Либонь, коли я народився, небесний владика визначив мені жити без розкошів і багатства, зате наділив мене любов'ю до дешевих бідарських страв. Коли я з'явився на світ, сім'я наша ще зовсім не бідувала. І все одно я з більшою насолодою їв рудуватий, зварений без юшки рис із відварним в'юнком, политий соввим соусом, аніж рис літнього врожаю з м'ясом, хоч він білий і розсипчастий. А вміло приготовлені баньдуки були для мене в тисячу разів смачніші за локшину — хай вона й біла, й гнучка, але ж на смак ніяка. Щоранку з двома су в жмені я слідом за служницею чимчикував до ряду, тобто сільського базарчику, який збирався щодня просто на вулиці й торгував лише годину. Ще здалеку я помічав, як біля баньдуків пані Ван, розкладених на кришці кошика, юрмилися баби й молодиці у вицвілих спідницях. Пані Ван ледве встигала продавати свій крам. І все ж, побачивши мене, вона одразу брала чотири баньдуки, акуратно загортала їх у банановий лист і простягала мені, привітно посміхаючись. Навряд чи завдяки тому, що я здавався їй гарненьким та чепурним. Просто вона пам'ятала, що винна моїй бабусі кілька десятків срібних. А внука позикодавця теж не

¹ Б а н ь д у к и — млинці з кукурудзяного або рисового борошна, в яке додають трохи вапна.

завадить ушановувати. Я віддавав одержані від матері два су, притискав до грудей чотири баньдуки і поспішав додому. Торговка вона була чесна, багато береш чи мало — для неї всі покупці однакові.

Млинці вона робила невеличкі; порівняно з тими, що продавали інші, вони були навіть задорогі. Але смачніші. Мука була найдрібнішого помолу, вапна покладено стільки, скільки треба, тоненькі, рівномірні, анітрохи не горенили, відломлюй і їж із рибкою бонг, тушкованою доти, доки вся юшка википить (рибка тоді пружна), та ще вмочуй у соєвий соус із крабами — і за вуха не відірвуть! Згодом життя жбурляло мене в різні обставини, бувало, штовханами снідаю, стусанами обідаю, але траплялося й таке, коли доля всміхалася до мене, коли аж через край текло і я смакував дорогими, витонченими делікатесами. Але жодного разу мені не доводилося куштувати страви, яка б затьмарила спогад про нехитрі, але апетитні баньдуки — з рибкою бонг, политою соєвим соусом. От ледве згадав, і вже слини повен рот.

Але говорячи про баньдуки, не можна змовчати про пані Ван. Чоловік її помер, кинувши її з двома малими дітками. Доня була років на чотири старша за сінка, тому пані Ван могла спокійно йти на заробітки: сестра вже тямилла забавити братика. Настав день, коли пані Ван раптом виявила, що хлопчик може обійтися без няньки, більше того, що він уже, гуляючи в дворі, може й хату стерегти. Отже, донька лишилася без діла. Треба б найняти її до кого-небудь, нехай хоч одержить собі заробить. Та й на одного їдця поменшало б, її пайка припаде хлоп'яті, все-таки йому житиметься трохи краще. Зміркувавши так, пані Ван стала питати, чи не потрібна кому-небудь нянька для дитини. Як на гріх, бажаючи найняти няньку не виявилось. Тоді вона знову згадала свого покійного чоловіка. Падало ж йому померти, коли в неї не було ані мідяка за ду-

шею. Вона бігала по селу, мов солоний заєць, молила, благала, падала навколішки, та, лиха прикупивши, ледве напозичала десяток срібних. Їх вистачило тільки, щоб заплатити за похорон та пошити траурне вбрання для дітей і білу вдовину вуаль для себе. А про те, щоб поставити сусідам бодай бетель та чашку чаю — годі було й думати. Навіть на труну для покійного вона могла витратити лише три донги. Аж уявити страшно: тоненька, поїдена шашелем, погано постругана, обідрана, стара така, що якби натиснув міцніше, то затріщала б. Чи довго пролежить у землі така труна? Якщо поррахувати по кісточках пальців, то вже минуло шість років. Треба б поставити чашку рису, чашку юшки і замінити труну, бо гріх буде, ще й великий. Але як те зробити?

Пані Ван повела доньку до мові бабусі. Моя бабуся, як усі, що недавно пристали до справжньої віри, з радістю вхопилася за думку допомогти юній іновірці змити гріх, а потім виростити дівчинку як свою дочку. У бога стало б на одну спасенну душу більше. Вдова щиро благословила доньку.

Бабуся моя була ще й велика благодійниця, тому скинула з боргу донгів із шість. На руки вдова одержала донгів сім сріблом. Та ще за нею лишилося боргу понад десять донгів, і відтепер, зустрівши мою бабуся, вона кожного разу молилася на неї, клялася, аж навколішки падала, але грошей повертати не спішила. Бабуся була незадоволена, проте обмежувалася кількома словами докорів, не лаяла і в суд не подавала. Через те, що й сама знала, як воно бути боржником.

Коли бабуся була в доброму гуморі, то розповідала нам, як колись дуже давно мій дідусь програв геть усе й пішов з дому, лишивши на бабусину голову понад сто донгів боргу. Вона працювала мов каторжна і ввечері, і рано, і в спеку, і в тумани, цілісінький рік вертілася, не присідаючи ні на хвилину, але не заробляла

навіть на проценти. Через те виходила з дому нишком, щоб ніхто не помітив, боялася, що в неї відберуть останню одежину, останню жменьку рису. Одного разу вона купила на одне хао рису, висипала його в полу кофти і ще взяла для мосї мами, якій тоді ледве три роки виповнилося, жменьку соя¹, не встигла чкурнути додому, як де не взялася жінка, котрій вона була винна гроші, побачила бабусю, та як гримне на неї. Бабуся впала навколішки, відбиває поклони, плаче та просить. А позикодавець — хоч би тобі що. Ні слова не кажучи, вигребла в бабусі й рис, і жменьку соя, всипала все те собі в нон², повернулась і пішла. На щастя, бачив те підмітальник базару і скипів:

— Якщо ви вже вирішили обібрати людину, то брали б саме зерно. Навіщо ж ви поласилися й на ту крихту соя, куплену для голодного дитяти? Воно, сердешне, кричить від самого ранку, а ви обібрали його матір, щоб воно з голоду вмерло. Ви ж сама мати, де ж ваше серце?!

— Не тичте носа не в своє діло! — надула губи позикодавець. — А ця тварюка — гарна цяця! Якщо вам так її жалко, то самі й платіть за неї!

Підмітальник, щоб досадити їй, дав моїй бабусі два хао.

— Ось візьміть. Віддасте, коли зможете. Бо отим багатіям кожне су здається не меншим за кришку від кошिका!

Після того стали подейкувати, що базарний підмітальник закоханий у мою бабусю. Але сама вона категорично заявляла, що він після того проходив мимо неї мовчки, ніби й не помічаючи її. А через кілька днів їй пощастило дістати грошей — і вона з вдячністю по-

¹ С о й — зварений на пару клейкий рис.

² Н о н — конусовидний бриль, сплетений здебільшого з пальмового листя.

вернула йому борг. Між ними ніколи не було мовлено жодного слова, яке б можна було вважати залицянням. Пізніше, коли бабуся повністю розрахувалася з боргами, ще й назбирала трохи грошенят, а від мого діда не було ні слуху, ні духу, знайшлося чимало таких, що набивалися до бабусі в чоловіки, та все люди гідні. Але вона відмовляла геть усім, казала: «Якби я не вирішила чекати чоловіка й виростити дочку, я б вийшла заміж тільки за колишнього підмітальника базару».

Людина, що настраждалася через нестатки, звичайно тремтить над кожним су. Тільки не моя бабуся. Їй совість не дозволяла примушувати своїх боржників терпіти ті приниження й знуцання, яких раніше вдосталь натерпілася сама. Що ж до пані Ван, то з нею бабуся була така ласкава ще й завдяки Хао, яку взяла за дочку.

Спершу тітонька Хао проплакала днів із десять: хоч вона була нагодована й одягнена, але ні на хвилину не могла забути вбогу задушливу халупу, де вона, голодна й обшарпана, бідувала разом з матір'ю і маленьким братиком. Проте поволі вона заспокоїлася. З моєю матір'ю ходила до церкви, учила молитви й догми, необхідні нібито для спасіння душі. Віровчення вона сприймала з радістю. Мало-помалу вона засвоїла, що господь бог створив землю, силу-силенну тварин і всіх людей, що єдиний бог існує у трьох втіленнях і в другому втіленні народився як людина і був названий Ісусом; що богові Ісусу вбивали цвяхи в тіло, розін'явши його на хресті, він витерпів усе, щоб спокутувати людські гріхи... Хто вірує, той урятує душу, а хто не вірує, потрапить у пекло, де вогонь синій, вогонь сірчаний, де постійно чути плач і скрегіт зубів. Плач і скрегіт зубів не дуже лякали тітоньку, бо коли вона ще жила вдома, її братик плакав цілоденно, а коли в нього піднімався жар, він уночі скреготів зубами; отже,

це їй і зовсім не страшно, але вона боялася вогню синього, вогню сірчаного, котрий палитиме цілу вчність. Такого їй святий не витерпить! Про пекло вона слухала роззявивши рота. І вірувала. Тітонька Хао стала дуже богомільна. Цілісінький день ми з нею тільки й знали, що читали молитви та співали псалми.

Тітонька Хао почала цуратися своєї вбогої понурої халупи, в якій було повно нечистої сили; справді, вона дуже рідко висловлювала бажання провідати матір і кожного разу, приходячи до неї, відчувала страх, коли наближалася до вітваря предків, що став дуже таємничий, ніби приховував хтозна-скільки страшних подій. І що найсумніше, тітонька стала жахатися своєї матері. А вдовиця Ван зненацька стала ідолопоклонницею: коли місяць був уповні і на молодика вона одягала ритуальне вбрання, запиналася чудернацькою хусткою і йшла у храм до чарівниці на ім'я Ок, де прислужувала під час служби і вклонялася ідолам. Хао зневажливо висміювала матір, мати теж не залишалася в боргу, мало-помалу дійшло до того, що вони просто не могли бачити одна одну.

О господи! Чого тільки не зробить з людиною релігія! Якщо ж двоє належать до різних релігій, ворожнеча неминуча!

Тепер тітонька Хао визнавала тільки свою прийомну матір, дуже любила мою матір, а мене — жодна тітка не любить свого племінника так, як любила мене тітонька Хао. Цілий день вона тільки те й робила, що ходила слідом за мною, очей з мене не зводила. Правду кажучи, я був уже досить великий і не потребував нічого наглядати, але в бабусі була тільки моя мама, у мами тільки я; а коли в домі з достатком сім'я така нечисленна, з дітьми панькаються довше звичайного. Тітонька Хао теж ставилася до мене як до зовсім малої дитини. Вишукувала нагоди побалувати мене, одного разу навіть не побоялася перелізти в чужий садок,

щоб зірвати для мене спілих плодів ой. Коли ми йшли кудись далеченько і я починав спотикатися, вона брала мене собі на спину, щоб «племінничок не покалічив собі ніжок». Справді, і сміх, і гріх! Ноги мої звисали ледве не до землі й були чи не довші за ноги моєї тітоньки. А вона, зігнувшись у три погібелі, вся червона від напруження, з бульбами під носом, уперто несла мене. Звичайно, я вимагав, щоб вона спустила мене додолу, але вона й слухати про це не хотіла.

Така самовідданість тітоньки дуже мене зворушувала. Коли я пішов до школи, а тітонька сіла за ткацький верстат, ми й далі дружили. Я вчив уроки біля тітоньчиного верстата. Вона всіляко підохочувала мене. Слухаючи, як я читаю по складах «жа-ба кум-ка-є, со-ба-ка ку-са-є», вона все вихваляла мене, який я здібний, як легко запам'ятовую таке важке! Потім, зміркувавши, що всі ті безглузді звуки є не що інше як священні заклинання, котрі накликають мудрість людську, вона почала нишком повторювати за мною і помалу вивчила напам'ять усі мої уроки, так що коли я затинався, навіть підказувала мені; я просто був у захваті від неї! Коли мої уроки було вивчено, а тітоньчине полотно виткане, вона струшувала зі спідниці ниточки, потім обнімала мене, пригортала, гладила по голові. В такі хвилини мені було так само приємно, як на руках у мами.

Ой тітонько Хао! Я добре пам'ятаю той день, коли ти покинула мене й пішла до чоловіка. Надвечір'я було туманне. Вже смеркалося, коли прийшли по наречену. Людей зібралось небагато. Від нареченого не було й десяти чоловік, а від нареченої ще й менше: бабуся дозволила проваджати Хао лише п'ятьом подругам. Я такого дозволу не одержав. Мати сказала: «Не буде ніякого весілля, бо в домі молодого траур, так що подадуть лише бетель і чай». Та хіба ж я просився заради

того, щоб наїстися на весіллі? Я хотів лише провести мою тітоньку Хао! Адже досі вона нікуди не ходила без мене, то хіба я міг лишитися тепер удома? А мене не пускали. Я плакав, сердився на бабусю, на батька й матір, і навіть на тітоньку Хао! Навіщо їй заманулося виходити заміж? Та ще й саме зараз! Ой тітонько, тітонько! Скільки разів я гірко плакав через це. Якби вона лишилася вдома, якби назавжди лишилася моєю тітонькою, вона б уникла тяжкого лиха і досі не знала б горя.

Але вже не виправиш. Тітонька Хао вийшла заміж і віддала своєму чоловікові всю любов, яку раніше дарувала мені. А той чоловік сприймав її любов як належне і нічогосінько не робив, щоб заслужити її.

Він не любив її. Так, він зовсім не любив тітоньки Хао. Більше того, зневажав її. Зневажав через те, що вона була прийомна дочка, тоді як він із багатой сім'ї, хоч тепер і збіднілої. Однак усупереч тому, що його обсіли злидні, працювати він не збирався. Для того й оженився, щоб жінка годувала його. Хао була тієї ж думки: вона працювала й годувала його. Поклала собі щодня заробляти два хао. П'ять су витрачала на харчі. Цілого хао він пропивав. Тітонька вважала, що вона дуже щаслива, що у неї чудова сім'я. Але небові було завгодно послати їй дитятко. Воно вмерло, а тітоньку паралізувало. День без роботи — це день без двох хао. Чоловік ставив це їй за провину, ледачій та розбещеній.

Спочатку він так тільки думав. Поки було ще трохи заощаджень і він мав удосталь їсти й пити. Але згодом випивку довелося обмежити. Тепер він уже більше не стримувався. Кляв усіх і все. Лаяв багатіїв. Лаяв свою долю. А зрештою заходився лаяти й жінку. О! Він лаяв її найгіршими словами — і коли хотів випити, і коли напивався.

Тітонька Хао не озивалася й словом. Тільки зціплювала зуби, щоб не плакати, але все одно плакала.

О господи! Тітонька Хао плакала! Вона ридма ридала, вона голосила, як голосять у нашім краю. Але їй довелося плакати ще більше, коли чоловікові обридло її лаяти і він покинув її, покинув самотню, хвору, заради того, щоб напиватися й запихатися їжею досхочу. Чи варто дорікати йому за таку жорстокість? Він повинен їсти, пити й мати втіхи, в цьому весь сенс його життя. Каліка Хао не могла йому цього забезпечити. Ні, вона не картала цю безжалісну людину, так само як не скаржилась бабусі, що та покинула її напризволяще, не допомагала. Хіба моя бабуся була багата, як раніше? Де там! Стара стала, хвора, нещасна. Ще й бідна, як і тоді, коли їй було двадцять два роки. Усе її майно пішло то на покриття збитків од невдалої батькової торгівлі, то на плату за моє навчання, так що бабусині гіркі заощадження пішли за вітром. Вона тільки й могла, що принести для хворої тітоньки Хао щодня гостинця на одне су, та свої нестримні сльози, та гіркі зітхання.

Але хвороба облишила тітоньку. Вона відступила як злодій, що стомився мучити свою надто терплячу жертву. Тітонька Хао знову стала ходити на роботу, знову заробляла і їй знову хотілося мати чоловіка, щоб проїдав п'ять су і пропивав цілий хао. І він справді повернувся. У чорних штанях, кремовій європейській сорочці, з гаманцем, у якому побренькували грошики, ще й привів безсоромну жінку. Тітонька так і заклякла на місці. Потім розгнівалася. Та зрештою вирішила терпіти, і це було найкраще, бо якби він не повернувся, їй було б теж не солодко.

Він повернувся і знову став господарем халуни і трьох шао садка, одержаних у спадщину від діда й батька. А ставши господарем своєї спадщини, рішуче відмовився працювати, лише пив та їв. А напившись та наївшись, огидно реготав.

А молодша його жіночка, ото штучка була! Робити нічогосінько не тямилася. Тільки співала бридких пісень. Та дудлила горілку не гірше за чоловіків, та чадила тютюнищем, як і чоловіки, та чуб підчикрижила по чоловічому, та носила білі чоловічі штани. Така дуже просто потягне чоловіка на самісіньке дно пекла! Загубить, клята, загубить душу тітоньчиного чоловіка!

А чоловік був од неї мов сам не свій. Називав «моя любася» і купував для неї згущене молоко аж по шістьсім хао за банку — коли вона хворіла чи вдавала з себе хвору.

Що ж до тітоньки, то вона терпляче несла свій хрест. Намагалася заплющити очі на них обох. Не казала їм ні слова, тільки плакала нишком, коли вони веселилися, та тугіше підперезувалася, коли вони витрачали гроші на різні витребеньки. Моя тітонька марніла, сохла, наче голодна кішка. Чи довго вона ще протягне?

Якось уранці ті двоє виявили, що розтринькали все до останнього су. І що любов їхня теж скінчилася. Тітонька одразу здогадалася про це, бо вже днів зо три не бачила, щоб вони пиячили та реготалися. Молодша дружина все плювалася та лаялася. У нього позападали щоки та загострився ніс. Примруживши очі, він так і сипав лайкою. Та шльондра з розпухлою пикою теж не мовчала, ще й ляскала себе по заду. Вони ганялися одне за одним, як несамовиті, билися кулаками й ногами, дряпалися, кусалися, верещали, хоч тікай з двору. Тітонька не розбороняла їх, навіть не звертала уваги, ішла собі на роботу. Як не звертала на них уваги раніше, коли вони пили та шалено обнімалися.

Увечері хата мала такий вигляд, ніби там чорти горох молотили. Молодшої жінки ніде не було. Не було й чоловіка. Усе в хаті було перевернуте догори дном. Від горщиків та глеків zostалися одні черепки. Де взяти грошей, щоб усе те придбати? О небо! Аж ось повернувся він. Сам. З пляшкою горілки в руді, з лю-

тим вогнем у зіницях. Випив. Потім ще і ще — ніби зроду не пив. Висмоктав цілу пляшку. Відтак розбив її і заходився лаятися. Лаяв усіх і все. Кляв свою долю. Кляв жінок. Кляв молодшу дружину. Тітонька Хао зціпила зуби, щоб не плакати. Але все одно плакала. Наступного ранку він пішов світ за очі. Тітонька Хао була ошелешена. Потім розсердилася. Зрештою заспокоїлася. І це було найкраще: бо якби він лишився вдома, хіба їй було б легше?

ДВІ СВИНЯЧІ НІЖКИ

Навіть ім'я в нього неприємне на слух. Назвали б Довбня чи Колода або Літо чи Зима — і то було б милозвучніше. Але Чать Ван Бабах!.. Ніби залп із великокаліберної гармати. Так і бахає у вуха.

А пика — до чого ж задерикувата, аж кричить. Вилиці випирають — мовби закликають до сварки. Щоки втягнені, наче навмисно, щоб підкреслити нахабність отих вилиць. Ніс біля перенісся здавлений, мовби лише для того, щоб розширитися вниз і всією товщиною сісти на чорного шербатого місяця, схожого на два з'єднані буйволинні роги, тобто підкручені вгору вуса. Зуби стирчать загрозливо, вивертаючи губи, — так шкіряться собаки, коли гарчать один на одного. Але те ще можна вибачити, бо чи не винна в тому повитуха? Однак очі, очі, які є дзеркалом душі, вони просто огидні! Хай би собі вузьенькі, а то ще так і зиркають туди й сюди, ще й іскряться, мовби сміються, висміюють, обпикають усіх зневагою. Вони ніколи не дивляться вниз. Тільки прямо, та ще косо. І такий у того Чать Ван Бабаха самовпевнений вигляд, ніби він кожного може підкинути, мов пір'їнку. Аж моторошно стає!

Голова в нього підстрижена теж не як у людей. По свосму. Він називає це «спереду прогрес, ззаду бонза». Спереду він зачісував довгі пасма нагору, а потилиця була начисто вибрита й лисніла, мов плід биоя. Для чистоти. Так він казав, клацаючи язиком, коли був у доброму гуморі. Бо коли був сердитий, то нічого такого не говорив. І взагалі не любив згадувати про свої справи. Якщо й кажуть щось — пехай собі кажуть. Він усе

одно зробить по-своєму і виправдовуватися ні перед ким не збирався.

Навіть їв і вдягався він не так як усі. А втім, про їжу говорити не будемо. Імо ми вдома. А раз так, то кожен може дати волю своїм уподобанням. Вам до душі одне, мені друге. Адже дозволено мати принаймні свій куточок, де ми почували б себе вільно! Замкнувши двері, поведься як завгодно, аби не заважав іншим. Але виходячи на вулицю, годиться вдягатися акуратно. І вдягаємося ми переважно не для себе, а для тих очей, що на нас дивитимуться. Саме для них. І кажуть, якщо хоч трохи догоджаємо тим очам, це розумно. А якщо хтось хоче догодити якнайдужче — теж непогано.

Чать Ван Бабаху було байдуже до цього. Коли згадуєш про його спосіб одягатися, на думку спадає зима. Бо взимку люди вдягаються не для краси, не для інших, а тільки для себе, щоб зубами не цокотіти. Саме до цієї категорії належав Бабах. Протягом усієї зими він ходив лише у собачо-попелястому пальті. Купив його ще коли був у Франції в солдатах. За сімдесят франків. Міцніше. Як не рахуй, а минуло вже мало не три десятки років, на ньому ж тільки підкладка подерлася на шмаття, а верх ще зовсім цілий. І в ньому тепліше, ніж у десяткові зимових халатів на підкладці. Бабах не знімав його ні вдень, ні вночі, і їв, і спав у ньому, і працював, і так гуляв. На пальті не було вже ні єдиного гудзика. Бабах замість них пришив дві великі торочки, схожі на весла, і, коли орав у полі, зв'язував їх на спині. І міцно, й акуратно — не гірше за пасок. А коли прогулювався чи йшов до общинного будинку, розв'язував торочки й ховав під полами. Вигляд у нього був незворушний. Хто посмів би сказати, що це пальто, в якому ходять за плугом? А якби й сказали, що з того?

Якщо вірити старим людям, Чать Ван Бабах був сином одного недоумкуватого діда. Старий рибалив і

пропивав кожен зароблений донг. Бо не мав жінки, тобто мав, але вона померла, залишивши йому сина. Син був схожий на батька, тобто виріс, пішов рибалити і теж напивався мов чіп. Жили вони в халупі на березі річки. Щовечора перехожі чули, як вони реготали, ніби з глузду з'їхали. Бо вже випилися. А коли людина уп'ється, вона забуває будь-яке горе на світі. Тобто стає щасливою.

Та якось зимової ночі, такої холодної, що всі тільки й знали, що зубами дріб вибивали, старий шубовснун у річку і втопився. Течія була швидка, і тіло понесло за водою. Відтоді з халупи на березі річки більше не долинав божевільний регіт. Син зажурився, засумував.

Він покинув село й пішов світ за очі. Обійшов увесь Південь.

Лісові хащі й круті гори були йому як забавка. Він побував у Лаосі, в Камбоджі, завітав до Сіаму. Але ці країни були близько. Йому ж хотілося далеко. Тому одного чудового дня він завербувався в солдати, наче-пив пілотку й поплив на Захід. Це було в рік, про який казали: «Ми, божою милістю, боїмося картонної труни»¹.

Закінчилася війна, його посадили па пароплав і відправили додому. Він був такий же неушкоджений і здоровий, як і раніше. Ні бомби, ні снаряди, ні кулі навіть не дряпнули його. Якось приятель по чарці, старий конфуціанець, розповів йому легенду про Чинь Зао Кіма, що жив за Танської династії. Це був пройда з пройд, його десятки разів мали за мертвого, але смерть щоразу хапала облизня. Бабах реготав, вважаючи себе схожим на того пройду. Його так само не брала смерть. І він почав вірити, що народився під щасливим знаком зодіака. Така щаслива в нього доля: що б не скоїлося — йому все дарма. І ні до кого немає діла.

¹ Тобто рік, коли почалася перша світова війна.

Повернувся він із жінкою, грішми (тоді сто донгів вважалися хтозна-якою великою сумою) і чином. Заходився сипати грішми на всі боки, зарізав корову, заколов кабана і влаштував бучний бенкет. Поприходили люди, їли й пили і стали називати його добродієм. Кого? Звичайнісінького селяка, сина втонулого рибалки! Пройдисвіта, що швендяв десь, волочився, і раптом ні сіло ні впало повернувся, і — скік! — перестрибнув через бар'єр, і вмовстився на почесному місці, мовляв, дивіться, який я шановний та поважний. Як же тут злість не візьме! Хіба законним, достойним старійшинам коли сідали отак на голову? Що й казати, довелося справжнім панам-добродіям потіснитися, звільняючи для нього місце на почесній маті. Для гультіпаки, що навіть батька рідного не виловив з річки і не поховав як годиться! Ганьба! Шановні добродії старійшини не могли стерпіти цього і вирішили допекти йому, роздратувати і назавжди заткнути пельку. І він таки поперпів од них. Ледь його постать з'являлася в общинному будинкові, як батьки села починали з нього на-сміхатися. То чіплялися до голови, буцімто вона висить у нього на в'язах, як у втопленого (натяк на смерть його батька), то до пальта, мовляв, заяложене, як роба тих, хто лазить у воду з вершею (це вже натяк на його колишню професію). Не минали ні його зубів, ні вусів, ні пики, задраної до неба. Але Чать Ван Бабах, від природи людина вперта, аніскілечки не брав цього до серця. Тільки усміхався байдуже або зневажливо. Бабахові гострі, мов у мисливця, очі не бажали додивлятися до ротів, носів та просяклого багаторічним потом шовкового вбрання батьків села. Ті очі потайки вистежували темні справи шановних старійшин, і одного чудового дня Чать Ван Бабах потяг до повіту аж чотирьох із них — за привласнення громадських земель. Згодом ще кількох — за розтрату грошей із громадської каси. Потім ще, і ще, і ще... За рік шість

разів притягав їх до судової відповідальності і показав їм де раки зимують. Бо за тими панами старійшинами гріхів, гріхів — як листя в лісі. Весь простий люд наче посліп, один Бабах не був сліпим. Він викривав злочин за злочином і твердо поклав вивести їх на сухеньке. Пани старійшини переполошилися і змушені були піти на замирення з ним. Хотіли були підмастити його, пропонували одну-другу вигідну операційку, але він не поласився, бо знав — якщо кляне, то вже не відчепиться від того гачка. І вже не зможе з чистим сумлінням тягти їх до суду, кладучи край їхнім темним справам. Пани старійшини почали боятися його, а він ще більше зневажав їх. І взагалі ставився до них як до нерозумних дітей, а випивши, глузував із них...

Торік у селі справляли свято зі священним ходом. Після ходу закололи кабана для жертвопринесення і вирішили влаштувати вечерю. Під цими словами треба розуміти вечерю для старійшин. Бо якщо простий собі люд схоче повеселитися, то для цього є шинки навколо общинного будинку.

Під час урочистого ходу Чать Ван Бабах спав удома. Він недолюблював церемонії, до того ж не наважувався скинути своє прославлене пальто, щоб одягти синій халат із широчезними рукавами, як годиться для урочистих церемоній. «Позбавте мене цього!» — казав він. А старійшинам тільки того й треба: у них не було ніякогісінького бажання бачити його поміж себе. Отже, на радість старійшинам, він побуде вдома до кінця свята!

Одначе він удома не лишився. Ледве скінчилося жертвопринесення, як він з'явився в общинному будинкові — руки в кишенях собачо-попелястого пальта, крива нахабна пика задрала в небо. Навіть здалеку

гидко дивитися! Але ж не проженеш його! І старійшини, намагаючись видавити з себе милі та привітні посмішки, вітали його:

— О! Пан добродій Бабах! Просимо до гурту. Давно чекаємо! Ласкаво просимо, ось і місце для вас.

Бабах замахав руками, не виймаючи їх з кишень. Поли залопотіли, і перед очима присутніх з'явилися дві торочки-весла. Це означало, що він відмовляється...

— Прошу вас, панове, розважайтеся, як вам до вподоби. А я, перепрошую, старий солдат, люблю побродити, на одному місці щось не сидиться,— і він підморгнув панам старійшинам.

— Знаємо, знаємо,— розуміюче відповів один із них.— Ви, шановний, тільки зверху підстаркуватий, а в душі ще зовсім молодий, от вас і тягне до дівчат та молодичок.

— Ваша правда, добродію!

Але пан Бабах не пішов пасти очима дівчат і молодичок. Він постояв трохи тут, трохи там. Відтак наблизився до двох трапезників, стояв і дивився, як вони ділять трапезу. Дивився, дивився, поки став теревенити, а потім ділити порції по-своєму. Тут відщипне, туди додасть. Дивлячись, як він метушиться, старійшини посміювалися нишком. Одразу видно — невіглас. Ділити трапезу — справа самих трапезників. Йому ж там немає чого робити. І руками ото нічого баблятися.

За мить його вже бачили біля баньяна — він про щось голосно сперечався. Ще за мить — у гурті дітлахів, що вовтузилися з біноклем. Тим часом трапезники поставили тацю. Одного старійшину послали по Бабаха. Тільки тоді він причалапав, гучно човгаючи взувачками. В обцинному будинкові стояв страшенний галас. Пани старійшини допитувалися в трапезників, куди поділися дві ніжки. Адже у свиней по чотири ноги. Чи, може, в цього кабана було дві? А відомо, що ніжками

вшановують чотирьох найповажніших старійшин. Так велить звичай — з давніх часів і до наших днів. І хоч із тих чотирьох найповажніших старійшин жодний не має зубів, щоб об'їсти почесне підношення, ніхто з них не міг навіть припустити, що не одержить його. Скандал на все село! Такому потурати не можна! Виходить, два найшановніших добродії ласуватимуть, а два тільки дивитимуться?

Батьки села костили ошелешених трапезників, лаяли їх найгіршими словами. А ті, в свою чергу, з палаючими очима, сікалися один до одного. Кожен звинувачував іншого. Врешті гуртом дійшли згоди, що трапезники за недогляд повинні поставити випивку для всього товариства.

Пан Чать Ван Бабах не сказав нічого. Тільки посміювався. Бо він багато світу сходив, отже, йому й не таке доводилося бачити. А про дві свинячі ніжки чи варто взагалі балакати. Тим більше здійсмати отакий крик!

Вино допили, тацю прибрали. Почали співати запрошені на свято артистки. Пан Бабах сидів на почесному місці.

— Заспівайте щось гарне й новеньке,— сказав він до артисток.— Якщо сподобається мені, не поскуплюся на винагороду.

— До вашої ласки, пане добродію! — посміхнулися ті.

Вони думали, що пан Бабах справжній багач, стали обабіч нього і заспівали. Коли останні звуки пісні замерли і музика відклав дан, а співачки — кастаньєти, пан Бабах підвівся і запустив руки в кишені свого собачо-попелястого пальта:

— Я обіцяв винагороду і дотримаю свого слова. Правда, грошей у мене немає, але я дам вам щось цінніше за гроші.

З цими словами він вийняв з кишені одну руку і простягнув музиці свинячу ніжку. Вийняв другу руку і простягнув співачкам другу свинячу ніжку. Відтак повернувся до старійшин:

— Даруйте, панове, що не спитав вашого дозволу...
Бувайте здорові!

І він почовгав повз гурт простого люду, котрий вітав його таким дружним та гучним реготом, ніби то віз торохтів по розбитій дорозі.

ПООБІДАЛА ДОСХОЧУ

Цілу ніч баба кляла сина. Вона завжди кляла його, коли їй ставало особливо скрутно. Ніби ніхто, тільки син винен у тому, що вона голодує. А втім, так воно й було. Чоловік бабин помер, коли син тільки-но з'явився на світ. Вона підперезалася якомога тугіше й сама виховувала сина. А час минав. Жінка мріяла, що коли вона стане стара й немічна, син турбуватиметься про неї. А він ніскільки про неї не турбувався. Бо захворів і помер. Пропали всі її надії й сподівання.

Якби хоч невістка була як у людей. А то їй зовсім байдуже до свекрухи. Ще й траур не встигла зняти, як вискочила заміж. І кинула на свекруху п'ятирічну доньку. Довелося мало не сімдесятирічній бабі знову гнути спину, щоб онучку годувати. Всю себе, всю свою силу віддала вона синові й онучці. А тепер їй навіть сподіватися немає на кого.

Сім років годувала впучку, а коли тій виповнилося дванадцять, віддала її в прийомні дочки, взявши за неї десять донгів. Вісім витратила на те, щоб перенести могилу її батька, а свого сина, в інше, більш гідне місце. А решту два пустила на торгівлю, щодня заробляючи від трьох до п'яти су. Було обдрипас всю спідницю, бігаючи з одного базару на другий, а шлях це неблизький, зате мала дешицю на харчі. А хіба це не щастя? Але бог на небі й цьому позаздрив. Торік узяв та й наслав на неї хворобу — найтяжчу за все життя. Які були гроші — всі витратила. Померти не померла, але й сили зовсім не лишилося. Руки й ноги тряслися і без будь-якої причини вона відчувала страшенну втому. Сидить — нічого, а підведеться — і все попливе

перед очима. Вночі спина так болить, що й сказати не можна — мовби хто робить з неї решето. Мине біль у спині — і вже ноги відбирає. Хіба в такому стані торгуватимеш? При самій тільки думці про спеку та вітер бабі ставало моторшно.

Так-то воно так, але ж їсти щось треба. Господи, якби людині не треба було їсти, наскільки простішим було б життя! Але готовий шматок сам собою до рота не вскочить. Треба заробити, здобути його. А вона зараз була зовсім немічна, важкої роботи їй не витримати, спека й туман теж не для неї. Треба б їй роботу легку, хатню. А в селі можна найнятися тільки няньчити малят, як наймають десяти-дванадцятирічних дівчаток. Спочатку бажуючих найняти бабу траплялося немало. Люди міркували так: бабусі обережніші та охайніші, не ловитимуть гав і не розпускатимуть язика, як дівчиська. До того ж літні люди мало їдять, пожують того, сього — вже й ситі. А якщо й не наїдяться, то промовчать, навіть не згадають про це, не так як ті урвиголови: трохи їм не догоди, то вже й почнуть патякати всячину про господарів по всьому селу.

Однак, протримавши бабу нянькою, господарі невдовзі розчарувалися. Бо переконувалися, що дівчисько таки краще. Воно ще не обросло косами, які слід шати. Тому під гарячу руку можна й скубнути чи стукнути по потилиці. І ніхто не галасуватиме: «Ганьба!» А в баби голова посріблена сивиною. До неї підскочиш, щоб зігнати зло, а штурхана не даси. Навіть не вилаш від щирого серця. Дорікнеш словом, другим, та й то вже піде про тебе слава як про грубіянку. Баба все забуває, неповоротка, робить усе повільно, обмацує все, ніби сліпа. Руки в неї трясуться. Поки донесе чашку з рисом до рота, половину порозсипає. Соевий та риб'ячий соус розхлюпає по всій таці, сама обіллється й дитину, що сидить у неї на руках, обілле з ніг до го-

лови: і штанці, й сорочечку, й волоссячко, й личко. А подме вітер, зміниться погода — і баба вже хвора. Цілісіньку ніч тяжко зітхає, стогне та волає до неба. Або й плаче та кляне сина. Кому сподобається вислуховувати все це? Та й навіщо терпіти отаке? От господарі й шукають приводу, щоб відмовити бабі. І бабі доводиться підшукувати інше місце.

За неповний рік вона змінила п'ять чи шість господарів. Причому кожний господар платив менше. Спершу її харчували і платили один донг на місяць. Потім — харчі й п'ять хао на місяць. Потім — харчі й чотири донги на рік. Після цього — два донги. А потім — ніякої платні. Та й за самі харчі ніякий біс не хотів держати її. Останній господар звелів їй принести два глека води. Баба відказала, що може донести тільки один. Господар ледве стримався, щоб не гримнути. Однак вона не припесла й одного глека. Послизнулася на березі ставка і сама не втямилася, як упала. Розбила глек ще й руку покалічила. Зачувши її зойк, господар прибіг рятувати. У кого це є зайвий рис, щоб годувати дармоїдку? Господар негайно тицьнув бабі п'ять хао й виставив її за хвіртку. Відтоді минуло вже понад три місяці.

Понад три місяці вона жила на самих баньдуках. Спочатку ділила по три штуки на день. Потім не було за що купити й одного. Щоранку вона шкандибала на торг і просила то в одного щось у рот укинути, то в другого. Але хто ж нині дає милостиню? На чуйні серця тепер недорід. Кілька днів баба зовсім нічого не їла. Тому й заходилася клясти сина. А кляла вона дуже тяжко. І плакала. Плакала до повного виснаження, поки в неї вже й сліз не стало. Під ранок уже не могла плакати. Лежала з присохлим животом під матою і думала. Кажуть: у голодного розум яснішає. Мабуть, що так. Тому що баба раптом щось придумала,

І вийшла з хати,

Пройшовши зовсім мало, баба змушена була сісти відпочити. Довго сиділа, поки в грудях серце не так стало гупати, у вухах перестало так шуміти, в очах стало не так темно. Тоді вона підвелася й знову рушила в дорогу. Відпочивала разів шість і тільки опівдні дочвалала до будинку, де жила жінка помічника старости пані Тху, яка взяла на виховання її Лялечку. Лялечкою баба звала онуку, відколи та була ще зовсім маленькою, дочку того самого сина, який забрав із собою в землю всі бабиці надії й сподівання і тепер лежить собі, байдужий, ні до чого йому немає діла. Він не страждає, не поневіряється, як його нещасна мати.

Баба навіть заздрила синові, і заздрила все більше й більше, коли відпочивала на розі провулка, де жила пані Тху. Тут росло височенне дерево. Баба обперлася спиною об його стовбур. Будинок пані Тху через два двори. Якщо гукнути голосніше, то там почули б. Та хіба ж у неї є сила гукати? Голос кволий-кволий. Трохи напружить його — дзвенить у вухах. До того ж собаки в багатіїв страх які люті. У пані Тху їх було троє — гладкі та дужі, мов нечиста сила. Та ще й дуже злі: забачивши чужу людину, кидалися їй під ноги, збивали додолу і не те що кусали, а просто рвали тіло зубами. О небо! Ті собаки пані Тху — звірі люті. При одній тільки згадці про них бабу сковував смертельний жах. Коли баба привела Лялечку, з будинку вийшла служниця з товстелезною ломакою — боронити від собак. Вискочили й собаки, осатаніло кидалися з усіх боків на обшарпану бабу, вигинаючи спини, дерли вгору роззявлені чорні пащеки з вишкіреними білими гострющими іклами. Від ломаки вони ще більше розлютилися, ще більше шаленіли, підстрибували, ставали дибки, гризли стовпчики тину, гарчали й лементували на весь куток. Тин хитався, ніби вони й справді от-от перегризуть опори, звалять його і кинуться на бабу з онукою. У баби тремтіли руки й ноги. Онука горну-

лася до баби, баба до служниці, а служниця відмахувалася ломакою то з одного боку, то з другого, то ззаду, то спереду, і кричала на собак. Незважаючи на це, один собака кинувся на бабу і ще б трохи — прокусив би їй ногу. Та спасибі служниці, вдарила його ломакою, і він тільки торкнувся пащекою до тонкої, сухої бабиної литки. Вона мало не зомліла!

То хіба вона зараз посміє кричати? У собак слух тонкий і надто прудкі ноги. Як вискочать — буде лихо. Тому-то баба сиділа й чекала. Може, Лялечка вийде гуляти з дитиною. Або хтось інший з будинку. Або хтось дужий прийде до пані Тху, то й вона прослизне слідом. Багато щасливих випадковостей перебрала баба в думці. Тільки одного не припускала, що вийде з дому або повертатиметься звідкись сама пані Тху. А вона з'явилася — йшла з базару. Спершу пані Тху подумала, що то старчиха сидить під деревом, і насупилася:

— Хто це тут розсівся? Гей, цюцю, цюцю, вкусіть її, вкусіть! Щось ти дуже хоробра!

— З базару йдете? — підвела голову й запобігливо посміхнулася до неї баба.

Пані Тху вирячила свої червоні каламутні очі й утупилася в неї. Упізнала таки. І, звичайно, не зраділа. Чого їй треба? Не інакше, як припленталася по гроші! А баба тим часом обперлася руками в коліна і, кречтячи, підводилася.

— Куди це так хутко?

Баба знову закредтала, підбираючи слова. Взагалі вона тепер кредтала де треба й не треба, як інші тяжко зітхають. Це стало її звичкою.

— З вашого дозволу, пані, я, негідна, прийшла погуляти з онукою. Давно вже не бачила її і дуже скучила.

— Ви тільки подумайте! Удає з себе нещасну! Щоб ви знали, ваша онука повинна працювати, а не байдики бити і справляти з вами гулі. У моїй господі не так багато рису, щоб ні за що ні про що годувати гультіпак.

Хочете погуляти з нею, то ведіть її додому, годуйте й гуляйте собі місяць, два або й три — поки не обридне, а потім нехай повертається. Я не тримаю. Чи ви гадаєте, що вона мене озолотила?

Пані Тху спеціально вибирала найдошкульніші слова, щоб одразу відбити в баби бажання канючити гроші. Бідолашна баба, яку пані Тху так дошкульно відляскала по обличчю своїм красномовством, більше й слова не мовила. Стояла, похнюпившись, мов злодійка, ввіймана сторожем з краденим рисом. Пані дружина помічника старости прицмокнула кілька разів, задержала обличчя до неба й вела далі:

— Гуляти їй схотілося! А коли привели її до мене, худющу, ніби дохлого черв'яка, тоді не хотілося гуляти? Я відгодувала її, тепер дівчинка нічого собі, справна, вже й рум'яна, то ви вже й каверзувати? Подумаєш, яка коштовність! Гадаєте, так і вчеплюся в неї обома руками? Довго чекатимете! Не осиротію без неї! Хочете забрати її, віддати кудись в інше місце, де й вас матимуть за тітку,— будь ласка! Я не тримаю. Кому вона потрібна? Тільки спершу поверніть гроші!

У старої очі запливли слізьми. Та хіба ж у неї щось подібне було на думці?

— Милостива пані,— сказала вона, безпорадно всміхнувшись,— повірте, я не заслужила таких слів. Небо дало мені дожити до такого віку, то хіба я наслідую кривити душею? Небо над нами, воно все бачить, і якщо я мала намір звабити онуку й відвести до інших людей, нехай воно покарає мене. Єдине, про що я прошу вас, милостива пані,— це побачитися з онукою, побути з нею хоч трохи. Мені вже не довго лишилося жити на цім світі, то будьте така ласкава, пані, не відмовте в останній милості.

— У неї немає часу розважати вас. Не до гульби! Та якщо ви вже прийшли, то ходіте, нагодую вас. Тільки дивіться, наступного разу не корчіть із себе

хтозна-кого, ніби та мавпа. Я в себе вдома не потерплю такого. Моя дитина вчиться в Ханой, так я що, теж повинна кинути все живе й мертве і мчати до неї і сьогодні, й завтра? Ні, якщо вже найнялася, хай знає своє діло... Бач, гуляти їй закортіло! — вигукувала пані Тху, сердито прицмокуючи губами..

Лялечка, ледь уздрівши бабусю, зраділа так, що й не сказати. Засміялася, потім заплакала, сама не тямлячи від чого. Але звужені очі пані дружини помічника старости вжалили її в самісіньке серце. І дівчинка знітилася, не наважуючись навіть пригорнутися до бабусі.

— Навіщо ви прийшли? — тихенько запитала, похнюпившись.

— Прийшла, щоб пані господиня нагодувала мене, як на те її добра ласка. Я дуже зголодніла,— сказала вона жартома, хоч це була щира правда. Вийшло — як той казав: напівправда, напівжарт: один із способів замаскувати свій намір, висловлений напрямки. Лялечка з дитиною на руках відвела бабусю до придому, щоб ніхто їх не бачив.

— Так чого ви тут?

— Я ж кажу: прийшла, щоб нагодували.

Лялечка не повірила. Але більше не розпитувала. Дивилася на бабусю...

— Як ви змарніли, схудли. Чому?

— Від голоду, внученько, більше ні від чого.

— А в кого зараз живете?

— Ні в кого не живу.

— Отже, знову ходите торгувати?

— Звідки ж у мене гроші, щоб торгувати? А якби й були, що з того, адже сили в мене зовсім немає.

— То звідки ж ви берете гроші на харчі?

— Нема звідки брати, доводиться терпіти, не ївши. Не встигли вони обмінятися кількома словами, як пролунав верескливий голос дружини помічника старости:

— Де вона поділася з дитиною?

Таким паролем господиня завжди кликала її. Дівчинка поспіхом спустила дитину додолу:

— Бабусю, подивіться за нею хвилинку.

Розв'язала шворки корсетки і виїняла манесенький гаманець, у якому подзенькувало кілька мідяків. Одрахувавши два су, вона простягла їх бабусі:

— Візьміть ось, купите собі баньдуків. І йдіть додому.

— Куди це завіялася та шльондра? Неси сюди дитину та йди замітай у хаті, та збирай обідати,— підганяла господиня.

— Зараз!

Підхопивши дитину, вона побігла. Стара, боячись собак, сторожко пошкандибала за нею. Господиня як угледіла це, то ніби хто її в печінки шпигонув:

— Чого ви ходите слідом за нею, мов на прив'язі? Сядьте собі осторонь і сидіть. Коли буде обід, вас покличуть. Біда мені з вами!

— Добре! — прокректала стара, мов простогнала. Вона увійшла в хату й тихенько сіла в кутку просто на долівці. Господиня взяла дитину, а Лялечка прожогом кинулася в кухню. За мить звідти долинув стукіт паличок і чашок.

— Ходімо вниз, вас нагодують,— сказала господиня і вийшла з дитиною на руках.

Баба почваланала за нею. Стих гуркіт ткацького верстата. Ткалі — рідні й прийомні дочки пані Тху — зібралися навколо дерев'яної таці, поставленої просто долі. Хто насипав у таріль рис, хто овочі, хто наливав риб'ячий соус. Усі посідали навколо однієї таці. Не чекаючи запрошення, баба сіла біля внучки і тремтячими руками почала накладати рису в свою чашку. Пані господиня помітила, як тремтіли руки в старій — і мов гедзь її вкусив. О, з яким задоволенням вона накинупалась би на неї! Та все-таки стрималася, тільки

сердито прицмокувала та очі вирячила, щоб усі бачили, як їй тяжко таке терпіти. Бабина онука добре розуміла її й не сміла очей підвести. Вона дуже сердилася на бабу. Казала ж їм, щоб ішли додому, так не послухалися...

Господиня з червоним від гніву обличчям, не сказавши ні слова, взяла в руки чашку з рисом і почала їсти. Дочки, рідні й прийомні, мов по команді, поспішили їсти й собі. Спробувала б котра запізнитися, пані так би відчухрала, що надовго запам'ятала б! Було й таке, що вона жбурляла чашку з рисом в обличчя. Баба обвела всіх очима і теж піднесла до рота свою чашку:

— Дозвольте, пані...

Господиня не дала їй договорити, скривившись, гримнула:

— Годі, їжте! Без церемоній!

Баба пустила в хід палички. Всі їли надто швидко. Мовчки й зосереджено. Палички так і мигтіли в них у руках: то вгору, то вниз, то вгору, то вниз. Туди й сюди, туди й сюди. Без ніяких затримок. А в баби руки не слухалися, вона ніяк не могла вибрати момент, щоб умокнути овочі в соус, налитий у спільну чашку. Тремтячими руками зрештою розхлюпала соус по таці. Пані господиня скривилася й скипіла:

— Відлійте їй соусу в окрему чашечку і поставте біля неї.

Одна з дівчат похапцем виконала наказ. Тепер бабі стало зручніше. Та не встигла вона виїсти другу чашку рису, як господиня поставила свою чашку й поклала палички. За мить усі інші зробили те саме. Майже одночасно. Мов по команді. Отже, тут заведено з'їдати не більше трьох чашок рису. Причому їсти треба швидко, щоб лишилося більше часу для праці. А баба була з бідної сім'ї, де немає суворого розпорядку, звідки ж їй знати, що в сім'ях, де вдосталь грошей

і досхочу рису, отак обмежують себе в усьому. Баба здогадувалася, що багаті вибагливі в їжі. Тому голодному нема чого рівнитися до них. А вона голодувала надто довго. То зараз, коли трапилася нагода добре пообідати, нерозумно було б не скористатися з неї. Вони ж здавна їдять ситно, то їм немає ніякої потреби їсти багато. А раз так, то баба їла собі та їла. Їла, щоб відчутти: оце вже наїлася. Бо в гостях скільки не з'їси, все одно ославлять, то чого ї стримуватися? І баба накладала собі ще. Онуці було дуже соромно. Витягнувши шию, вона вирячила очі і швидко проковтнула залишки свого рису, як курка ковтає жабеня.

— Іж іще, дитино. В казані ще є рис. Давай чашку, я тобі насиплю.

Дівчинка не встигла відповісти, як пролунав господинин голос:

— Облиште її! Вона більше не хоче. А ви їсте за трьох дурних, то й їжте собі, скільки влізе!

Он воно що! Баба тільки зараз дотямила, в чім справа. Всі підвелися. Тільки баба лишилася біля страв, та пані Тху, що зі злим докором поглядала на стару. А баба ніяк не могла втамувати голод. До того ж іще лишався рис, то як же не з'їсти його? Адже прийшла, щоб нагодували, то навіщо вдавати скромну гостю? Вона й не церемонилася. А коли відчула, що більше не може, рису вже не було. Тільки окремі зернятка попроставали до дна та до стінок казана. Навіщо ж їм пропадати? Баба притягла казан до себе, оглянула і сказала онуці:

— Трохи лишилося, то щоб не засохло, іди з'їж, чуєш, Лялечко. Бо ж пропаде, шкода!

— Ну й трясця з ним, нехай засихає. Ви впоралися з усім, то доїдайте вже й решту, а її не чіпайте. З неї вистачить. Не мегелити ж, поки черево лусне! — роздратовано випалила пані Тху.— Бач, так доїдає!

Баба, скреготучи по казану, вискребла останні зернини, змішала їх із соусом, проковтнула. Ну й слава богу! Тепер наїлася досхочу. Тільки зараз відчула, що втамувала голод. Живіт їй розпирало. Вона розслабила трохи пояс, щоб легше було дихати. Відкинулася спиною до стіни й відхекувалася. Змокрила вся. Стомилася дуже. Кишки ходили, наче хто перебирав їх. Лягти б зараз і поспати, але ж засміють, то баба й кріпилася. Ох-ох-ох! Біда старому та немічному: голодному важко, ситому теж не легше. Поки їла, не було сили, а поїла, ще більше знесиліла. Горе, та й годі!

Додому дісталася, коли сонце вже сідало. Казала собі: «Повернуся пізніше, щоб не було жарко». Насправді ж вона так обважніла, що не могла підвестися. Та ще й випила надто багато води. Але спраги не вгамувала. Тільки ще більше розпирало в животі. Вночі вона крутилася з боку на бік і ніяк не могла заснути. М'яла, розтирала, гладила собі живіт. А в ньому кавчало й булькотіло, ніби вода переливалася. Бабу витягувало. Дихала вона важко, над силу. Десь приблизно опівночі в животі заболіло, потім дужче й дужче. За хвилину вона вже корчилася від кольків та різачки. Потім почала блювати. Як при захворюванні на холеру. О господи! Чи варто було їсти! Баба аж чорна зробилася. Якщо не холера, то дизентерія. Нездіймовно. У кишках аж пече. В рот не можна й крихти взяти — одразу біль стає нестерпний. Так баба промучилася з півмісяця. І померла.

Пані Тху, почувши про це, сказала: «Через ненажерство». І відтепер бабину смерть брала за переконливий приклад, коли повчала своїх дочок, рідних і прийомих:

— Бачите? Скільки часу голодувала — і нічого, жила. А один раз нажерлася досхочу — то й дуба дала. Дивіться ж, не об'їдайтеся!..

У ВОРОЖБИТА

Він думав, що просто втомився. Але проходячи повз харчівню й почувши, як шкварчать сало на сковорідці і пахнуть страви, збагнув, що голодний. Саме через це й сили немає. Ще б пак! Учора ввечері нічого не їв, а сьогодні поснідав лише однією бататиною завбільшки з палець і відтоді не мав і ріски в роті, навіть чаю не пив.

«Може, взяти чашку фo¹?» — подумав про себе, а ноги несли далі. Харчівня вже на кілька кроків лишилася позаду, а він голосно ковтав слину і щосили змушував себе не думати про чашку фo, над яким здіймається пара. Бо фo такі справді смачне. Але дороге. Якби хоч не стільки в ньому води. А то тільки й слави, що чашка, а локшини та м'яса немає й на п'ять ковтків. І за це плати два хао. Замовити кілька чашок? А де ж узяти грошей? Одну? Тільки апетит роздратуєш, а вийдеш і не знати — їв чи ні: у животі як було порожньо, так і лишилося, бо з води який наїдок? Краще вже купити рису на кілька хао...

Міркуючи так, він ішов далі, опутивши голову, зовсім не дивлячись, куди йде. Бо дорога була йому добре знайома, він не заблукав би навіть із заплющеними очима. Дійшовши до крамнички, де торгували вареним рисом, звернув до неї і тільки тоді підвів обличчя. І раптом остовнів. Волохаті брови його полізли на лоб, очі округлилися, ніздрі затремтіли, мов у козеняти, що почуло свою матір. Він не тільки здивувався, але й розсердився. Бо настроїв себе, що зараз поїсть рису.

¹ Фo — суп з різного м'яса та локшини.

А рису тут більше не продавали. Поглянув на жовтий двоповерховий будинок праворуч, на двоповерховий будинок ліворуч — з балконом, схожим на пташник, на велике дерево перед дверима... Ні, це той самий будинок, він не помилився. Але не видно бамбукової стойки з фаянсовим посудом, наповненим різними стравами, над якими завжди дзижчали зграї зелених мух. Двос бокових розсувних дверей були замкнені, входили, мабуть, через середні, на яких висіла бамбукова штора, як у житлових будинках.

Певне, крамничку перевели в інше місце, або взагалі в ній більше не торгують. Просто, як в арифметичній задачі для дітей. Але він невдоволено повторював подумки: «Що за халепа! Що за халепа?» — і навіть став бурмотіти ці слова вголос. Вирішив зайти і розпитати про крамничку. Точнісінько, як позикодавець про свого боржника, який дав драла, не повернувши боргу. Та ледь ступивши за штору, він раптом угледів табличку. Таку собі маленьку яскраво-червону табличку з чорними літерами, яка мовби ховалася від людського ока. Він протер очі, щоб краще бачити після світла, і прочитав вирізане в три рядки по дереву: «Ворожбит Ки з Ханоя, розповідає про минуле, прорікає майбутнє, ніколи не помиляється». Ага, ворожбит. Але повороживши, ситим не станеш. Він відступив, але йти зовсім не поспішав. Може, тому, що стомився, а надворі стояла спека. І він не знав, чи є поблизу інша крамничка, де продають варений рис. Насупившись, постояв нерішуче. Куди б зараз піти поїсти? І знову уявив табличку з написом. «Пан або пропав! Піду запитаю, якщо дешево, нехай ворожить!» Проте все ще вагався. Бо що тепер дешево! Цей пророк із Ханоя, то, певне, своє діло знає (для нього було гарним усе, що з Ханоя, а якщо не гарне, то навіть й пнутися в Ханой?). Отже, ворожбит із Ханоя повинен угадувати долю дуже вміло. А якщо так, то лупить достобіса.

Можливо, цілий донг, а то й більше. Звідки ж у нього такі гроші?.. Тому, зібравшись уже ввійти, він знову зупинився. Та чим більше усвідомлював, що в нього немає грошей для ворожби, тим більше йому хотілося поворожити. Якби за п'ять хао! Він би вже й голод перетерпів, аби довідатися про свою долю. Цікаво, що він йому скаже? Чом йому так довго не везе? Чи всміхнеться до нього доля, покаже своє личко, чи так і терпіти йому вже до самої смерті?

На душі в нього стало важко. Пригадалися всі лиха, що звалилися на нього, відколи він захворів. Довго провалявся. Втратив місце, ще й зараз безробітний... Хатнє майно все продали... Буває, за день тільки ріденької рисової юшки посьорбають, та й годі... Вечорами вони з жінкою гризлися... А скільки разів він плентався з заявою, щоб, зігнувшись у три погібелі, канючити роботу то в тій конторі, то в іншій... Оце недавно він теж ходив просити роботу в майстерні по виготовленню виробів з міді. Господар майстерні узяв його заяву, швиденько проглянув і одразу повернув, похитавши головою. Він кинувся багати із сльозами на очах, як жебрак вимолює су: «Милостивий пане, згляньтеся на мене, бідолашного! У вас працюють кількасот робітників, то чому б вам не взяти ще одного? Я згоден на будь-яку платню. Я вже понад рік без роботи, сім'я зовсім охляла. Якщо ви, ласкавий пане, не зглянетесь, я помру з голоду».

Хтозна, чи звернув багач увагу на його слова, чи ні. Раптом він відірвався од великої конторської книги, розгорнутої на столі, і гримнув, вирячивши очі:

— Ви ще тут? Чого вам треба?

— Доземно вклоняюся, милостивий пане, якщо ви не зглянетесь на мене, я помру з голоду. Я вже давно без роботи...

Він збирався повторити все щойно сказане. Але підприсмець не схотів і слухати:

— Геть, мавпо! — і штовхнув його до дверей.— Я що, всіх безробітних повинен годувати? Сказано тобі: в мене досить робітників, іди геть!

У нього здавило в горлі. Але за мить він розсміявся. Бо подумав, що підприємець по-своєму правий: він вклав стільки грошей у діло для того, щоб мати зиск, а зовсім не для того, щоб відкрити будинок добродійності, то чи повинен він давати роботу всім, хто помирає з голоду? Згадавши про це зараз, він посміхнувся одними куточками губів. Проте сміх сміхом, а йому було зовсім не весело. Хотілося піти до ворожбита. Вірилося, що той — майстер свого діла. Він освітить його непроглядне майбутнє, скаже, що чекає на нього.

«Ну що ж, спробую!» — сказав він собі і, щоб не передумати, увійшов. Трохи зблід. Серце прискорено калаталося.

У кімнаті було двоє, обидва лежали. Видно, відпочивали після обіду. На одному було чорне довге вбрання, чорні окуляри, а на голові тюрбан — не інакше як ворожбит. Другий був у всьому білому. Зараз, коли тканини не знайдеш, а мпло таке дороге, важко так чисто й бездоганно зодягатися, як цей другий. Через те й не вгадасш, хто ж він у ворожбита; не схоже, щоб учень чи служник. От якби старий виявився китайцем, тоді було б зрозуміло, що то перекладач.

Ворожбит лежав на полірованому ліжкові. Над ним у стіну було вроблено вітвар. Кольорова бамбукова шторка щільно закривала той вітвар і не можна було розгледіти, що є на ньому. Поруч ворожбита серед ліжка стояла невеличка скринька, на ній — блюдечко, курильниця і в'язка напівобгорілих обкурювальних паличок, над якими ніби завмерли струмінчики диму. Той, що в білому, спав упоперек ліжка, під прямим кутом до ворожбита, торкаючись головою його голови. Зачувши вітапня, він підхопився, мов обпечений. Старий був значно спокійніший і не такий меткий.

— Перепрошую, панове, скільки тут беруть за ворожіння?

— А в нас три категорії. Якщо хочете поворожити про щось одне, то два з половиною хао,— відповів той, що в білому.

Два з половиною хао! У нього очі стали круглими. Як же не дивуватися? А той у білому вів далі, вживаючи так багато конфуціанських термінів, що відвідувач не встигав їх зрозуміти. Але догадався, що після категорії в два з половиною хао йшло ворожіння за п'ять хао — про все жигтя того, на кого ворожать (він збагнув це, вчувши слова «людська доля»), і третє, за донг — долю всієї рідні... То це ж зовсім дешево! Він поворожить по середній категорії. Проїшовши в кімнату, він сів так, щоб його не видно було з дверей. Той, що в білому, взяв блюдечко зі скриньки і поставив перед клієнтом:

— Прошу вас.

Клієнт витяг з кишені й поклав п'ять хао. Асистент поставив блюдечко на місце й вийшов. Старий навпомацки вийняв одну обкурювальну паличку й попросив клієнта запалити. Потім відчинив скриньку, дістав звідти шматочок горішка арекової пальми й листочків із чотири бетеля, поклав усе на блюдечко, де лежав клієнтів папірець у п'ять хао. Зверху поклав щойно запалену обкурювальну паличку. Після цього запитав, як звуть, скільки років, з якого села, тонгу, повіту, провінції, відтак підняв блюдечко на рівень обличчя і став голосно, як чародій, читати заклинання:

— А-зі-да-фат! А-зі-да-фат! А-зі-да-фат!..

Клієнт розчув тільки це слово, повторене тричі. Далі йшли конфуціанські терміни, які означали його ім'я, вік і місце, звідки він родом,— усе як в офіційному документі. Старий незрячий ворожбит був цілком поглинутий заклинаннями, і клієнт міг безцеремонно розглядати його огрубіле й повне, ніби набрякле,

обличчя. Закінчивши читати заклинання, старий заходився підкидати монети, бурмочучи якісь таємничі слова. Потім завмер, ніби щось підраховуючи. Клієнт пильно дивився на його товсті й масні, як шматок ва-репої буйволятини, губи. Раптом ці губи розтулилися:

— Ви пам'ятаєте час, коли народилися?

— Точно не знаю, але ввечері, десь о дев'ятій чи о десятій годині.

— Це час Змія.

Ворожбит знову бурмотів якусь мить, потім прорік:

— Люди вашого віку, якщо вони народилися в час Змія, втратили когось із батька-матері, тобто або мати жива, батько помер, або мати померла, батько живий.

— Ні, у мене вже померли і батько, й мати.

— Тоді ви народилися не о десятій, а об одинадцятій, у час Коня.

Ворожбит знову щось забурмотів...

— Так і є! В час Коня... Хто народився в цей час, рано лишаються без батька-матері. І ви, хоч і не старший у сім'ї, все одно за старшого.

— Як же так, отче?

— Подумайте.

Клієнт став думати. І раптом рвучко підвів голову. Адже це свята правда! Ворожбит цілком правий. У нього є старший брат, але він кілька років тому пішов на заробітки — і ні чутки, ні звістки. Ніхто не знає, де він і чи живий. На поминках батька й матері обов'язки старшого виконує він. Ось що означають ті слова: «хоч і не старший у сім'ї, все одно за старшого».

— Ну що, так чи ні?

Клієнт підтвердив його правоту і розповів старому, як воно є. Той розсміявся:

— От бачите!..

І з серйозним виглядом вів далі:

— Від самого малечку доля у вас була надто зрадлива. Зате у вас хороша дружина, працююча й хазяй-

повита. Однак, на лихо, ви з нею різної вдачі: сядете поруч, скажете одне одному кілька слів — і вже й посварилися...

«О небо! Як влучно! Це щира правда!» — мало не вигукнув він уголос. А старий тим часом вів далі:

— Але швидко розсердившись, ви швидко й відходите. Не встигнете посваритися, як уже й помиритесь.

Точно! Та й чи можна довго сердитися на таку жінку! Однак те, що вона плеще, не можна слухати без роздратування: вона ж уперта, як той краб! Зате доброчесна, турбується про чоловіка й дітей, привітна з сусідами — тут їй закинути нічого. І якби не її чуйне серце, якби вона не лікувала його так, його вже й на світі не було б. І хоч у них зараз страшенні злидні й викроїти навіть одне хао — майже неможливо, ще не було дня, щоб жінка не дала йому цілого донга, коли він ішов на пошуки роботи. Ось яка це жінка! От і сьогодні вранці, виряджаючи його і передаючи гроші, вона торочила, щоб він, знайде роботу чи ні, неодмінно зайшов кудись поїсти, перед тим як повертатися додому. Не годиться морити себе голодом, поки знову не зляже... Як же не вклонятися небові, не відбивати доземних поклонів! Його дружина таки гідна зватися хорошою. Було присмно, що його дружину хвалять, він розповів про неї ворожбитові і, в свою чергу, похвалив його, остаточно повіривши в його хвст, і запитав про своє майбутнє.

— І в цьому році, і в наступному на вас чатують невдачі. А на тридцять першому році поверне на краще. Обов'язково знайдете роботу... З великою платнею. І заживете заможню.

Ворожбит говорив і говорив. Віщував багато хорошого, мало поганого. В сорок один рік передрікав йому стати справжнім багатієм.

Оце здорово! Таке йому до вподоби! Багатій!

Він повертався додому радий-радісінський, не відчуваючи ні голоду, ні втоми, окрилений надією. Він не йшов ногами, його несли мрії. Обличчя світилося щастям. Він посміхався сам до себе, блискучими, променистими очима зазірав у майбутнє, як абітурієнт, котрий щойно прочитав своє ім'я у списку зарахованих. Йшов швидко. Раптом підстрибнув, широко розкривши рота, і враз увесь потемнів. Йому здалося, ніби він котиться з височенної гори, підстрибнув, щоб затриматися, але не втримався й покотився вниз, обдираючи боки, покотився з такою надзвичайною, запаморочливою швидкістю, що навіть не встигає відчувати біль. Тільки страшно. Потім провалився в якусь глибоку чорнющу яму, біля якої лунав тривожний, збуджений шум, невизначний, як у страшному сні. Потім він заплющив очі й уже більше нічого не відчував.

Нещасний випадок — автомобільна катастрофа. Жертва сконала. Втратив надто багато крові, врятувати було неможливо. Але тіло відправили до шпиталю.

МАТИ ЗНИКЛА

Була неділя. У школі вихідний. Хієн сидів у передній кімнаті й дивився, як Там латає собі одяг. Раптом хтось несміливо постукав у двері. Там, не підводячи голови, різко спитав:

— Хто там?

— Це я... Пан учитель дома?

Хієн зблід. Голос видався йому знайомим. Мама! А якщо не вона? Йому стало моторошно. Надто довго мама не провідувала його, він навіть думав, що вона кудись пішла й пропала. От якби це була мама!.. «Ні, ні, звичайно, це не вона»,— гадав собі подумки. А на серці було тривожно. Очі прикипіли до дверей. Не вистачило духу гукнути: «Відчиняйте!» Спасибі, Там вирічив:

— Двері не зацепнені, штовхніть і заходьте!

Скрипнувши, двері поволі прочинилися. На порозі стояла жінка, запнута хусткою в темпу клітку. Хієн уп'явся в неї поглядом, очі його спалахнули:

— Мамо!

— Синку!

Очі Хієна запливли туманом, щоки обпекли гарячі струмочки. Який же він тонкосльозий! Він так довго приховував страждання, воно вже стало хронічною хворобою, що засіла в організмі й причаїлася. Зовні людина нібито здорова, але варто подути вітрові, або трохи недоспати чи стомитися — як хвороба відразу покаже себе.

Мама теж плакала. Вона підійшла ближче, пошаруділа в кошику і простягнула Хієнові кусень маніока. Другий дала Таму — він засміявся на всі зуби:

— Хіба ви прийшли, щоб давати мені гостинця?

— А що ж тут такого? З'їж заодно.

— Гаразд, дякую. Поділимося, Хієне?

— У мене вже є, то твій.

Мати знову дивилася на сина. А він спалахнув і, схиливши голову, вступився в кусень маніока.

— Отакої! Чому ж ти не чистиш і не їси? — любовно дорікнула мати.

Хієн підкорився, але пальці стали якісь неслухняні.

— Погляньте! Хлопець вередує,— почав висміювати його Там.— Мати прийшла провідати його, а він узяв та й надувся.

— Ну що ти! Він сердиться на мене, що я так довго не приходила, не гуляла з ним. Не треба з нього сміятися, він ще малий.

— Так у вас же дитина народилася! — раптом пригадав Там.

— Атож.

— Хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик.

— Чудово! — він обняв Хієна, став лоскотати його й торсати.— Чусш? Хлопчик! Чусш? У тебе є маленький братик! Ви попросіть нашого вчителя,— знову звернувся він до відвідувачки,— нехай відпустить Хієна на день погратися з братиком.

— Еге! — Й одразу перевела розмову на інше: — Після пологів я довго хворіла. Аж півтора року.

Хієн поглянув на матір. Яка вона бліда! Під очима чорні кола. Тепер ясно: саме тому він і не впізнав її з першого погляду, коли вона увійшла, мусив придивлятися. Йому стало до болю жаль матері. Узяв з її рук маніок і, відкусивши, запитав:

— Мамо, а що в тебе було?

— Бері-бері.

— А що таке бері-бері?

— Це коли набрякне обличчя, попухнуть руки й ноги,

людина стає безспла, виснажена, млява, навіть їсти не хочеться.

Хієн дивився на маму круглими очима:

— І в тебе були попухли руки й ноги?

— Дуже.

Хієн узяв мамину руку в свою. Яка вона худа й тоненька, а суглоби пальців круглі, припухлі. З тильної сторони кисті під шкірою понадималися сині жилки. Хієн довго тримав мамину синю спітнілу руку, мовби виказуючи тим свою глибоку любов до неї. А мама тримала його руку. Обоє мовчали.

Раптом мати шмигнула носом і сказала, мовби щойно прокинулася:

— Ой! Треба піти привітати пана вчителя!

Це означало, що треба роз'єднати руки. Хієн підвів на матір очі, сповнені невимовного болю. Вона уникала його погляду. І він збагнув: ще трохи і вона розплачеться...

— Посидь тут. А я сходжу до пана вчителя.

Вона підвелася, пригладила рукою простеньку акуратну сукню й пішла. Хієн простягнувся на лаві, втиснутій між двома столами.

Минуло досить багато часу, поки він почув, як риплять сходи. Знав, що то спускається мама. Одразу сів. Повіки й ніс у мами були червоні. Там, нагорі, вона довго плакала. Мама не сіла біля нього, як звичайно. Стала біля столу й болісно скривилася:

— Я вже піду.

Ледь вимовивши ці слова, розплакалася. Вхопила кошук, що лежав на столі, й вибігла.

— Мамо! — відчайдушно зойкнув Хієн.

Але її вже не було, й двері за нею зачинилися. Хієн уткнувся обличчям у стіл і заривався. Там здивувався: він ніколи ще не бачив, щоб Хієн плакав. А той аж захлинався.

— Годі! Чувш? — товариш обняв його за плечі й тихенько затряс.— Ну чого ти, дурненький? Наступної неділі мама знову прийде.

Не прийде, Хієн відчував це. Щось підказувало йому, що сьогодні він бачив матір востаннє. Після цього — все! Кінець! Вони з матір'ю більше ніколи не побачаться...

За обідом Хієн майже нічого не їв. Увечері теж. Очі в нього не просихали від сліз. Учитель ні про що не розпитував і не втішав. Мабуть, знав старий, що тут усі слова марні. Тільки сказав, щоб він виплакався добре, вдаючи, наче не знає, що Хієн плакав. А після вечері покликав Тама нагору:

— Коли вимисш посуд і прибереш, піди з Хієном погуляти. Ось хао, купте собі що-небудь.

Там усе зрозумів. Швидко давши всьому лад, гукнув до Хієна:

— Я йду гуляти. А ти?

Хієн заперечливо похитав головою.

— Учитель дозволив нам піти погуляти. Ще й дав хао.

— Справді дозволив? — стрепенувся Хієн.

— Аякже! Ось і хао.

— І надовго?

— На скільки хочемо. То підеш?

— А ти знаєш дорогу в моє село?

— Ще б пак! Ти хочеш сходити додому?

Хієн посміхнувся. Там замислився.

— Мені теж кортить піти. Але ж ти всю дорогу рюмсатимеш.

— Ні! Благаю тебе, поведи! Відколи мене віддали до школи, я жодного разу не був удома.

Там погодився. Вони дозволили собі розкіш: найняли рикшу. Хієн балакав без угаву. Либонь, з радості. А може, й через стурбованість. Не знати чому, його

не покидав страх, що він не застане матір там, де вони жили раніше...

Коляска звернула в провулок і зупинилася. Раптом Хієна хтось штовхнув у груди:

— Ти диви! Та це ж Хієн! А я думаю: хто це задається в колясці з гумовими шинами?!

— Лок? Здоров був! А де Донг?

— В оцій кишені,— І Лок зареготав.

Усе такий же! Йому аби посміятися та пожартувати. Хієн теж засміявся.

— Я питаю тебе про дівчинку Донг. Де вона?

— Ага, про дівчинку. А я думав, про донг, який я волів би мати в себе в кишені. Так про Донг? Вона у себе вдома. Ти ж її покинув, то їй нічого не лишалось, як вийти заміж.

— Заміж? За кого?

— За діда одного, в якого два вуха, одна голова — і таке бува!

Вони знову засміялися. Хієн озирнувся. Біля квартири, де жив Лок, стояла китаянка з дитиною на руках.

— Хто це? — запитав Хієн.

— Тітка Коонг.

— А що, наглядач Мінь більше не живе там?

— Хочеш, вріжу тобі раз, щоб не прикидався? — накопилів губу Лок.

— За що?

— А на якій трясці тобі той дядько Мінь?

— Бо хіба не дядько Мінь наймав оту квартиру? А зараз бачу, що там живуть інші люди, то й питаю.

— У тебе в хаті, он він де! Сам не знаєш, про що запитуєш.

Хієн розсердився. Тобто як це не знає? Чому дядько Мінь живе у нього в хаті?

— А де моя мама? — спитав він, задихаючись від хвилювання.

— Твоя мама? — Лок безжалісно роземіявся.— У хаті в дядька Міня!

Певно, Лок навмисне взявся дратувати його. Не хотілося більше ні про що розпитувати. Хієн повернувся й пішов.

— Куди ти? — гукнув Лок.

Хієн не відповів. Простував до свого колишнього житла. Але його помітила Донг.

— Ой, Хієн!.. Мамо, ось Хієн!

— І справді! Хієн, дитино, де ти зараз?

— У школі, тітко Нга.

— Хто б подумав! А твоя мама з вітчимом де? Хієн остовпів. «З вітчимом!»! Хто ж його вітчим?

А тітка Нга, не помічаючи виразу Хієнового обличчя, цокотіла далі:

— Мама з вітчимом, мабуть, торгують чи вдалися до якоїсь іншої справи?

— Я не знаю.

Тітка Нга здивовано глянула на нього. Щоки його були мокрі від сліз. Тітка Нга ошелешено заклякла.

— То ти не знаєш, де твоя мама?

— Я думав, що вона тут.

— Немає тут! Давно немає... Ти, либонь, не знаєш навіть, що мама побралася з дядьком Мінем?

Хієн безпорадно похитав головою. Тітка Нга зареготала:

— То ти, хлопче, пропав! Навіщо ж пішов по науку? Треба було сидіти вдома, стерегти матір. А то дядько Мінь знаєш який? Поцупив твою матір — і шукай вітру в полі.

Посходилися люди.

— Біда з цим малим! — на весь голос цокотіла тітка Нга.— Мати нічого не сказала йому, а хлоп'я було певне, що вона й досі тут. Ось прийшло провідати.

— Стривайте, я чув, що вони живуть біля храму, що в баньянах,— клацнув язиком мірошник.

— Справді.

— Жили,— встала тітка Мон,— а зараз їх там немає.

— А де ж?

— Хтозна. Чула, ніби вони чомусь посварилися — чи то рис не впрів, чи юшка не смачна, але він мовби сказився, то вона за дитину й гайда. Ніхто не знає, куди вона поділася. А старі люди кажуть, що той Мінь із жодною жінкою довго не вживався. Справжній тобі Шо Кхань!

— От бачиш, зникла твоя мати,— прицмокнула губами тітка Нга, дивлячись на Хієна.

У Хієна перед очима все немов заволокло туманом, затремтіло й попливло кудись. Він уже не чув, про що балакали люди. Голова була мов порожня. Сльози ясно котилися по щоках, затікали в рот. Раптом він залемптував:

— Ма-мо! Ма-му-у-у-сю-у-у! Куди ти зни-и-кла!

СЛЬОЗИ

... Car l'homme n'est laid ni pervers
Qu'au regard sec de l'égoïsme
Et l'eau d'une larme est un prisme
Qui transfigure l'univers...

(François Coppée)

Яка злюща буває людина,
Коли очі сухі з егоїзму.
А заплаче — і сльози, як призма,
Змінять погляд її докорінно...

(Франсуа Коппе)

Проспівали перші півні... Дієн розплющив очі, але вставати дуже не хотілося. Віп майже всю ніч не спав. Прокидався, підводився, світив сірниками. У маленького голівка пашіла жаром, він метався й плакав. Діснова жінка не спала вже кілька ночей, геть змучилася, все її дратувало. Жаліючи дружину, він сам за свічував лампу, давав малюкові ліки чи води. Як же тут не знесилитися?

Дієн спроквола сів, опустив ноги додола. Помалу почало розвиднятися. Жінка недавно заснула. Хлопчик-наймит теж, либонь, щойно стулив повіки. Дієнові не хотілося нікого турбувати. А самому варити рис надто клопітно. Вирішив обійтися без сніданку. Вийде раніше — буде не так жарко!.. Умившись, відімкнув шафу, взяв штани й сорочку, поклав до кишені гаманець, замкнув шафу й тихенько поклав ключ у жінчину кишеню. Вона ще не встигла заснути міцним сном, здригнулася й прокинулася.

— Ти вже йдеш?

— Іду.

— Збуди хлопчика, нехай зварить тобі поїсти.

— Не треба. Поки поснідаю, доведеться йти в саму спеку.

— Ти ж повернешся додому аж увечері, навіщо голодувати?

— Не турбуйся, одержу гроші, знайду в харчівню.

Він уже вийшов, коли жінка гукнула:

— Стривай! По дорозі додому не забудь зайти до старого запахаря, що в провулку Хюєн, візьми ліки для дитини!

— Ліки для Тюсна? У нас же їх ще багато...

— Та ні, для Хионг! Йї знову обсіпало все личко.

— То завари зілля й дай попиту. Щоб на кожні два прицики та й купувати ліки? Найдешевші й то коштують не менше допга. Сьогодні ліки, взавтра ліки, звідки ж на них наставити, і за що ж харчуватися?

— Навіть коли сидітимем без їжі, дитину треба лікувати. Це, певно, знову шай¹. Якщо відразу полікувати, то досить буде двох-трьох чашечок ліків. Чи, по-твосму, чекати, поки знову розкидає по всьому тільці, та ще й почне мокріти? Тоді вже піякі гроші не допоможуть!

— Того разу була інша справа: дівчинка була маленька. Адже на шай хворіють тільки малі діти! А зараз їй уже п'ять років, то чого б це був шай?

— П'ятирічні теж хворіють на шай. Та навіть і восьмирічні. Не шкодуй грошей. Здоров'я дорожче. То щоб купив ліки, чусш?

— Та гаразд! Старшій доньці ліки, меншому синові ліки... Через ці ліки скоро начепимо торби на плечі й підемо в жєбри! — бурмотів, виходячи з дому.

Його заробітку не вистачало й на харчі, тому кожную витрату він мусив обмірковувати, неначе скнара:

¹ Ш а й — хвороба, на яку слабують малі діти.

купував тільки найнеобхідніше. І через те, що й сам багато хворів, найбільше за все зненавидів ліки. Вважав, що і вся аптека жодної хвороби не виліковує, тільки шлунок псує. Через хворобу серця він чимало попив тих ліків, а тільки й того, що грошики летіли, як у прірву. Потім розсердився на себе, сказав, що в рот не візьме ніяких ліків, і хіба помер? Навпаки, відчув себе здоровішим! О, якби всі оті ліки справді діяли так, як про них кажуть, то багатії жили б вічно, а бідарі усі б вимерли, адже в них немає грошей на ліки. Принаймні калік не було б. А то он пані Хан Хинг, що позичає йому гроші за десять процентів, хоч у неї і не бракує всіляких мазей, кориці, женьшеня, оленьчих пантів, а як була бездітною, так і лишилася. Або взяти паралізовану після пологів Дак, що живе по сусідству з ними. Смерті давно слід би вже прибрати її, а вона живе собі, і хоч зрідка, але заходить до них виканючити п'ять су на баньдуки — кривошия, зі скрученою головою, а все ж таки живе, хоч і не вживає ліків.

Серйозно це він чи так собі, жартома? Хтозна. Але Дієн часто заспокоював себе у такий спосіб, коли треба було притримати гроші. А його дружина міркувала інакше. Для неї діти були понад усе в житті. Заради них вона могла відмовляти собі в одезі, в їжі, терпіти сором перед чужими людьми. Нікого не слухаючи, могла продати останній мідний казанок, тацю чи миску для вмивання або віддати в заставу лан і садок, аби мати за що лікувати дітей, коли ті захворіють. Вона й у думці не припускала, щоб життя чи здоров'ю дітей загрожувала небезпека. Ледве у них підніметься температура, потече з носа, вона вже й місця собі не знаходить. А якщо котресь почне кашляти, вона одразу відчуває біль у власних грудях — зовсім як героїня з роману однієї письменниці.

Жінки всі такі, говорив собі Дієн, простуючи в місто. Так і повинно бути. Якби його дружина була іншою, якби вона не присвячувала всю себе дітям, не трусилася б над ними, то він перший осудив би її, став би зневажати... А якщо так, то нема чого й сердитися. Він уже й не сердився. Заходився підраховувати: він має одержати тридцять донгів; три пляшечки ліків для Хионг — це три донги, та один витратить на їжу — чотири; за ліки для Тюєна лишився винен сім донгів — разом буде одинадцять... А ще скільки треба внести до каси взаємодопомоги та проценти на борг сплатити — от і всі гроші. А наступного разу він одержить платню лише на початку червня. Де цілий місяць брати на їжу, на прання, на те, щоб підстригатися, щоб дати чайові поштареві, коли той принесе листа чи газету? Знову позичати?.. Сума боргу й так усе зростала і зростала. А книжка, яку він уже кілька місяців мріє купити? А сорочка європейського крою, виставлена у вітрині швацької майстерні? Як швидко підскакує її ціна!.. Тим часом він знову мусить викинути десять донгів на ліки для дітей. Аби хто знав, як важко в нього на душі. Але він не сердився більше. Тільки тяжко зітхав, нарікаючи на свою нещасну долю...

Десь аж о десятій годині Дієн дійшов до поштового відділення Куїньня. Сонце пекло немилосердно. Обличчя в Дієна розчервонілося, сорочка змокріла від поту, ноги припали пилом. Це вперше він приходив по листа на пошту. Коли назвав своє ім'я, поштовий працівник з хударлявим обличчям, розздвивши рота, вступився в нього з таким кумедним виглядом, що хоч стій, хоч падай. Бо Дієн одержував чи не найбільше листів, бандеролей, газет і книжок, ніж хто-небудь інший у цілому районі. Поштовик добре пам'ятав його ім'я. І коли сортував листи, то, поглядаючи на конверти з адресою, надрукованою на машинці, і назвою установи,

надрукованою друкарським способом, уявляв собі того пана Ле Ки Дієна з Фуніня дуже поважним літнім чоловіком, у якого до біса грошей. Як же йому було не здивуватися, побачивши на власні очі, що пан Ле Ки Дієн лише молодий хлопець, худющий — мов хворостина, у звичайнісінькій виношеній сорочці, босий, зі старезним вицвілим капелюхом на голові, який уже не один рік не чистився крейдою. Поштовик оглянув Дієна з голови до ніг і запитав:

— Чим же ви так рапо приїхали з Фуніня?

— Пішки прийшов.

— Так швидко? А втім, до нас не більше двадцяти кілометрів. Певно, у ваших краях мало рикш, не часто натрапиш?

— Та ні, скільки завгодно. Просто я люблю ходити пішки. А рикші треба дорого платити.

Поштовик не чекав, що той розкаже все так докладно. Йому стало ніяково, що примусив людину зізнатися в своїй ощадливості, тому він поспішив перевести розмову на жарт:

— Ви маєте рацію. Якби всі так повелися, то рикші не обдирали б нас як білку... Дехто вважає, що, вдавшись до науки, людина вже й ходити пішки забула. Подібні люди міркують точнісінько як ота жаба, що далі свого болота нічого не бачить.

Відчувши його доброзичливість, Дієн посміхнувся:

— По правді сказати, небезпека з боку рикш мені не загрожувала, бо я ще вдома вирішив іти пішки. Хвала небу, я ще не старий. Зважте, якщо рикша може бігти від Фуніня сюди та ще й тягнути коляску зі мною, то чому я не можу подолати цю відстань сам, з порожніми руками? Як ви гадаєте?

— Цілком правильно! — енергійно кивнув головою поштовик і, посміхаючись до нього, вписав його прізвище до книги, в якій реєстрував рекомендовані листи. Передавши Дієнові листа, поштовик гостинно запро-

сив його відпочити й випити чашечку чаю. Дісн одразу погодився, бо стомився і від спраги аж у горлі пекло. Та ледве він пригубив чай, як прибіг син поштовика. У Дісна одразу видовжилося обличчя. Бо в подібних випадках належить дати дитині кілька хао, а де ж у нього ті хао? Тому він швиденько донів чай, підвівся й попрощався з поштовиком...

— Куди ж ви? Сиділи б, спочивали!.. Зараз надворі така спека, що не виткнешся!..

— Перепрошую, але щоб упоратися, мушу йти негайно.

— Ага! У вас іще грошовий переказ!.. Ну що ж, до побачення... Синку, попрощайся з паном!

Дісн ладен був провалитися кризь землю. В такі хвилини він особливо гостро відчував, як принизливо не мати грошей. Пробурмотівши щось невизразне, він вискочив з пошти і мчав з червоними вухами, наче хто гнався за ним. Поштовик, певно, подумав, що він безсовісний скупердяга, невихована людина, зовсім не обізнана з правилами пристойності. Ще й йолопом, певне, обізвав... Дісн спересердя цмокав і цмокав губами. А тут ще й кишки проголосили голодний бунт. Одне до одного, всі піби найнялися вимучити його до краю. Сонце смалило так, що ноги ступали мовби по розжареній сковорідці. Дісн думав, що ось-ось заплаче. Господи, за віщо така кара?

Ні, що це я? Так не можна. Адже це — звичайні дрібниці життя, не варті уваги інтелігентної людини. Подумаєш: голод, втома, зневага людини, що не зрозуміла тебе... Але як тяжко від усього цього! Серце Дісна вкрив ще один шар образ і смутку...

На поштамті довелося довгенько почекати. Людей, що відсилали й одержували гроші, було чимало. Дісн терпіти не міг штовхатися в юрмі, та зрештою мусив

і собі втиснутися, бо якщо надто дотримуватися чемності, то ніколи не одержиш свої тридцять донгів.

— Прощу вас, пане, будьте ласкаві,— ввічливо почав він, простягаючи у віконце паспорт і поштове повідомлення.

— На греця мені ваша ласкавість?! Чекайте!

Дієн аж відсахнувся. Чому люди такі грубі? І він ще був чемним з отаким хамом!

А той, схиливши голову набік, швидко писав і супився, бундючився й бурчав, ніби сердився, що публіка докучає йому. Довелося мовчки чекати, проте Дієн не приховував своєї зневаги до поштовика. А той не скоро підвів голову. Одразу до нього простягнулися десятки рук з документами. Поштовик злісно хапав їх і люто кидав на стіл, складаючи безладною купою. При цьому не переставав бурчати. Потім один по одному став розбирати документи і видавати гроші. На щастя, Дієнів лежав зверху. Поштовик вписав у книгу відомості про паспорт, ударив печаткою й кинув паспорт Дієнові. Слідом — три пачки рваних грошей. Що немає жодного цілого папірця — було видно відразу. Дієн поморщився: в селі не дуже охоче брали рвані гроші. Але стримався: всіх рваних папірців поштовик усе одно не замінить. Дієн тільки чемно попрохав замінити один папірець, розірваний аж у трьох місцях, ще й залитий чорнилом.

— Нічого не знаю! — відрізав поштовик.

Дієн розгнівався. Кров ударила йому в обличчя, і він кинув гроші назад у віконце:

— То скажіть мені, хто візьме такі гроші?

Поштовик підстрибнув і визвірився на Дієна:

— Закортіло в тюрму?

Дієн зрозумів, що поштовик такий зухвалий через те, що бачить на ньому обшарпаний капелюх і вино-

пену сорочку, тому переконливо сказав французькою мовою:

— Вам, добродію, не завадило б бути ввічливим. Не забувайте: вам гроші платять за те, щоб ви обслуговували клієнтів, а зовсім не за те, щоб ви ставилися до них, мов до жебраків, що прийшли за милостинею.

— Але... але...

Поштовик не міг скласти речення. Обличчя його почервоніло, ніби цегла. Він плюхнувся на стілець, згріб Дієнові гроші й кинув йому назад:

— Не візьмуть, то викинете!

Вентилятор здув один папірець — і він полетів по приміщенню. Відвідувачі, котрим не терпілося швидше одержати гроші, відштовхнули Дієна од віконця, і він побіг за тим паперовим донгом. Але звалив дитину років п'яти-шести, мати якої пішла відсилати гроші. Поки піднімав та обтрушував ту дитину, папірець зник. У Дієна був такий безглуздий, розгублений вигляд, що люди почали посміюватися. Дієн і сам збагнув, який він недотепа. Вибіг з поштамту і, похнюпившись, пішов швидко-швидко, не наважуючись озирнутися. Лише за містом трохи стихив ходу. Отже, пропав цілий донг! Яка досада! Він лаяв і поштовика, й себе. Адже й сам винен. Чому не взяв той клятий папірець? Пішов би до банку й обміняв. Думка про втрачений донг не давала йому спокою. Вирішив не їсти, щоб відшкодувати його. Повертався додому зовсім змучений, з досадою на душі.

Уже смеркалося. Він ледве плентався і навіть шкутильгав, ніби каліка.

— Приніс ліки для Хионг? — зустріла його жінка.

Він лише тепер згадав про ліки і розгубився. Ні слова не кажучи, налив з чайника води в чашку і жадібно випив. Потім ще. Пив чашку за чашкою, аж змокрів увесь, ніби скупаний. Напившись, тяжко зітхнув і сказав жінці:

— Забув!

— Забув? — з прикрістю кинула вона.— Усе життя тільки й знаєш, що забуваєш! Грошей шкода, так і скажи, а то «забув»! Про таке забути! Людина не забуде, тільки підла тварюка може забути про таке!

Дієн ладен був учепитися їй у горло. Ну й жіночку ж йому бог послав! За цілий день йому стільки довелося витерпіти, а не встиг дістатися додому, як ще й вона вкрила його лайкою!

— Замовкни! Щоб тобі заціпило! — скрикнув він, гнівно вирячивши очі.

— Заціпило? А ти поглянь ось на неї! У дитини все личко розпухло, очей не видно, ось подивись, куди вже висип розкидало! — розійшлася вона, мов оратор.

Дієн перевів погляд на доньку. Личко й справді розпухло. Слова застряли йому в горлі. А жінка не вгавала:

— Грошей шкода, грошей! Дитина хай хоч помпрас, аби тільки тобі грошей не витратати!

У Дієна очі спалахнули диким вогнем. Бризкаючи слиною і підкреслюючи кожне безжалісне слово різким жестом тремтячої руки, він випалив:

— І хай помирає! Хай помирає!.. Навіщо їй жити? Сьогодні хворіє, завтра пездужає, то нехай краще помре!.. Навіщо жити, коли тільки само мучиться і всіх коло себе мучить! Помирай! Чуєш, помирай!.. Гей, Бінь! — па весь голос покликав він наймита. Але ніхто не з'явився.

— Хионг, де Бінь? — гаркнув він до дівчинки.

— У нього... заболів живіт... і він... одпросив-ся додому,— затинаючись, пролепетала перелякана Хионг.

— І він тієї ж!.. То хай і він помирає! Сьогодні болить живіт, завтра болить живіт... Сьогодні відпросився, завтра відпусти його!..

Остаточо втративши самовладання, він зайшов до хати, зірвав з себе капелюх, зірвав сорочку, зірвав усе

до нитки і стомлено впав на ліжко. Дихав важко, ніби хотів видихнути з себе все роздратування, що клеко-тіло в грудях. Відчував себе таким нещасним, як побитий собака. З самого ранку не мав і крихти в роті, позбавав собі ноги, спікся весь на сонці! Щоб заоща-дити якийсь мідяк, навіть чаю не випив, повертаю-чись додому. Червонів од сорому перед чужими людьми. І все це заради кого? Хіба не заради жінки, не заради дітей? А жінка й діти знати нічого не хо-чуть! Замість того щоб утішити його добрим словом, жінка присікалася до нього й гризе, мов іржа залізо. Хай би він справді не забув, хай би навмисне не при-ніє ліків для доньки, щоб не витрачати кількох донгів, тоді й казала б, що він підла тварюка. Задля кого ж він труситься над кожним мідяком? Задля кого тяжко працює, не витрачаючи на себе жодного су? Скільки разів жінка умовляла його пошити сорочку європей-ського крою, він тільки казав «ет!» у відповідь і жод-ного разу не наважився викинути гроші на таку роз-кіш. Усе до останнього су віддавав жінці — для неї, для дітей... І от виявляється, він скнара, жаліє гро-шей... А для кого ж він їх жаліє, ті гроші?

Що більше Дієн отак думав, то ясніше йому ставало, що він — зовсім нещасна людина, а жінка в нього не-вдячна і несправедлива. Не треба йому більше пі жінки, ні дітей, ні дому. Він піде собі кудись, житиме сам для себе, а діти нехай хоч і вимруть; може, хоч тоді жінка зрозуміє, яка була несправедлива!

— Доню, піди спитай у тата, чи він вечерятиме, то я зварю щось,— долинуло знадвору.

Дієн проковтнув слину. Ах, як би він умняв ту ве-черю! Але сам не знаючи чому, вирішив терпіти. Нехай йому буде ще тяжче, ще болючіше! Він навіть вбачав якусь гірку насолоду в тому, що сам себе прирікав на ще гірші муки. Тому коли Хюнг увійшла і боязко запита-ла, як наказала мати, він гарикнув:

— Не їстиму!

Дівчинка злякано вискочила. Мати знову сказала їй щось, і вона знов увійшла нишком:

— А суп з квасолею їстимеш? То мама зварить.

— Ні!

Приписавши таку відповідь гніву, жінка увійшла сама й лагідно запитала:

— Ти їв що-небудь?

Дієн не відповів. Помовчавши трохи, жінка вела далі:

— Якщо і їв опівдні, то зараз уже зголоднів, правда ж? Чи так натовився, що і їсти не хочеш? Я приготую тобі швиденько що-небудь із манікової муки.

— Не треба! І не липни до мене!

Жінка спохмурніла. Взявши на руки малюка, пішла вкладати його спати. Дієнові аж полегшало. Та раптом з прибудови вибігла Хионг і зупинилася десь у нього за ліжком: він чув, як швиденько простукотіли й зашмерли її дерев'яні гуоки¹. Потім Хионг засопла носом. Довгенько сопе. Що це в неї? Заклало ніс? Чи, може, плаче? Дієн прислухався. Хионг схлипувала. Йому стало не по собі. Серце закалатало. Уся його злість, усі численні образи вмить відступили. Зосталася тільки маленька Хионг з розпухлим, обсіпаним прищиками личком, з повними сліз оченятами і скривленим від плачу ротиком. Ще зовсім мала, а вже навчилася плакати мовчки. Заб'ється кудись у куточок і плаче нишком, щоб ніхто не знав. Дієнові стало нестерпно жаль її. Бідолашна дитина! Мало того, що хворіє безперестанку, так ще й мати тільки й знає що лає її цілий день. Було б за що, а то здебільшого так, без причини, ні за що ні про що. Але дивна річ! Зараз він зовсім не дорікав жінці за це, не звинувачував

¹ Г у о к и — дерев'яні черевики.

її. Вона всім своїм єством любила дітей. А якщо лаяла, то тільки під гарячу руку, коли турботи шарпали її з усіх боків — хоч розірвися. Та й він щойно вилив на неї свій гнів хіба не з тієї ж причини? А в кого буває інакше? Адже вони не святі. Горе ще й як озлоблює! Та й хто лишиться спокійним, коли на тебе звалюється неприємність за неприємністю, коли на тобі сотні різних турбот — хто не стане сердитим та сварливим? Хто не бував у такому стані? Якщо людина роздратована, — значить, на це є причина. Не стримається, то й почне лаятися. Хіба з доброї волі кидатимешся на людей? Так і жінка на нього накинулася, і він на неї та на дітей. І поштовик.

Дієн подумав, подумав і йому стало жаль того поштовика. Мабуть, у бідолахи велика сім'я, дітей ціла купа і такі ж самі злидні, як у Дієна. Заробітної платні не вистачає. Після напруженого трудового дня в голові паморочиться від чисел, бланків, невідправлених і несплачених переказів, а стомлений прийде додому, то тільки й чує, як старші діти верещать та лупцюють одне одного, менші квилять, позикодавці на всю вулицю горланять, щоб повернув борг, а жінка або набурмоситься, або репетує, мов несамовита. У хаті такий гармидер — наче на базарі. А вночі жінка ділиться з ним своїми турботами і він роздумує над сотнею справ, обмірковує, де взяти гроші на різні витрати, а стулить повіки — присниться, що виграв по лотереї. Дарма! Ранком знову доведеться плентатися на службу й кривитися від осоружних клієнтів, що відправляють та одержують гроші, та кожен намагається пролізти вперед, щоб його обслужили першим...

Дієну пригадався один чиновник, що жив по сусідству, коли Дієн ще працював учителем в одній приватній школі в передмісті. У того чиновника було п'ятеро дітей, стара мати, жінка й молодша сестра. Він носив зовсім витертий на плечах піджак і сорочки

якщо й з не рваним коміром, то штопані-перештопані. Вдома в нього ніколи не було тихо: квилили та ревли діти, свекруха репетувала, повчаючи невістку, невістка суперечила свекрусі, зовиця стиха підпускала шпильки. І кожен бачив у іншому причину своїх нещасть. Додому чиновник повертався, коли вже засвічувалп лампи. Сідав, звисівши голову, і мовчки, ні на кого й не глянувши, з'їдав кілька чашок рису. Потім ви-ймав зубочистку й лягав, сподіваючись відпочити. Але хіба ж йому давали відпочити? З одного боку в нього цупко вчіплялася мати і засипала докорами. З дру-гого — впивалася в нього жінка і, плачучи, скаржилася на свекруху. Він не знав, кого захищати, лежав, ви-тягнувшись, немов покійник, втупивши очі в стелю, ковтаючи гнів, ковтаючи сльози... Одного разу Дієн був у ресторані й бачив, як той сторожко увійшов, ніби крадучись, сів у найдальшому кутку, обличчям до стіни, замовив п'ять котлет і з'їв їх з превеликим за-доволенням. Вийшов із сяючим обличчям і так же крадькома. Стежачи за ним очима, Дієн раптом прига-дав, що це кінець місяця. І ніяк не міг відкараскатися від думки, що той прийшов поїсти потайки від дру-жини, а вдома в нього голодні діти...

Дієнові стало дуже прикро. Прикро й за поштовика, з яким він погиркався вранці. Дієн був певен, що той теж досадував і каювся, коли ввечері прийшов додому. Як оце він зараз. Він не мав звички довго сердитися. Та й чи варто через такі дрібниці? Господи! Хіба мало неприємностей і в нього, і в того поштовика? Якщо вони не можуть утішити один одного, допомогти один одному, то навіщо завдавати зайвих неприємностей? Ой як прикро, що так сталося...

Зараз серце йому стискав гострий жаль. Було жаль дружини, дітей, жаль усіх людей, що так тяжко страж-дають. Серце його тяглося до них, йому хотілося об-

няти й приголубити всіх скривджених. Очі його стали мокрими.

— Хионг, донечко!.. Іди до тата! — покликав він ніжно-ніжно.

Дівчинка втерла сльози й підбігла до нього, стала тихенько біля ліжка.

— Ти щось мені казав, тату?

— Ляж отут, я обмахуватиму тебе віялом.

— Ідіть краще сюди, — озвалася жінка, зрозумівши, що він уже пересердився. — Нехай Хионг ляже біля брата, він уже спить. Обмахуватимеш зразу обох. А я піду куплю рису і зварю їсти. Той рис, що був, я віддала дітям, а сама ще теж нічого не їла...

ЗМАРНОВАНЕ ЖИТТЯ

Ти тричі підводила голову й дивилася на Хо. Поривалася заговорити з ним, але не насмілювалася. Він зосереджено читав. Його густі брови зійшлися на переніссі й трохи вигнулися вгору. Жваві, допитливі очі прикипіли до рядків. Високе чоло зосереджено наморщилося. Вилиці стриміли над глибоко запалими щочками й вилискували. Полискував і ніс — високий та рівний. Схилепе над книжкою змарніле обличчя здавалося суворим і навіть жорстоким. Ти стало страшно...

Вона любила чоловіка так же вірно й віддано, як собака любить свого господаря. А вдачаю Ти, ласкава й щира, цілком відповідала своєму імені¹. Чоловік же був для неї ще й благодійником. Він зглянувся на її горе, зглянувся й простяг їй свою міцну руку, підтримав у найтяжчу, сповнену відчаю годину, коли інший покинув її зі щойно народженим немовлям на руках. Того нелюда без сорому й совісті Ти кохала з усією палкістю першого почуття. Вірила йому, як вірять у бога. Віддалася йому вся, душею й тілом, забувши дівочу гордість та обережність. А коли впевнилася, що в неї буде дитина, не каялася анітрішки, навпаки, раділа всім серцем. Але коханий покинув її, обдурих підло й огидно, і саме тоді, коли він був їй найбільше потрібний, потрібний, щоб зберегти їй життя й добре ім'я, покинув, коли народилася дитина. Це приголомшило Ти. Їй не вірилося. А коли усвідомила тяжку правду, заплакала. Плакала невпинно, як

¹Ти — в'єтнамською мовою — м'який, добрий, спокійний, тихий.

лється дощ у сезон дощів, і думала, що вже ніколи не перестане плакати. Плачучи, пригортала голодне немовля. Йй ні на кого було сподіватися, за винятком старої сліпої матері, яка завжди як не хворіє, то стогне і все чекає, щоб Ти нагодувала її. Чим могла зарадити ця стара, немічна мати? Вона тільки виливала разом з донькою ті рештки сліз, які ще залишилися в неї. Ото тільки й їхнього: виплакати себе до останку, поки зійде сльозами все тіло, вся життєва сила, й померти.

Саме в цей час Хо широко розкинув свої руки й підхопив Ти. Він узяв на себе турботи про неї, про її стару матір і немовлятко, ставши йому батьком. І щоб заспокоїти Ти, врятувати її добре ім'я, Хо офіційно оформив шлюб з нею. А коли померла мати, Хо влаштував їй похорон за всіма правилами. Скільки він зробив для Ти! Вона любила його до нестями, ладна була терпіти хтозна-які нестатки, на все життя стати його рабицею, але й тоді навряд чи могла б віддячити йому за його доброту. Ось уже кілька років Хо бачить у Ти слухняну, завбачливу жінку, віддану йому всією душею. Здавалось би, він повинен відчувати велике щастя.

Але Хо недовго відчував себе щасливим. За його благородний вчинок, цілком безкорисливий, йому віддячили ніжною любов'ю, однак він ще й не думав про сім'ю, і раптом готова сім'я звалилася йому на плечі. А капітали в нього мізерні. Він письменник. Він і раніше ледь-ледь заробляв на скромне, а вірніше, злиденне існування. Але тоді він був сам. А що таке голод і холод для юнака, захопленого прекрасними ідеалами! Його душу сповнювали високі поривання, думки полонила велика мрія. Він зневажав дріб'язкові побутові турботи, дбав тільки про свій хист, який все більше розквітав з кожним днем. Він читав, думав, шукав, спостерігав, обмірковував невиситимо, не знаючи втоми. Тоді мистецтво було для нього над усе, поза мистецтвом його ніщо не цікавило. Йому не терпілося написа-

ти такий твір, який затьмарив би всі інші тогочасні твори...

Та ось він з'єднав своє життя з Ти, і в нього одразу з'явилася велика сім'я, про яку треба було піклуватися. Тепер він узнав справжню ціну грошам, узнав прикрість глави сім'ї, у якого жінка й діти голодні й обшарпані. Більшу частину його робочого часу тепер поглинали безглузді дрібниці, без яких не можна було обійтися. Він мусив якомога швидше надрукувати написане похапцем, мусив писати для газет, а відомо, що газета живе один день, статтю в ній люди прочитають і одразу забудуть. Коли йому траплялися видання з його іменем під чимось, написаним похапцем, він червонів, супив брови, зціплював зуби й жмакав, жмакав їх, обзиваючи себе жалюгідним типом... Жалюгідний! А хіба ні? Справді жалюгідний! Недбалість у будь-якому мистецтві — це негідне діло. А недбалість у літературі просто жахлива! Подумати тільки, що він пише? Прісну, позбавлену смаку, низькопробну сірятину, неспроможну вразити, викликати якісь думки, окрім хіба що найбанальніших. Він не вніс в літературу ані крихти чогось нового й оригінального. Тобто від нього немає ніякої користі, він зайвий. Літературі не потрібні ремісники, що фабрикують читво за готовими моделями. Вона визнає тільки тих, хто зачіпає найглибші глибини, хто невпинно шукає і примушує бити фонтаном такі джерела, яких ще ніхто не торкався, і створює таке, чого до нього не було... Так думав Хо, і йому ставало нестерпно сумно. Що може бути гірше, ніж зневіритися в самому собі? Що може бути болючішим для людини, яка прагне створити щось високе й цінне, для чого саме й варто жити, і разом з тим усвідомлює, що вона нічого-гісінько не створює, а всі свої сили витрачає на турботи про щоденне харчування? Чи, може, махнути рукою на те, що його жінку й дітей заїдають злидні? Залишити їх, кинути напризволяще, як то кажуть,

пожертвувати ними? Така думка не раз приходила йому в голову і йому пригадався вислів одного філософа: «Щоб стати могутнім, треба навчитися бути жорстоким і безпощадним». Але він знову повертався думкою до Ти, бо дуже любив її й жалів. Вона була варта того. Ну, він ще міг пожертвувати любов'ю, бо любов — це той же егоїзм. Але відкинути жалість? Це понад його силу. Може, він тільки слабохарактерний боягуз, такий як і всі, але він людина, людина, а не самолюбна примара. Сильний не той, хто для задоволення власного егоїзму шукає, на чие плече спертися. Сильний сам допомагає іншим, підставляючи свої плечі. Та і що ж то в біса за чоловік, який не тямить прогодувати власної жінки й дітей, на лиху годину кому здалися його мрії?.. «От за кілька років зберу грошей,— утішав він себе,— і Ти зможе крутитися з ними, заробляючи на харчі...» Але в Ти ніколи не буде навіть невеликої суми, яку вона могла б пустити в діло. Надто важке життя! Одне дитинча не встигло сп'ястися на ніжки, як з'явилося друге, а в нього теж, звісно, то молочниця, то шай, то судоми, голосить, плаче день і ніч і без кінця напувай його ліками. Ти тільки й знає, що клопочеться біля них, сама вже з ніг ледь не падає, де вже їй думати про якийсь приробіток! Хо мало не божеволів од вічної гонитви за мізерним заробітком, від дитячого плачу, від того, що вдома не було жодної хвилини тиші, щоб можна було спокійно писати або читати. У нього не було більше сили терпіти все це. Ходив насуплений, роздратований. Його виводили з рівноваги діти, жінка, будь-хто інший і навіть він сам. Часом, не в силі більше терпіти домашньої атмосфери, він раптом схоплювався, мов ошпарений, з повними сліз очима й червоним обличчям, вискакував на вулицю й ходив, ковтаючи сльози, поки не перекипить на душі, не вщухне гнів і вітер не остудить його занадто гарячу голову. Тоді він

заходив до кав'ярні й випивав кухоль пива чи склянку лимонаду. Шукав когось із друзів і говорив з ними про літературу, висловлював свої думки про нові книжки, про імена, які щойно з'явилися на газетних шпальтах, ділився своїми планами, які, він знав це, йому ніколи не здійснити. Потім замовкав і починав згадувати твори, задумані ним кілька років тому, аж поки йому голова йшла обертом. На обличчі в нього проступала втома, як у засланця, який сидить у темряві в густих клубах тютюнового диму і з сумом згадує рідний край. Він теж сумував за чимось надто далеким і недоступним, за прекрасними давніми мріями, за людиною, гідною захоплення, якою він більше не був. Похитуючи головою, він говорив собі: «Це вже кінець! Нічого з мене не вийшло! Мене переможено...» І думав про те, що поступово його ім'я забудеться, його відтиснуть назад нові, які щойно з'явилися в літературі й важитимуть більше за нього... Додому повертався цілком спустошений. Люті не було й сліду, в душі не клекотіло, тільки смертельна втома й туга наповнювали його.

Останнім часом він став повертатися не тільки смутний, але й п'яний як чіп. Бувало й проспить десь півдня край дороги, а прийшовши додому, навіть не роздягнувшись, не знявши черевиків, падав на застелене ліжко й засинав як убитий. Перечекавши, поки діти поснуть, Ти нишком, щоб не розбудити їх, вставала, розшнуровувала й знімала з чоловіка черевики, стягувала штани європейського крою, сорочку, підсовувала під потилицю подушку і вкладала його зручніше. Але бували й такі ночі, коли він не поспішав заснути. Похитуючись, увалювався в хату з виряченими очима, стиснутими губами. Прямував просто до Ти, схилився над нею, люто витріщався на неї й, постукуючи пальцем їй по лобі, мов дитині, погрожував:

— Завтра... чуєш, ти?.. Ось тільки настане завтра!.. Я вижену з дому всіх: і тебе, й дітей... Всіх вижену, жодної душі не залишу, навіть Тхао, хоч він і найслухняніший... Усіх цих виродків треба повбивати, щоб і не пікнули! Знають тільки наминати й горланити! А матуся! Ще й матуся... Її теж треба прикінчити разом із діточками! Тільки жере та сидить, обнявши діток, як та павучиха, що тільки й знає ховати свою ікру в павутинні. А щоб заробити трохи грошей — її немає. Все на мене звалила: нехай дурень тягне!

Накричавшись, він міцно зціплював губи й каламутними очима дивився в обличчя Ти. Вона не сміла ні словом заперечити, тільки мовчала, схиливши голову, як дитина, що визнає свою провину.

Зірвавши таким чином злість, він, похитуючись, стягав із себе сорочку, штани й плюхався в ліжку. Після цього скидав черевики й жбурляв їх куди прийдеться. Іноді ненароком звалював щось зі столу і потім докоряв Ти, що вона навіть ладу хаті не дасть. Зрештою, виговорившись, він засинав. Тільки тоді Ти обережно, щоб не збудити, вішала його одяг і підбирала розкидані по всій хаті речі.

Коли це сталося вперше, Ти була вкрай вражена, не знала, що й думати. Може, хтось оговорив її перед чоловіком і така його поведінка обумовлена ревністю? Вона проплакала всю ніч, підбираючи слова, щоб порозумітися вранці. Але наступного ранку чоловік вів себе так, що серйозної розмови не треба було починати. Ніяковіючи, він вигукнув, що вчора перепив, і жартома розпитував Ти про свої вчорашні вихватки, потім попросив у неї прощення і розцілував дітей, як зразковий тато. Проголосив, що більше в рот не візьме спиртного і досить довго дотримувався свого слова, а потім знову напився — і все було так само кумедно й водночас страшно, як і першого разу. З того й пішло. Ти звикла і більше не гнівалася. Тільки невразно

здогадувалася про тяжкі душевні муки чоловіка й усвідомлювала, що спричинила їх вона. Коли вона усвідомила це, їй стало невимовно гірко. Адже це страшно: відчувати, що через тебе страждає дорога тобі, кохана людина. Але що вона могла вдіяти? Не раз їй спадало на думку взяти дітей і піти геть. Не раз вона вирішувала покинути дітей і піти працювати. Ладна була на які завгодно жертви. Але серце в неї було надто м'яке! Вона — дружина, вона — мати. Звичайні жіночі почуття становили все її життя. Вона дуже любила свого чоловіка й не раз переконувалася, що й він любить її, що вона потрібна йому. Варто їй захворіти, як він цілу ніч просидить біля неї, аж очі йому обведе чорними колами, пильно стежить, щоб вона вчасно пила ліки. Так само і щодо дітей. Поїде з дому на кілька день — і вже сумує за ними, а коли повернеться — діти біжать до нього з радісним криком, горнуть, торсають за одяг, він тоді розчулюється до сліз. Підхопить їх на руки й цілує, цілує... Хіба буде він щасливий без дітей, без жінки? Так міркувала Ти. А якщо й буде, вона все одно не наважилась би піти від нього. Тільки подумає про це — одразу затремтить і розплачеться. Їй лишилося тільки ще більше догоджати чоловікові, щоб заслужити його любов. Відмовляла собі в їжі, в обновах, аби зменшити витрати. Навела в хаті ідеальний порядок і чистоту. А основне — стежила, щоб діти не порушували тиші плачем і пустощами. Зайвий раз боялася заговорити з чоловіком. Тому й зараз тричі позирала на нього, але він надто захопився книжкою, і Ти не насмілювалася заважати йому. Схилилася над сином, що лежав у неї на руках.

Хо раптом підвів голову. Йому трапилось цікаве місце в книжці, і він зупинився, щоб обміркувати його, щоб ще дужче забриніла в душі насолода. Його очі були спрямовані на Ти, але минув певний час, поки

він побачив ніжні очі дружини. Посміхнувся їй. Вона теж посміхнулася.

— Розумієш, Ти... Якщо поміркувати як слід, то не гоже мені жити в таких нестатках. Просто сам винен у всьому: надто я закоханий у літературу. В цьому й полягає причина зла. Але хоч мені й важко — а мені справді надто важко жити,— а якби якийсь мільйонер запропонував мені помінятися з ним місцями, я не помінявся б. Читати ось такі твори і все прекрасно розуміти в них — та це ж приємніше за будь-які найсмачніші страви! Це велике щастя! І є ж на світі такі талановиті люди! Зваж: сум за рідним краєм змалював лише трьома фразами, всього лише трьома фразами! Ти розумієш? Три прості, здавалось би, зовсім незначні фрази, а як сильно звучать!

Він перечитав місце, що сподобалося йому, переклав і пояснив його суть Ти. Вона мало що зрозуміла, але вірила кожному його слову, слухала його з ласкавим усміхом. Коли він закінчив, Ти, переcheкавши досить довго, сказала мовби ненароком:

— Сьогодні друге чи третє за європейським календарем?¹

— Ага, справді! Сьогодні... третє... Зовсім забув би, якби ти не нагадала... Треба сходити в місто.

— Так от чому зранку ходить збирач квартирної плати,— вела свос Ти.

Хо спохмурнів:

— Плата за квартиру... Плата за прання... за ліки... за риб'ячий соус мам... Звідки на все набрати? Місяць ще тільки почався, а розтринькали вже хтозна-скільки, чи й до десятого дотягнемо. Добре, хоч землю купили в кредит.

¹ Крім загальноєвропейського, у В'єтнамі ще й досі користуються в'єтнамським місячним календарем.

Кожного разу як його охоплювала лють чи нудьга і він напивався, гроші танули ще швидше. Ти навіть вуст не розтуляла, щоб дорікнути йому за це, але весь місяць разом з дітьми жила надголодь. Від сніданків довелося відмовитися зовсім. Обідали не рис, а самий тяо — рисовий суп. Хо бачив це, йому було дуже шкода і жінки й дітей, він жалкував, що так бездумно розкидався грошима, і з десятого числа до кінця місяця зовсім не виходив з дому, щоб не витратити жодного су.

Надягаючи сорочку й штани європейського крою, він думав: «Сьогодні не заходитиму нікуди. Одержу гроші й одразу додому».

— Будеш у місті, поїж де-небудь. У нас лишилося мало рису, тільки малим і вистачить. Завтра розрахуюся з боргами, тоді ще наберу... Отже, тебе нагодувати нічим.

Хо насунився. Він боявся заходити до кав'ярні. Стрінуться друзі — й тоді... ой, тоді він знову махне рукою на сім'ю й на все на світі! Нап'ється як чіп, набазикас такого, що й вуха потім червонітимуть. А додому приплентається аж десь уночі.

— Гаразд,— сказав він.— Зробимо так: я куплю чого-небудь і поїмо разом.

— Ні, ні. Поки ти прийдеш, діти вже спатимуть.

— А ти не спіши присипляти їх. Дочекайтеся мене. Я скоро повернуся. Цілий місяць вони голодували, натерпілися, бідолашні, то нехай хоч сьогодні поласують, відведуть душу. Адже я одержу гроші.

— Фантазер,— посміхнулася Ти.

Він теж посміхнувся. Підійшов ближче, схилився над дитиною, взяв за ручку й загомонів до неї. Його обличчя опинилося поруч жінчиного, і він ніжно торкнувся губами її щокі. А Ти вдала, ніби знімас в нього з рукава смітинки. Вони закохано глянули одне одному в очі. Хо погладив Ти по щоці й вийшов.

З редакції Хо пішов до м'ясної. Хотів купити на кілька хао м'яса та кілька європейських булочок і піти додому. На душі було тепло й радісно. Він уявляв, як його зголоднілі діти хапатимуть м'ясо й запихатимуть у рот великими шматками. Пухкенькі губенята лиснітимуть від жиру. Яка буденна, але зворушлива картина! Він сміятиметься від задоволення. Ти сидітиме поруч, поглядатиме на них щасливими очима і зрідка змахуватиме сльозу...

Перед м'ясною Хо зупинився й озирнувся на всі боки, чи не видно знайомих: не хотілося, щоб хто бачив, як він запихає до кишені піджака пакунок з м'ясом... Ні, на вулиці не було жодної людини, якої слід би стерегтися. Тільки в крамниці торгувалася якась юна красуня. Доведеться перечекати. Він став, закривши руки за спину, з таким виглядом, ніби чекає когось із сусіднього будинку. Раптом хтось лягнув його по плечу, він аж здригнувся. Йому простягали руки Чунг, який чомусь насмішливо посміхався, і Мао, що реготав на все горло:

— Ти, мабуть, замилювався якоюсь музою, що в тебе такий безглуздий вигляд?

— А-а, це ви! — промимрив Хо.

— Чи не за гарненькими ніжками, бува, упадаєш?

— Що ти, йому це не потрібно! Адже поети завжди лишаються молодими, тому не спішать втрачати свою цнотливість.

— Та який же я поет!

— І за дівчатами не впадаєш?

— Ні, не впадаю.

— В такому разі гайда з нами!

Хо подивився на них і не одразу запитав:

— Чого?

— Так просто!

— Тоді даруйте. Мені треба повернутися, поки ходять трамваї.

Чунг, примруживши очі, глянув на Хо дещо здивовано й зневажливо:

— Звідки беруться такі ненормальні? Повертатися додому в такий чудовий вечір, коли й вулиці сміються!

— Годі жартувати. Мені справді треба повертатися, є невідкладні справи.

— Еге, одразу ясно... Якщо так, то йди собі!.. Стривай, ти вже знаєш?

Хо, що вже був пішов, повернув голову до Чунга.

— «Повернення» перекладатимуть англійською мовою! За згоду на переклад авторові заплатили три тисячі донгів.

У Хо від несподіванки очі полізли на лоб, відібрало мову.

— Перекладатимуть? — нарешті зміг він подати голос.

— Неодмінно. Куєн сам показував нам контракт.

Хо не вірилося:

— Не може бути!.. Адже... От що, давайте вип'ємо пива, навіть спішити...

Хо вмить забув про жінку й дітей. Ним оволоділо нестримне бажання довідатися детальніше про факт перекладу англійською мовою Куєнового «Повернення», і він уже не відпускав приятелів. Зайшли до кав'ярні на березі озера. За півгодини вуха в Хо палахкотіли, і він голосом, ніби з порожньої пляшки з-під пива, доводив:

— Книжка «Повернення» цікава тільки в одному плані. Розумієте, друзі? Її перекладатимуть лише з бажання ознайомитися з побутом і звичаями різних географічних місцевостей. А суспільство в ній змальовано лише побіжно і надто слабенько. Справжній твір мистецтва повинен сягати за межі будь-яких кордонів, він повинен бути цінним для всього людства. Він повинен містити в собі щось величне й могутнє, про-

Ймати людину до глибини душі й надихати її на хороше. Повинен оспівувати любов, гуманність, справедливість. Повинен будити в людині найкращі людські якості. Тільки такий твір можна вважати хорошим. А ви якої думки?.. Я ще не втратив надії! Ось побачите!.. Нехай за все життя я напишу тільки одну книжку, але їй присудять Нобелівську премію, її перекладуть усіма мовами світу!

Чунг кивав головою й сміявся своїм беззвучним сміхом. Мао реготав. Хо не сміявся. Обличчя його світілося натхненням, слова лилися захоплено.

На вулиці засвітили ліхтарі. Чунг і Мао хотіли йти, Хо затримав їх:

— Куди ж ви? Навіщо поспішати? Хильнемо чогось міцненького... У мене є гроші...

Наступного ранку Хо прокинувся на своєму ліжку. Тіло боліло так, наче хтось робив із нього решето, голова важка, в роті сухо й гірко, горло злиплося й аж некло від спраги. Він простягнув руку до чайника на столі. Чайник був повний, вода в ньому ще гаряча. Це Ти потурбувалася. Хо стало сумно й тривожно. Заходився напружено пригадувати: здається, вчора напився, повернувся пізно, знову причепився до Ти, бешкетував, чи навіть і вдарив її й вигнав з хати, потім запер двері й завалився спати... Йому раптом стало страшно, він кволо підвівся, розгублено занишнорив очима по хаті, шукаючи Ти. Хух! Вона вдома!.. Мабуть, він сп'яну не зумів защепнути двері і коли заснув, Ти з дітьми увійшла в хату. Зараз Ти спала поруч малого в гамаці. Звичайно вона вставала рано. Але сьогодні, певна річ, надто намучилася й заснула не так давно, тому й спить досі, хоч скоро полудень. Голова її схилилася набік. Одна рука зсунулася за край гамака і безпомічно звисла. В позі Ти було стільки втоми, стільки скорботи, що Хо стало прикро. Гай-гай!

Серце рветься дивитися на неї! А що дивного? Адже вона в житті знала тільки одне горе! Вираз тривоги й заклопотаності не сходив з її обличчя навіть уві сні. Хо пригадав, що не раз вдивлявся в обличчя Ти, і воно здавалося йому негарним. Раптом осяйнула думка знову подивитися зблизька, яке воно. Як був босим, тихенько павшпиньки підійшов, присів навпочіпки біля гамака і, стримуючи подих, став дивитися. Обличчя змарніле, смертельно бліде, губи вицвілі, побляклі, безкровні, повіки сині, такі ж сині кола під очима, щоки позападали, од чого обличчя здавалося мовби зрізаним з боків. Хо стримано зітхнув і сумно похитав головою. Ніжно взяв руку Ти, що звислася за край гамака. Самі кісточки! Під тоненькою прозорою шкірою синіли кровоносні судини. Зап'ястя тонюсінькі. І вся вона була така слабенька, квола, тендітна, так потребувала, щоб він потурбувався про неї, підтримав її, захистив... Цей вигляд знедоленої, пригніченої горем і злиднями так просив, щоб він утішив її ласкою, добрим словом... А що він зробив, щоб полегшити її життя? Що зробив, щоб вона не знала горя? З очей у нього бризнули сльози, як сік із міцно здавленого лимона. Він заплакав. О небо! Він плакав. Ридма ридав, тільки беззвучно. Притискав до грудей маленьку худу руку Ти і ридав. Ти прокинулася й про все здогадалася, їй не треба було ні про що запитувати. Вона була зворушена, з її очей ринули рясні сльози. Вона тихенько вивільнила руку, обняла чоловіка за шию і пригорнула до грудей. Він ще дужче розплакався:

— Я... я... негідник... огидний мерзотник!

— Ні, ні!.. Ти просто нещасний... І все через мене.

Вона ще міцніше пригорнула чоловіка. Груди в неї ходили схвильовано. Хотіла покласти голову чоловікові на плече, але тут заплакала прив'язана до гамака дитина. Ти відпустила чоловіка й поляскала по гамаку, заспокоюючи дитину:

— Ну чого ти, маленький мій? Мама тут! Мама з тобою! Ой лелечко, чого ж ти злякався?.. Мама любить тебе...

Хо відсунувся, щоб не заважати жінці погойдувати гамак. А вона співала, заколисуючи дитину:

З вини чиєї дим незгод здійнявся над землею,
І горе сіється, мов зливи затяжні,
І, наче ніж, від Півдня Північ відчахнув рубіж,
В розлуці плачемо зажурені, сумні?

ДІД ХАК

Дід Хак роздмухав солом'яний трут і підпалив бамбукові тріски. Я прочистив кальян, укинув тютюну. Запросив діда потягти першим. Він не погодився:

— Спершу тягніть ви, пане вчителю.

І передав трубочку мені.

— Прошу вас, діду.

Я ще раз продмухав трубочку й поклав дідові на груди. Дід неквапом дістав свій тютюн, укинув до кальяну, але тягнути не поспішав. Узяв у руки бамбукову трубочку, зачистив кінчик і сказав:

— Мабуть, продам таки собаку, пане вчителю.

Він приставив трубочку до кальяну і затягнувся. Я, потягуючи дим, осоловілими очима дивився на старого, дивився, щоб удати, ніби мене приголомшило те, що він сказав. Насправді ж я лишався цілком байдужим. Бо чув ту фразу вже стільки разів, що мені ставало від неї нудно. Був певен: старий говорить просто так, аби сказати, насправді ж ніколи не продасть собаки. А втім, якщо й продасть, то що з того? Звичайнісінький собі пес, чого б ото так бентежитися й побиватися?..

Дід затягнувся, поклав трубку, відвернувся і видихнув дим. Після лаоського тютюну мозок мовби трохи терпне, запаморочується. Дід Хак сидів мовчки, насолоджуючись тим дрібком радості. Я теж мовчав. Думав про свої цінні книжки. Я дорожив ними чи не більше, ніж пальцями власних рук. Коли в Сайгоні я тяжко хворів, то продав усе — мало не останню сорочку, але книжки зберіг до єдиної. Трохи оклигавши, приїхав

у село, з усього багажу маючи одним-сдину валізу, наповнену самими книжками. Які ж вони були мені милі! Я волів би мати їх при собі все життя, бодай як пам'ять про період працьовитості, завзяття й віри, період, сповнений прекрасних мрій і високих поривів. Щоразу, коли я розкривав книжку, ще й рядка не дочитував, як у душі моїй мовби розгорявся світанок, пригадувалися ясні мрії моїх двадцяти років, поверталось уміння любити й ненавидіти... Але в житті біда одна не ходить. Життєві дороги так повертали, що я мусив половину книжок проїсти, потім знову потроху продавати. Зрештою в мене лишилося тільки п'ять книжок. Це вже мої! Хай навіть помиратиму з голоду — не продам! Вирішити вирішив, а продавати, либонь, таки доведеться. Бо вже понад місяць мої малі діти мучаються від дизентерії, зовсім виснажилися. Гай-гай, діду Хак! Невже ми не маємо права залишити дещо для себе? Вам дорогий ваш рудий собака, а мені — мої п'ять книжок,— думав я.

А про що думав старий Хак?

— Біда! Скоро рік, як від сина немає жодного листа, пане вчителю!

Ага! Виходить, старий думає про свого сина. Юнак подався на каучукові плантації років шість тому. Коли я приїхав сюди, у нього саме закінчився контракт. Дід Хак приносив листа від нього, щоб я прочитав. Син повідомляв, що залишився ще на один термін... Дід поспішив пояснити, який зв'язок між цойно сказаним і розмовою про собаку:

— Цього собаку син купив... Щоб вигодувати й зарізати на весілля...

Ага-а! В житті часто так буває: говориш про одне, а думаєш про друге. Дідів син любився з дівчиною. Її батько й мати знали про це і погоджувалися віддати доньку. Але запросили надто великий викуп: тільки грошима сто донгів, та ще горішків арекової пальми,

та горілки... та весілля справити — от тобі й двох сотень немає. Дідові Хаку те байдуже, що ж до сина, то він хотів продати садибу з садком. Але старий не дозволив. Хто ж, одружуючись, продає садибу? Куди ж вести жінку, де жити? До того ж, якщо сім'я дівчини стоятиме на своєму, то й продавши садибу, не матимеш грошей на весілля. Дід Хак не посмів сказати синові це напрямки, грубо, як сам розумів. Знайшов інші, лагідні слова. Радив синові змиритися, викинути дівчину з серця, а мине час, і все забудеться, сподобається інша гідна дівчина, за яку не треба буде платити стільки грошей. Не та, то інша. Чого журитися? Хіба в селі вимерли всі дівчата?.. Хвала небові й землі, син у нього непоганий, послухався батька, навіть попрохав зовсім і не згадувати про одруження. Тільки ходив сумний та невеселий. Старий знав, син іще впадає за дівчиною. Шкода було хлопця. Але нічого не вдієш... У жовтні того ж року дівчина вийшла заміж. За сина заступника старости, багатія. Дідів син страшенно обурився.

Через кілька днів подався пішки до провінції, відшукав контору вербувальника, здав документи й підписав заяву з проханням відправити його на каучукові плантації...

— Перед тим як піти, пане вчителю, син дав мені три донги,— сказав старий, і на очі йому навернулися сльози.— Ще не знав, чи задовольнять його прохання, позичив трохи грошей і поділився зі мною, сказавши: «Візьміть ці три донги, іноді купуватимете собі чогось смачненького. Скільки себе пам'ятаю, у нас завжди було сутожно з їжею, то ви й не журіться, що я піду, все-таки на один рот поменшає. А ви здайте в оренду садок і землю, трохи підроблятимете, то й проживете. Я ж зароблятиму на стороні. Повернуся, коли матиму сто донгів. Бо без грошей у нашому селі саме горе та безчестя»... Що я мав робити? Заплакав, та й годі.

Документи його прийняли. Самого зняли на фотокартку. Він уже став належати чужим людям. Хіба він більше не мій син?..

Ой діду Хак! Тепер я збагнув, чому вам так шкода продавати собаку. Адже це єдине живе створіння, яке скрашує вашу самотність. Жінка давно померла. Син пішов, і нічого про нього не чути. Удень і вночі ви тільки сам один, хто ж не журитиметься? Коли дідом опановував смуток, собака ставав йому другом і на душі трохи легшало. Старий назвав собаку Золотком, як бездітна було жінка називає вимолену в неба дитину. Коли не було роботи, старий ськав на ньому бліх або вів на ставок і купав. Мов якийсь багатій, годував собаку з такої ж миски, з якої їв сам, ділив з ним будь-яку страву. Вечорами, коли дід посмоктував вино, собака сидів у нього біля ніг. Дід намагався і йому трохи влити до рота, як дають ковтнути дитині. Потім дорікав йому, говорячи до нього, як до малого внука:

— Ти не забув свого тата, га, Золотко? Не забув?.. Від твого тата надто довго немає листів... Твій тато прийде, либонь, через три роки... Більше як через три... Майже через чотири... А може, твій тато повернеться скоро, на Новий рік, га? Повернеться, одружиться, а тебе заріже. Бережись!

Собака дер морду й очікувально дивився на діда, не виказуючи ніяких почуттів. Дід грізно визвірявся і, дивлячись йому просто в зіниці, гримав:

— Він уб'є тебе! Ти знаєш про це?.. От що, я відпущу тебе, а ти тікай, тікай від нього!

Собака, певно, думав, що господар його лає, і вертів хвостом, щоб заслужити прихильність. А старий погрожував ще голосніше:

— Радієш? Вертиш хвостом? Верти, верти, а від смерті тобі все одно не відвертітися! Так і знай!

Собака все так же вертів хвостом і довірливо чекав. Старий узяв його голову в руки, пригорнув до себе.

— Ні, ні! Ніхто не вб'є Золотка! — злегка поляскував він собаку по спині.— Золотко в мене хороший! Я не дам тебе зарізати, доглядатиму тебе...

Відпустивши собаку, він узяв чашечку з вином, пригубив. На мить завмер від задоволення. Потім раптом тяжко зітхнув. І забурмотів. Про гроші, нажиті з синового садка...

Коли син пішов, старий сказав сам собі: «Цей садок синів. Це пам'ять про його покійну матір. Вона, бідолашна, так уже бідувала, так заощаджувала на всьому, поки наскребла ті п'ятдесят донгів на садок! Тоді харчувалися тільки тим, що дешевше, що гірше... Синова мати придбала, нехай же син і користується. Коли син хотів продати, я не дозволив, щоб зберегти для нього. Хіба для того, щоб проїсти зараз? У нього не було грошей на одруження, спересердя взяв та й пішов, повернеться тільки тоді, коли матиме гроші, щоб узяти собі пару. Я з садка теж відкладатиму для нього. Коли повернеться, якщо не вистачить на весілля його грошей, я докладу, а вистачить, то віддам їм, щоб мали з чим починати життя». Сказавши отак, старий так і робив. Щоб мати на прожиття, ходив по наймах. А прибуток із садка мало не весь відкладав. І був певен, що поки повернеться син, він теж наскладає сотню донгів...

— А тепер усьому кінець, пане вчителю! — сказав старий, понуро звисивши голову.— Захворів — і все намарне. Ну й приступ, скажу вам, пане вчителю: тривав аж два місяці й вісімнадцять днів! Два місяці й вісімнадцять днів я не заробив жодного су, а їсти треба, та й без курива не обійтися... От і рахуйте, скільки це коштувало...

Після хвороби старий був надто кволий, ледь пересував ноги. Годі було й думати про важку працю. А в селі не стало прядива, ткачі лишилися без роботи,

особливо багато вивільнилося жінок. Легкої роботи було мало, і жінки ледь не билися за неї одна з одною. Дід Хак не мав до чого прикласти свої руки, своє вміння. Потім провісся тайфун. Допоміжні продовольчі культури, такі, як кукурудза, батат, маніок, загинули геть усі. З дідового садка й города нічого було продавати. Рис довго не набирив сили. А старий та собака — двоє, от кожного дня й викладай три хао на рис, а що їли, що не їли — голодніші встали, як сіли...

— А Золотко, пане вчителю, їсть більше за мене. В день йому на харчі потрібно щонайменше півтора-два хао. Якщо так і далі йтиме, де я братиму гроші? Годувати його менше — схудне, тоді його вигідно не продаси, матимеш самі збитки. Зараз він гладкий та кругленький, можна дорого продати, його охоче куплять...

Помовчавши з хвилину, дід клацнув язиком і сказав:

— Мабуть, зразу й продати! Все-таки збережеться якийсь донг. Адже зараз кожне су — це гроші мого сина. Кожна витрата шкодить синові. Що ж мені робити?

Наступного дня дід Хак прийшов до мене додому.

— А Золотка вже немає, пане вчителю, — сказав він, як тільки мене побачив.

— Продали?

— Атож! Тільки що забрали.

Дід намагався вдавати веселого. Але його усміх скоріше скидався на гримасу плачу, а на очах виступали сльози. Мені хотілося обійняти його і розридатися разом з ним. Тепер я не мучитимусь так через свої п'ять книжок. Тільки жалітиму старого Хака.

— Отже, повели? — перепитав я, аби не мовчати.

Дідове обличчя раптом зморщилося. Зморщок все більшало, аж поки по них потекли сльози. Дід схилив

голову набік і, скрививши рота, ридма розридався — зовсім як мала дитина.

— Який же я паскуда, пане вчителю!.. А в нього ніякої підозри не було! Я покликав його, він підбіг, радісно махаючи хвостом. Я дав йому рису, і він почав їсти. Тут Мук, що сховався в хаті, вискочив, ухопив його за задні лапи й повалив. Потім разом із Сієном вони вибрали момент і зв'язали собаці всі чотири лапи. Тільки тоді, бідолаха, збагнув, що це кінець!.. О пане вчителю! Він із породи розумних собак! Він, здавалося, дорікав мені, коли скавучав! Дивився на мене, мовби хотів сказати: «Так он ти який, діду! А я жив з тобою, як із рідним, ділив твої радості й печалі! Чом же ти повівся зі мною так, га?» А я... дожив до сивого волосся, щоб зрадити собаку! Він же ніколи не думав, що я так підло його обдурю!

— Ну що ви, діду, собака нічого не розуміє! — заспокоював я старого. — Та й де ви бачили, щоб хтось виростив собаку й не продав його або не зарізав на м'ясо? А вбиваючи, ми змінюємо долю тварини на краще, допомагаємо їй повернутися в життя в іншому втіленні¹.

— Ви маєте рацію, пане вчителю, — гірко відказав старий. — Собаче життя незавидне, і коли ми допомагаємо його душі змінити втілення, то сподіваємось, що після повернення в життя в образі людини він житиме трохи щасливіше... щасливіше за мене!

Я глянув на старого, прикро вражений:

— А в кого доля краща, діду? Гадаєте, я щасливіший за вас?

¹ За буддійським віровченням, ніхто й ніщо не вмирає зовсім, душа залишається вічною; після смерті душа, за вироком Володаря Потойбічного світу, залежно від щойно прожитого життя, втілюється в щось інше: людину, тварину, рослину, річку чи якусь річ.

— Якщо всі люди нещасливі, то в кого ж нам треба втілитися, щоб бути щасливим? — засміявся й закашлявся дід. Я поклав руку йому на худе плече й лагідно промовив:

— Нинішнє втілення, діду, найщасливіше. Посидьте тут на фані ¹, відпочиньте, а я тим часом зварю батати, поставлю чайник і заварю свіженького міцного чаю. Удвох ми поїмо бататів, поп'ємо чаю, потім викуримо кальян... Оце і є щастя.

— Ваша правда, пане вчителю, для нас це і є щастя.

Він ввічливо засміявся. І в цьому сміху мовби знову забриніла його давня благодущність:

— От і гаразд. Посидьте тут, я швиденько.

— Дякую, пане вчителю, колись іншим разом...

— А навіщо чекати іншого разу? Ніколи не слід відкладати нагоду втішатися. Я в мить...

— Саме так, пане вчителю. Але в мене до вас ще є діло,— обличчя його стало урочистим.

— Яке діло, діду?

— Скажу, пане вчителю,— і він замовк.

— Слухаю вас, діду.

— Справа от у чому,— і він почав розповідати. Говорив тихо, неквапливо і надто довго. Загалом можна було зробити такий висновок: у нього до мене два діла. Перше: сина немає вдома, а він старий, безпорадний. Якщо садка і землю не доглядати, вони здичавіють і не даватимуть користі. Я людина освічена, розсудлива, користуюся загальною повагою, от він і просить мене взяти під свою опіку три шао синового садка. Дід написав і документ про передачу, щоб ніхто нічого поганого не подумав. Коли син повернеться, тоді одержить свій садок, але в документі вписане моє

¹ Ф а н — дерев'яний або бамбуковий ослін, на якому сплять і їдять, ставлячи страви посередині й сидячи на ньому ж.

ім'я, щоб я наглядав за ним... Справа друга: дід уже старий, кволий, не знає, чи довго протягне, сина немає, прийде смерть, то нікому й поховати. Щоб не завдавати клопоту односельцям, він ладен і зовсім не вмирати, однак смерть не питатиме. У нього ще лишилося двадцять п'ять донгів, та п'ять щойно одержав за собаку, разом тридцять. Дід хоче залишити їх мені, щоб коли він помре, я віддав їх селянам і поговорив з ними. Бо капіталу в старого мало, а тому для похорону потрібна буде додача від громади.

— Навіщо заглядати так далеко вперед? — засміявся я.— Ви, діду, ще міцний, де там та смерть? Витрачайте ці гроші на харчі, а про смерть не думайте. За які гріхи ви терпите голод, а гроші відкладаєте?

— Ні, пане вчителю, проїсти можна все, а прийде смерть, за що ховати?.. Я й так уже багато проїв з того, що дав садок. Витрачу й решту. А в сина й досі немає ні жінки, ні дітей. Якщо садок ніхто не візьме під свою опіку, то єдиний вихід: продати його... Гризтиму солому, гризтиму траву, а вам, пане вчителю, доземно вклоняюся: не відмовте старому. Зрозумійте мене, пане вчителю, я вже пікуди не годний, пожалійте мене, дозвольте переписати на вас і гроші й садок.

Він довго й переконливо благав, і я змушений був погодитися.

— Ви ж передали мені всі гроші, які заощадили, а за що харчуватиметеся? — вигукнув я, коли вже він виходив.

Він кволо посміхнувся:

— Справді! Я й не подумав про це... Але все одно...

Кілька днів після того дід Хак харчувався самим лише бататом. Потім не стало й батата. Відтоді він вигадував різні страви з бур'янів. То їв коріння банана, то коріння рая, то відварював шунг, то гіркуватий ма,

а як щастило, то ласував вареними слимаками. Я сказав про це своїй дружині.

— Відчепися з ним! — відрізала вона.— Усі знають, що в нього повно грошей. Сам собі завдає лиха, не хтось інший! Чи в нас летється через край, що я маю допомагати йому? У мене в самої діти голодні.

Що поробиш? Ми не хочемо зрозуміти людей, що нас оточують, нам зручніше вважати їх пришелепуватими, тупоголовими, підлими, огидними, негідними і ще хтозна-якими, аби виправдати своє немилосердя до них; ми не маємо їх за вартих співчуття і не співчуваємо їм... Моя дружина не була злостивою, але надто багато скрути й горя випало на її долю. А якщо в людини болять ноги, то хіба вона забуде про цей біль, щоб подумати про щось інше? Якщо комусь гірко, він не думає про іншого. Тяжкі турботи, смуток і горе пригнічують у людині всі хороші риси, роблять її егоїстичною. Зваживши на це, я не розсердився на дружину, тільки сумно стало на душі. Потайки від неї я подеколи носив що-небудь старому Хакові. Але він, либонь, знав, що моя дружина не схвалює подібних гостинців, бо нічого не хотів брати. Відмовлявся гордо, з почуттям власної гідності. І помалу віддалявся від мене...

Дід не розуміє мене, думав я, і мені ставало ще сумніше. У бідарів завжди таке хворобливе самолюбство. Вони надто вразливі, ображаються через найменші дрібниці... Одного разу я поділився думками про це із солдатом Ти. Це мій сусід з другого боку. Він частенько вдавався до крадіжки і, зрозуміло, не любив діда Хака, як людину винятково чесну.

— Старий надто зазнався,— процідив солдат, закопиривши губу.— Та й взагалі він потайний якийсь. Проте, скажу я вам, теж хороший тип: щойно прийшов і каже: дайте мені собачої отрути...

Я здивовано витріщив очі. А солдат шепотів:

— Чийсь собака ніби внадився до нього в садок... То дід хотів би пригостити його. Якщо вдасться, то почастиє мене добрим винцем...

Оце так дід! Як же він міг зважитися на таке? Він, котрий побивався, що довелося зрадити собаку?.. Він, котрий голодував, щоб зберегти гроші на похорон, бо не хотів обтяжувати сусідів та односельців! Він, гідний глибокої поваги, зараз упадає перед солдатом Ти, щоб посидіти з ним за чаркою? О, життя й справді з кожним днем стає все гіршим!

Ні! Життя не таке вже погане, а якщо й викликає жаль, то зовсім з іншої причини.

Повернувся я від солдата Ти, коли це з хати діда Хака долинула якась метушня. Я кинувся туди. В хаті галасували сусіди. Прощтовхався й я. І що ж я побачив? Дід Хак корчився на ліжкові. Голова розпатлана, одежа розхристана, очі нестямно палають. Дід несамо-вито кричав, пускаючи піну з рота, раз у раз здригався всім тілом і аж підстрибував. Два міцних сусіди тримали його за руки й за ноги. Дід прокорчився так дві години і тільки тоді помер. Хай бог милує від такої лихої смерті! Ніхто не розумів, що то за хвороба, така раптова й така люта. Тільки ми з солдатом Ти здогадувалися, у чім річ. Але нічого нікому не сказали. Навіщо?

Ой діду Хак! Тепер ви вже заспокоїлися, заплющили очі навіки. Про садок не турбуйтеся, діду. Я збережу його заради вас. А коли повернеться ваш син, передам йому і скажу: чоловік, що дав тобі життя, волів будь-що зберегти для тебе цей садок. Він мав за краще вмерти, аніж продати бодай одне шао.

ЯК Я КУПИВ БУДИНОК

Друже Кіме!

Як же я сердився на себе того вечора, коли провів вас на пароплав, що відпливав на Південь. Як я картав себе за те, що в хвилину крайнього зворушення запросив вас до себе додому.

Не гнівайся на мене, дорогий друже. Я все прекрасно розумію. Ми знаємо один одного не тому, що на нас елегантно зшиті костюми, модельні черевики й автомобілі з першокласними двигунами. Ми знаємо один одного завдяки іншому. І поважаємо за інше. І цінуємо зовсім незалежно від того, який у кого будинок — великий чи малий. У давнину вчену людину ганили, якщо вона їла несмачно і вдягалася негарно. А вчені могли сидіти на самій воді і спати, підклавши під голову кулак замість подушки, і не вважали це за сором. Я теж так гадаю. Однак не можу собі пробачити, що мої друзі на власні очі переконалися, як душать мене злидні. Хіба я не постав перед ними жалюгідним нікчемою? А я й справді жалюгідний нікчема! Давайте розберемося в цьому детальніше. У тебе, Кіме, гості сідають у м'які з пружинами крісла нової моделі, глибокі, з високою спинкою — в таке сядеш і чуєш, як відпочиваєш усім тілом. У Де китайські крісла, інкрустовані камінцями з прожилками. У Фунга меблі з чорного дерева, інкрустовані перламутром. У Міня ми лягли відпочити на європейських ліжках. Навіть у дядька Лі ми посідали на застеленій барвистою матою цегляній відмостці й милувалися місяцем. А в мене вам довелося зігнути в три погібелі, щоб протиснутися в темну халупу. Ноги відразу відчули вологість

долівки. В ніс ударив сморід, і ви скривилися. В моєї старшої доньки всю ніч болів живіт. Вона лежала на пофарбованому дискоресю гамаці, напнутому з кінця в кінець кімнати, так що й пройти не можна було, і блювала. На дівчинці були сорочка й штанці з такої грубої матерії, якої б не носили навіть ваші служниці. Під гамаком на долівці розпливлася величезна калюжа. Обличчя моє зашарілося від сорому. А коли ти підійшов до дівчинки і, схилившись, заговорив до неї, не знаю, як я не розплакався. Ні, ні, дорогий Кіме, ти повівся бездоганно. Твоя рука не здригнулася, коли ти взяв доньчину ручку. Ти похвалив мою доньку, сказав, що на вигляд вона слухняна, ласкаво поговорив з нею. Співчуття до приятеля допомогло тобі зберегти невимушеність. Але наша професія привчила нас до уважної спостережливості. Для наших очей достатньо, якщо тільки злегка здригнуться повіки, на найменшу мить загаються кінчики пальців чи по обличчю пробіжить тінь. Не треба заперечувати, друже мій. Ми не повинні боятися говорити правду в очі. Я добре знаю, що потиснувши руку дитині, ти нишком подумав про мило й миску з водою. Чом би не сказати про це вголос? Це ж так природно — вимити руки. Але ти промовчав. Ти оглянув моє житло і сказав:

— Будинок непоганий... На сім'ю з чотирьох-п'яти душ цілком досить, ще й просторо як!

Що я мав тобі відповісти? Засміявся, та й годі. Кинувся давати хаті сякий-такий лад, а жінка тим часом віднесла малюка до сусідів. Я підняв протимоскітну сітку з сімейного ліжка, на ньому вместилися четверо. А ще двоє мусили стояти, бо посадити їх зовсім не було де.

На щастя, день видався теплий, сонячний. Обідали в дворі, простеливши мату. Правда, щоб сісти, підбгавши ноги, вам довелося розшнурувати й зняти черевики і навіть познімати європейські штани. «Дідько

Їх не захопить! Зате апетит буде кращий!» — жартували ви. Кожен намагався бути якомога лагіднішим. Заради дружби. Ви хотіли переконати мене, що домівка не варта того, щоб через неї хвилюватися. Я теж хотів думати так. Але не зміг. Тієї ночі я зовсім не спав, місця собі не знаходив.

Мабуть, мені ще довго довелось би страждати, бо хтозна, коли я зміг би збудувати інше житло, бодай трохи просторіше й чистіше. Я працював понад силу, повільно вбивав себе, аби назбирати грошей. Проте можливості людини обмежені. А ціни на бамбук і деревину весь час піднімаються. З місяця в місяць. Тому здійснення моєї мети відсувалося все далі. Спочатку я думав обійтися двома сотнями, та ледве зібрав сотню, як виявилось, що вже й двох сот мало. Треба щонайменше триста. Позичати гроші не наважився. З гіркого досвіду я вже знав, що таке борг. З місяця в місяць самі лише проценти пожиратимуть половину мого заробітку. Один борг швидко породжуватиме другі. Кажуть: напозичався — горя набрався.

Та ось трапилося стихійне лихо. Тайфун. Зненацька налетів десь наприкінці серпня. Ми з жінкою — дітей в оберемок і кинулися крізь вітер і зливу. Треба було перенести малечу в безпечне місце. Я посадив собі на спину старшеньку доньку, яка щойно підвелася після хвороби. Жінка несла малюка. Вітер збивав нас із ніг. Доц, мов батоном, безперестану стьобав по голові, по обличчю. Я мусив ножем прорубувати шлях серед бамбукових стебел, які вітер валив на дорогу. Реп'яхи, колючки, шпичаки кололи ноги, дряпали тіло та обличчя, впивалися в одяг, рвали його. Ніякого порятунку від них. Ми тільки позаплющували очі і йшли на вманя. Ішли, не думаючи навіть про смерть. Було страшенно холодно, руки й ноги подубіли й не слухалися. Жінка раз у раз спотикалася. Ми ледве добралися

до тестя. Донька вся посиніла від холоду. Жінка зовсім не могла говорити. Я теж. На щастя, в домі топили. Ми посідали біля вогню, а тещь з тещею кинулися закутувати й відігрівати дітей. Не скоро ми очуналися. І ще цілу добу відсиджувалися у тестя й тещі.

На ранок вітер утих. Залишивши дітей, ми з жінкою пішли додому. Будинок наш завалився. Упав, як дід, котрого більше не тримають ноги. Хіба тепер можна буде підняти його? Він же з бамбука, та ще й старий! Володіли ним три господарі, я — четвертий. Він ладен був завалитися од вітру, а це ж — тайфун! Він і так добряче служив мені. Я цілком усвідомлював, що не міг вимагати від нього більше. Але що ж мені тепер робити? Скільки є старих батьків і матерів, котрі не сміють і подумати про смерть, бо знають, що дітям нема за що поховати їх. Чом же мій будинок завалився? Узяв та й зруйнувався, завдавши мені великого лиха. Жінка розридалася. У мене теж сльози виступили на очах. Мені було жаль будинку, як буває жаль дружини, до якої зовсім охолонув. А втім — це я так сказав, заради красного слівця. Насправді мені було жаль себе. Адже я несподівано став бездомним. Крім того ще й присадибну ділянку знесло вітром. Скільки грошей витрачено, скільки поту й сліз пролито, поки виростили той бетель і цукрову тростину! І от усе загинуло.

Однак лихо, як кажуть, не без добра.

Після кількох важких днів я взяв себе в руки. Адже треба жити. А щоб жити, треба мати домівку. Отже, нема чого даремно дорікати небу, тим більше, що для нього це — як з гуски вода. Я примусив себе посміхнутися і сказав собі: «Годі побиватися! Завалився — туди йому й дорога. Якби не завалився, то коли б ще я побудував інший! Гаявся б іще хтозна-скільки. А тепер принаймні немає іншого виходу».

Доводи переконливі, нічого не скажеш. Без будинку не можна. А якщо так, то нічого ламати голову. Підраховали, скільки коштуватиме бамбук і робота. Немає грошей, то треба позичити під проценти. А якщо треба позичати, то й позичай не ремствуючи. Буду працювати ще більше, хоч і втомлюватимуся дужче. Адже рано чи пізно все одно вмирати доведеться. Всі смертні. І кожний умирає тільки раз. От і нема чого тремтіти над тим життям.

Отже, я вирішив: хай буде що буде! А після тайфуну не бракувало сміливців таких, як я, що ризикували усім. Завдяки цьому я дуже дешево купив будинок, друже Кіме. Дерев'яний — і всього за триста сріблом. Справжня ціна йому — п'ятсот. Мені здорово повезло. Бо, за нашим підрахунком, навіть один бамбук на будинок обійшовся б зараз у двісті донгів.

Чоловіка, що продав будинок, обсіли борги. Він удо-вєць, має на руках двох малих дітей. До того ж, мов собака в тину, зав'яз у двохстах донгах, що недавно програв у карти. Позикодавці проходу йому не давали. Він міг би вискочити з цієї халепи, продавши цукрову тростину з кількох шао, але тростину знищив тайфун. Отже, він сам прийшов до мене:

— Кажуть, ви хочете придбати будинок. Бамбуковий зараз коштує щонайменше двісті донгів. Додайте трохи й купіть у мене дерев'яний.

— За скільки ж ви продасте його?

— Рівно за триста.

Надто дешево. Але говорив він щиро, і мені стало трохи не по собі.

— Навіщо ж ви продасте його?

— А що поробиш, коли програвся вцент. Пан чи пропав, але я мушу відігратися. З грошима це легше зробити. Продам будинок, і ще побачимо, хто кого обіграє.

О, якщо так, то я, власне, зовсім нічим не ризикую. Позичити гроші під проценти й купити будинок — це звичайна життєва необхідність. Продати будинок, щоб відігратися в карти — оце справжній ризик. Ризик, небезпечний для життя. І я докладу до цього рук? Ну, якщо не я, то хтось інший... І все одно мені стало моторошно, мовби я заносив ніж над цим відчайдушним чоловіком. Не знаю, щиро чи ні, але я спробував одрадити його:

— Я думаю, що вам просто не подобається будинок або потрібний капітал для торгівлі, тому й продаєте. Але якщо продаєте для того, щоб грати в карти, то я не радив би вам цього робити. Адже гра — це таке діло... наперед нічого не передбачиш. А якщо не виграєте? Чи ж на багато ставок вистачить вторговоної суми!..

— Ну це як сказати! Досі мені не везло тому, що робив малі ставки, не міг угнатися за іншими. А з капіталом я нізащо в світі не програю. Я звернувся до вас першого, бо знаю, що ви збирали гроші на будинок, отже, ми з вами швиденько обладнаємо це діло. Та якщо не хочете, я не дуже набиваюся, знайду іншого покупця.

Що ж, подумав я, коли він твердо вирішив загинути, я його не врятую. Яке я маю право забороняти йому? Не продасть мені, продасть іншому. А я буду останнім дурнем, якщо прогавлю таку нагоду. Отже, я купив будинок.

Метнувся туди й сюди. В одному місці позичив під п'ять процентів, у другому під шість. І навіть ризикнув на вісім. Наступного дня у мене були вже всі триста донгів. Ми оформили папери, і я віддав йому гроші. А жінка пішла наймати майстрів, щоб узавтра ж розібрати будинок.

Але будівельників не так легко було знайти. Після

тайфуну у них чимало роботи. Отже, ще днів чотири будинок стояв нерозібраний. Якось увечері до тестя зайшла сусідка й каже мені:

— Переносьте будинок, не баріться. Бо той програв уже геть усе, всі ваші триста донгів. Як тільки вийшов од вас, приятелі пронюхали, що він з грішми і вже не відпустили його. В перший же вечір вони накрили бідолаху більше як на сотню. Він знову напозичався, заклав садок. Якщо не поспішите перенести будинок, той пропащий, програвшись до нитки, піде собі світ за очі, а ви залишитесь ні в сих ні в тих, мороки потім не обертересь.

Могло бути й таке. Якщо я загаюся, хтось погріє собі руки на цьому. Добре, хоч купчу оформив. Але гроші у мене вийшли. Якщо доведеться позиватися, потрібні будуть гроші на судові витрати. А тут ще й майстрам треба платити. Отже, не пізніше як завтра треба переносити будинок.

Наступного дня й пішли. Колишній господар лежав, простягнувшись на бамбуковому ліжку, застеленому рваною й брудною матою. Долі біля нього сидів малюк і, обхопивши ніжку ліжка, ревів. У нього з ранку болів живіт. Старшенька дівчинка сварила його, раз по раз даючи йому стусана. Я привітався. Господар знехотя відповів, майже не розтуляючи вуст. Ми скося поглядали один на одного, мов закляті вороги. Чого, питаю я вас?.. На дітей у мене не було сили дивитися. В душі пекло від сорому...

— Будь ласка, виносьте речі, щоб можна було розбирати будинок,— сказав я, опустивши очі додолу.

— Які там речі? — гірко засміявся колишній господар.— Одне ліжко, та й годі. Викиньте його за поріг та й розбирайте собі. А ви теж забирайтеся,— сказав дітям, підводячись.— Ідіть до дядька Ві, там і заночуйте.

Дівчинка ще погримала на малюка, поки всадила його собі на спину і пошкандибала до дядька Ві. Але малюк і далі горланив та звивався, і сестра сердито бурчала на нього. Майстри вилізли на дім і заходилися скидати солом'яну покрівлю. Я сів у дворі, спостерігаючи за їхньою роботою.

Через деякий час дівчинка опинилася біля мене, мовби хто навмисне прислав її, і теж стала дивитися, як розбирають будинок. Я роздивився її ближче. Худюща і надто хвороблива. Рученьки й ніженьки тоненькі, як ниточки. Личко насуплене, надто серйозне для її віку. Одежина — саме дрантя, та й те завелике для неї. Тільки зуби стирчать, аж жаль дивитися на неї. Мені стало гірко. Я тяжко зітхнув і сам не знаю для чого запитав:

— Ти сьогодні вже їла що-небудь?

У відповідь вона тільки заперечливо похитала головою. Здавалося, вона про щось замислилася. Личко в неї наморщилося, оченята зіщурилися. Можливо, од сонця. Але мені здалося, що вона затаїла глибоку ненависть до мене. І я змушений був повторювати подумки: не я, то хтось інший купив би...

Тим часом обшивочну дранку було знято. Теслі почали розбирати деревину. Стукотіли стамески, мовби вгризаючись у мозок. Дівчинка почервоніла. Зуби в неї більше не стирчали — вона міцно зціпила губенята, щічки злегка надула. Та ось вона, не сказавши й слова, знялася й побігла по селу. Куди? Якась невиразна тривога охопила мене. Зненацька долинув дитячий плач і крик:

— Ой, ма-а-а-мо!..

Серце у мене стислося, наче його обценьками здушили, потім швидко-швидко забилося. В голові запаморочилося. Тепер мені нізащо не втекти від мук сумління. Який же я жорстокий! Який безжалісно жорстокий! Я мусив признатися в цьому самому собі...

Я надто жорстокий, чи не так, друже Кіме? Докори сумління чорною тінню підуть за мною в мій новий будинок, просторіший та охайніший за попередній. Холодними зимовими вечорами ящірка, що знайде собі притулок на поперечній балці, клацатиме язиком, ніби дивуючись із моєї жорстокості. Так, я надто жорстокий... Втім, годі, друже Кіме. Навіщо мучити себе такими думками? Адже в нашому суспільстві щастя — ніби вузька й коротка ковдра: якщо один укрився, другий розкрився. Хіба я хотів такого? Але що я мав робити? Хто пояснить, чому життя таке суворе? Якби ж то можна було влаштувати свої справи, не завдаючи шкоди іншим!..

МІСЯЧНЕ СЯЙВО

У Дієна було чотири стільці з індійської тростини — єдине його багатство, єдина цінність. Дієн не купував їх. І взагалі він ненавидів будь-що купувати. Відколи має свою сім'ю, то купив тільки одну річ — ліжко з біоєвого дерева. Раніше воно належало його бідній родичці. Їй потрібні були гроші, щоб купити чоловікові ліки від малярії. Що ж до Дієна, то він дійшов висновку, що треба придбати ліжко. Три місяці тому його жінка народила сина. Це означало, що тепер у Дієна було двоє дітей. Його сім'я складалася з чотирьох осіб, і всі четверо спали на одному ліжку! Взимку в холоднечу воно й нічого, чим щільніше один до одного, тим тепліше. Але в спеку... А як же ще й відносно гігієни?

Подеколи Дієнові спадало на думку, що гігієни необхідно дотримуватися. Він був людина освічена. І навіть майже три роки працював учителем у приватній школі, звідки й дістав згадані чотири стільці з індійської тростини. Торік школу, де Дієн викладав у старших класах, маючи за це двадцять донгів на місяць, раптом закрили. Закрили, щоб вивільнити кімнати, які вона займала, для чогось іншого, потрібнішого. Директор не виплатив Дієнові зарплату за півмісяця. Плата за навчання за останній місяць так і не поступила. Як же розрахуватися? Якби директор дістав десь грошей, то одразу віддав би Дієнові його десять срібних — і обидва були б задоволені. Але дістати було ніде. А з якої речі Дієн має терпіти збитки? А втім... а втім — не знаю, чи й говорити? — директор зніяковіло засміявся і сказав:

— Гарзд! Зробимо так, пане Дієне: якщо нічого не маєте проти, везіть оці стільці до себе в село і користуйтеся ними на здоров'я. Господар харчівні, де продається фо, пропонував мені за них по сім хао за кожного. А я недавно за перетяжку тільки двох заплатив цілий донг. Продавати йому за таку безцінь не хочеться. А у вас іще, здається, немає стільців...

Дієн напружив усю свою волку, щоб не скривитися. По правді сказати, невдачі вже йому добре таки набридли. Тільки цих чотирьох стільців ще йому бракувало! Та й що то за стільці! Одна лише назва. Один обвис мішком, під другим усі чотири ніжки хитаються, на всіх лак пооблазив, мов шкіра на прокаженому. Всі надто жалюгідні. Дієнові і так треба сім хао на квиток, щоб самому дістатися додому, і йому вже не терпілося йти, а тут ще хоч позичай десь на перевозку цього мотлоху. Відмовитися теж незручно. Директор може образитися, а це аж ніяк не входило в Дієнові розрахунки, бо вони з директором — друзі по нещастю. Обидва скуштували чимало лиха, то буде вже зовсім не гарзд, коли вони й самі завдаватимуть прикросців один одному... Дієн задумався, під яким би приводом пристойно відмовитися, а директор тим часом запропонував:

— Ідьте пароплавом. Це коштуватиме всього лише п'ять хао. І п'ять су за причал — це п'ять з половиною хао. Якщо навіть з вас візьмуть за перевезення стільців, то й тоді це вам коштуватиме тільки вартість проїзду в поїзді. Зате просторо як. Поставите два стільці, на один сядете, на другий покладете ноги — зручно, як удома. Навіщо товктися в поїзді?

Непогана думка. Не треба буде проштовхуватися ліктями по квиток, не треба вмощуватися комусь на коліна чи терпіти когось на своїх. А вдихати сморід поту й свинарників, притаманний вагонам четвертого класу!.. Але...

Директор не чекав, поки Дієн щось відповідь. Він був із догадливих і все зрозумів. Тому вів далі:

— Про доставку не турбуйтеся. Я звелю хлопцеві зв'язати стільці по два і перенести до пароплава на коромислі. А там теж будь-який хлопчак донесе їх вам з пристані додому за п'ять су, щонайбільше за хао.

Дієн прикинув, що загалом витратить близько донга. Тобто на два хао більше звичайного. Два хао за чотири стільці з індійської тростини! Які б розхитані вони не були, це неймовірно дешево... Дієн погодився. Таким чином чотири стільці з індійської тростини, за які господар харчівні пропонував директору школи по сім хао за штуку, відпливли на пароплаві в рідне село Дієна.

От як у Дієна опинилися чотири стільці з індійської тростини. Дієн не знав, скільки вони коштували. Але гадав, що новими вони були дорогі. Ще й зараз за кожний стілець дали б донгів по три, а то й по чотири. Три-чотири донги за штуку! Тобто за весь комплект мало не двадцять срібних. У їхньому селі ні в кого не було таких дорогих меблів. Дієнова дружина намілюватися на них не могла. Для неї справжньою мукою було дивитися, як гість-селянин, приклацнувши язиком і похваливши стільці, мовляв, гарні й бездоганні, уможував свій широчезний зад на сидінні, від чого тростинові волокна погрозниво прогиналися, потім підтягував під себе брудніючі ноги і всією своєю буйволиною тушею відкидався на спинку стільця, яка під такою вагою аж прогиналася назад. Хіба стілець для того, щоб на нього пертися таким чином? Хоч би був і залізний, і то розвалився б, а що ж казати про стілець з індійської тростини?

— Послухай, любий,— сказала жінка одного разу.— Ці селюки такі невиховані. А нам треба берегти своє майно. Чи не краще сховати стільці? Бо хто не при-

Йде, преться на нього з ногами. Якщо так і далі триватиме, то незабаром доведеться викинути їх на смітник.

Зачувши таке, Дієн не міг стриматися, щоб не розсміятися. До чого ж скупі ці жінки! Вони шиють собі вбрання, щоб сховати його. Купують стільці і не дають сидати на них. Дієн хотів заперечити, але, подумавши трохи, погодився. Хіба жінка турбується про дім не більше за нього? А зараз він цілком на її утриманні. Жінка навіть мусить подбати про п'ять су, щоб йому постригтися. Весь родинний тягар лежить на її плечах, то хіба можна з нею не рахуватися? Принаймні, щоб знову не завела: «Така скрутна година, а ти кидаєш гроші на вітер...» Відтоді чотири стільці з індійської тростини висіли в прибудові на чотирьох гачках. І лише коли завітає якийсь поважний та шановний гість, Дієн вносить їх.

Місячними вечорами, хоч і не було гостей, Дієн теж виносив стільці у двір, кликав жінку й дітей. Жінка з малюком сідала на один стілець, донька на другий. Дієн на третій сідав сам, на четвертий клав ноги і чекав, поки зійде місяць. Якщо малюк не пхикав, а донька не вовтузилася, то щастя було повне. Вітрець мовби розвіював дріб'язкові турботи, бентегу й гіркоту з душі. Лагідне місячне сяйво голубило тіло, мов свіжа прохолодна вода. Шкіра ставала м'яка та ніжна. Зморшки розправлялися. Чоло в Дієнвої дружини робилося гладеньке, обличчя свіжішало. Вона молодшала років на десять. Якою милою і ласкавою ставала вона в такі хвилини! Хіба можна було не любити її, її, зовсім не схожу на ту набурмосену похмуру особу, яка цілий день лаяла всіх: дітей, няньку, кішку, собак — усіх, хто трапляється під руку, — хоч з дому тікай. А зараз вона ніжно схилялася над малюком і любовно поглядала на доньку. І посміхалися одна до одної. Потім вона посміхалася до чоловіка. Дієн дивився на

жінку, на дітей — і серце його сповнювало щастя. Він посміхався до місяця.

Дієн любив милуватися місяцем. І в цьому не було нічого дивного, адже Дієн був причетний до красного письменства. А візьміть у руки твір красного письменства і ви узнаете, що місяць — це щось прекрасне і захоплююче, це — золотий серп серед безлічі зірок, це срібна таця на оксамитовому килимі неба. Місяць викликає в людей надії й сновидіння. Місяць — це прохолодне джерело для спраглих душ. Місяце, о місяце! Ти плекав найсолодші мрії у поетів усіх часів!.. Дієн не відчував каяття. А між тим батько й мати продали все: поле, садок — аби він мав змогу вчитися, щоб потім зручно влаштувався десь паном чиновником чи паном прикажчиком. Який же охопив їх відчай, коли вони побачили, що син, як то кажуть, виліз на самісіньку верхівку арекової пальми, а плодами так і не поласував. Дієн був надто слабкий здоров'ям і на державну службу його не взяли. Батько й мати вже жалкували, що даремно вчили сина: гроші, можна сказати, в річку вкинули. А Дієн був іншої думки. Освіта хоч і не зробила його заможним, все одно принесла йому багато користі. Взяти хоч би те, що завдяки їй він читає книжки, а через книжки зрозуміє красу вітру й місяця, тобто романтичних краєвидів, цих лукавих спокусників усіх закоханих. Дієнові було надзвичайно жаль таких, як його дружина. Для неї місяць — це всього лише... засіб зберегти два су на олії! Арахісова олія тоді коштувала по два донги за літр. Світова війна ледве почалася, а бідарям які вже збитки через неї! Увечері дружина засвічувала лампу лише на якусь мить. Але й за ту мить олії встигало вигоріти на цілих два су. Це, здавалось би, й невеликі гроші, але десять разів по два су — буде два хао, десять разів по два хао — два донги, а десять разів по два донги... Ой, що це я? Так можна хтозна до чого дорахуватися. Чому

жінки тільки те й роблять, що підраховують? Адже підраховуючи, сам собі отруюєш життя. Дієн завжди казав про це дружині і навіть не думав, не гадав, що й сам має цю ваду. Навіть у такі хвилини, коли він, як оце зараз, милувався місяцем, щоб хоч на часинку забути про ті дріб'язкові турботи, котрі обсіли з усіх боків, мозок його все одно щось підраховував. Дієн дивився на безмежно широке небо, на безліч зірок. Подумки пригадував вірші якогось європейського поета, де небо порівнюється з полем. Якщо небо — це поле, то яке ж воно величезне! А Дієнові потрібен тільки клаптик, невеличкий клаптик, щоб умістився в них за хатою; його було б досить, щоб Дієнові не ламати голову, з чого жити. Біля землі поралась би дружина, а Дієн відтоді міг би віддатися своїй омріяній справі.

А мріяв він про літературну творчість. Був час, коли він багато читав, намагався сам писати. Стати письменником — то його палке бажання. Він ладен був терпіти будь-які злигодні й поневіряння, що випадають на долю письменника в його країні. Своему товаришеві по спільних мріях він казав не раз, що з легким серцем відмовився б від будь-якого вигідного місця із щомісячною платнею в сотню донгів, якби міг заробити на ниві мистецтва бодай п'ять донгів... Але він писав уже не рік і не два, а не заробив ще жодного донга. А їсти треба. Сім'я Дієна геть зубожіла. Молодші брати і сестри ходити до школи не мали змоги. Мати вже не могла прогодувати всіх. Нестатки викликали в сім'ї незгоди. Батько залишив сім'ю. Мати наймалася переносити вантажі на коромислі і так-сяк годувала двох малюків. Старшенькі розбрелися між людьми: хто няньчив дітей, хто пас буйволів, хто надрізає, бувало, бататового листу, вмостить собі на голові і йде на базар продавати на обгортки, — дивися, й вторгує якесь су, відстрочить голодну смерть. Дієн відчув, що він поводитья як егоїст. Що ж робити? Його обов'язок

дбати про сім'ю. Він повинен позбирати всіх назад, під один дах! Для цього треба тимчасово розпроцатися зі своєю мрією про літературну творчість і заробляти гроші. Дієн став учителем. Подумати тільки, за це він одержував двадцять донгів на місяць! В уяві його матері це було справжнє багатство, і вона поспішила одружити сина. Молода була із заможної сім'ї, за Дієна пішла того, що він мав освіту. Народилася дитина. Дієн не міг забезпечити одну сім'ю, а тут з'явилася ще й друга. Відтоді не було жодної хвилини, щоб він не думав про гроші. Дріб'язкові щоденні турботи цілком полонили його. Лише зрідка згадувалася давня мрія. Дієн тяжко зітхав і заспокоював себе: от матиму гроші, тоді знову писатиму. Але він знав, що ніколи більше не писатиме, бо за все життя так і не назбирає грошей...

От і знову місячний вечір. Але Дієн виніс у двір тільки два стільці. Дружина цілий день сердилася: дівчинка-няня відпросилася на помянки. Дружині необхідно було виткати полотна, щоб наступного дня продати й сплатити проценти на борг. Закінчивши ткати, побігла попросити трохи грошей, які їй хтось заборгував. Повернулася — малюк реве не своїм голо-сом, донька забруднилася, що їй носа не видно, в хаті розгардіяш. Як тут упоратися самій?! Жінка розкричалася не на жарт, затупотіла ногами і, витріщивши очі, заводала до неба. Відшльопала старшу, насвари-лася на малого, жбурнула віник, штурхнула ногою кошик і все бурчала й бурчала безперестанку. Потім раніше звичайного поклала малого спати. Старша, наплакавшись, теж лягла й заснула. Дієн сам сидів у дворі. Намагався бути спокійним, але обличчя в нього витяглося і мовби закам'яніло. Дієн відчув, ніби його тяжко ошукали. Дружина, звичайно, любить його. Але чому вона вважає, що людині треба тільки їсти, вдяга-

тися й пити ліки, коли захворіє? Вона намагалася догодити чоловікові лише в цих трьох випадках, ладна сама не їсти, аби нагодувати чоловіка, ходити мало не в дранті, аби в чоловіка була гарна одежа. Вона продала йому на ліки всі свої сорочки й кофти. В її розумінні чоловік має бути щасливий з нею. А що ж то за щастя, коли Дієн ніколи не знав од неї палкої пристрасті, ніжнього, лагідного слова. Обличчя завжди насуплене, з язика злітають одні лайки, а основне — отой її спосіб любити — примітивний, простацький. Від усього цього Дієну ставало гірко. Усім своїм єством Дієн відчував убогість свого духовного життя. Він не знав любові. А дріб'язкові турботи й безрадісність сімейного життя зовсім висушать йому серце. Висушать неоціненне джерело поезії, а Дієн і досі мріяв, що настане день і це джерело заб'є на повну силу...

А місяць тинявся в небі, наче парубок, у якого щойно з'явилася кохана. Вітрець, легенький, мов танцюристка, кружляв між дерев. Широчезне бананове листя тихо погойдувалося, виблискуючи під місяцем... А є ж на світі жінки, подумав Дієн, у яких життя — одна розвага. Приймуть ароматну ванну, одягнуться в шовки і лежать собі, погойдуються в кріслі-гойдалці, відштовхуючись стрункою ніжкою...

Чому це Дієнові спала на думку така нечестива картина? Він і сам не міг збагнути. Можливо, йому бракувало духмяного волосся, прохолодного, ніжнього тіла, голублячих, ласкавих долоней. Адже є жінки привабливі, котрі вміють любити. Бо вони смачно їдять, гарно вдягаються, дбайливо доглядають себе і нічогосінько не роблять.

Що й казати, дружина в нього — брутальна грубіянка. Вона не варта Дієнної любові. Навіть жалю його не варта. Він повинен піти від неї. Піти, щоб душа його не зів'яла. Знайде якусь роботу, аби прогодуватися. І, заспокоївшись, писатиме. О-о, він усією душею

віддається літературі. Слова будуть такі гарні, думки чисті й піднесені. З його пера виллються всі його заповітні мрії. Справжнє мистецтво — це як таємниче блакитне місячне сяйво, воно робить прекрасним усе, чого торкається, навіть банальне й бридке...

І знову у думці спливли образи струнких красунь, що невимушено лежать і погойдуються в гойдалках... Вони будуть читати Дієнові твори, і їхній духовний світ стане ще кращий. Вони закохуватимуться в Дієна і слатимуть йому гарненькі листи, напахчені парфумами. Дієнова уява сягала все далі, як місячне світло. У нього будуть захоплюючі романи з красунями, котрі тільки й уміють, що чепуритися та кохати.

Раптом з кімнати долинув роздратований голос. Місячна краса вмиль погасла. Дієн схопився зніяковіло, ховаючи обличчя, мовби його спіймали на чомусь гидкому. Прислухався.

— Ну чого ти?

— Животик болить,— схлипуючи, відповіла донька.

— О небо, на все твоя воля! А ти теж добра! Береш у рот що попало, от і маєш! Так і до смерті недалеко. Ну, чого скиглиш?

Донька не наслідувалася плакати вголос. Вона корчилася й тихенько стогнала, не розкриваючи рота. Але часом у неї проривалося ридання. Дієну почулося, ніби донька блює. Він сидів, так само звисивши голову. Груди йому заповнила жагуча гіркота, така знайома, наче була частиною його самого. Вона підступила до горла, тиснула на мозок. Очі Дієна заплавили сльозами...

Жінка поклала сонну дитину в гамак. Сама з ножом у руці сходила на город, зрізала кілька стебел імбиру, вимила і розтовкла. Видавила, додавши соку з половини лимона (такі в бідарів ліки від сотні болячок). Розбавила водою й понесла хворій доньці. Але та злякалася самого запаху і міцно стиснула губи. Нізачо не погоджувалася випити. Мати мусила взяти її до

себе на коліна і, однією рукою притримуючи голову, другою спробувала влити їй у рот імбирну воду. Дитина ще міцніше стулила губенята.

— Розкрий зараз же!

Донька розплакалася. Імбирна вода опинилася у неї в роті. Дівчинка засмикалася, як п'явка, облита негашеним вапном, і виплюнула все матері на кофту. Прокинувся і запхикав хлопчик. Мати спересердя відлупцювала хвору доньку і жбурнула її на ліжко, мов кошеня:

— Як ти мені остогидла! Можеш здихати!

— Я б-більше н-не бу-у-уду-у! Ой пе-че-е! Ма-му-сю, я б-більше н-не б-бу-у-уду-у! Ой пе-че! Пе-че в ротик-ку,— плакала й просилася дівчинка.

— Замовкни, бо зараз живого місця на тобі не буде!

Дівчинка не вгавала.

— Ти замовкнеш нарешті? — люто струснула її мати.

Дівчинка з переляку припишкла. Але все ж таки потихеньку стогнала... Дієну було до болю жаль дольки. Він раптом відчув, що не зможе залишити сім'ю, не зможе бути щасливим, коли його діти страждають. А який же чарівний місяць! Ніжний, ясний, спокійний. Але в цих обшарпаних халупах, що при місяці здаються такими чепурними й привабливими, скільки людей плаче, мучиться, зціпивши зуби, місця собі не знаходить! Скільки нещасних, опуканих, знедолених!.. Ні, ні, він більше не має права марити хтозна-чим. Дійсність надто жорстока. Вона вбила романтичні мрії, котрі посіяли в Дієновій голові задуми творів для тих, у кого все життя — втіха. Дієн хотів утекти від дійсності, та хіба від неї втечеш! Дружина його страждає, діти страждають, батько й мати страждають. Він, Дієн, теж страждає. А скільки на світі людей страждає так само як він! Страждання винищує в людській душі значну частину прекрасного, світлого, доброго.

На світі не вмовкає крик болю й страждання. Ой лелечко-леле! Ні, мистецтво — це не оманливе місячне сяйво, воно не повинно брехати, не повинно прикрашати дійсність. Тільки крик болю й страждання, крик знедолених, що знаходить відгук у Діснівій душі, тільки це має право бути мистецтвом. Діснові не треба нікуди йти, не треба ні від чого тікати. Він залишиться серед цієї скрути, серед оцих злиднів і всю свою душу відкриє розпачливому крикові життя...

Наступного ранку Дієн сидів і писав. Плакали діти, гримала й бурчала дружина, десь на краю села галасував лихвар, вимагаючи в когось повернути борг; линули прокльони сусіда, у якого вночі пропала курка!

А Дієн писав...

СМІХ

Він знав, що хлопчиськові обридне скиглити. Так воно й сталося. Вкрай вимучене плачем, немовля заснуло. В кімнаті запанувала тиша. Тільки одноманітно порипувала колиска — здавалося, що то докає велетенський годинник.

«Чудовий у мене хлопчина,— подумав він.— Не встиг з'явитися на світ, а вже дере горлянку, як справжній тобі журналіст».

Він подумав так тому, що природа наділила його життєрадісною вдачею і він любив жартувати, однак лише наодинці з собою. В будь-якому становищі знаходив щось втішне для себе і сміявся, сміявся на самотині. Особливо подобалося йому жартувати, коли всередині все клекотіло від люті. Якщо людина охоплена гнівом, злість проступає на її обличчі, клубком підступає до горла, жовтю розливається по всьому тілі. Та варто людині посміхнутися — і все це як рукою знімає. Обличчя стає привітним, голос ласкавим, дихання рівним — людина молодіє. Сміх виліковує пухлини, сприятливо діє на серце й селезінку, сміх надзвичайно корисний для шлунка, печінки й нирок. Одне слово, немає такого органа, якого сміх не зділав би. Чудові, чарівні ліки! Вони легко перетворюють діда на юнака. І при цьому, зважте, ви не витрачаєте жодного су. Потрібно тільки злегка підтягнути вгору куточки губів, роблячи це якомога невимушеніше... Чому б нам справді не сміятися? Сміймося же, сміймося якомога частіше!

І він сміявся. Разом з ним сміявся місяць, що дивно нагадував жіноче обличчя, повновиде, кругле й

відкрите, з ніжною оксамитовою шкірою. Місяць посилав на землю спокій і безтурботність, його трохи блакитне світло діяло, ніби крем на загрубілу шкіру. Місяць був лагідний, ніжний, тихий і ласкавий, як найдосконаліший у світі супутник життя. З таким забудеш про всі неприємності.

Чоловік милувався місяцем і мріяв.

Понад усе в світі він не міг терпіти, коли верещить дитина і лається жінка, і часто думав, що людям, власне, дуже далеко до тварин. От хоч би взяти птахів. Хто чув, щоб пташенята ревли? Вони лише попискують тихенько, ніжно так і лагідно. І не лізуть раз у раз до матері, не обридають їй своїм вередуванням. А мати ніколи не бурчить на пташенят. Птахи дбайливо висиджують і вигодовують своїх дітей, щебечуть одне до одного, любовно чистять пір'ячко. Мир і щастя осявають їхнє гніздечко. О, якби діти знали, в чому їхнє справжнє призначення! Вони б ніколи не терли очей і не рюмсали, доводячи батька до божевілля, а лепетали б, дивились би на світ широко розплющеними зацікавленими оченятами, посміхались би, гралися б у «піді, пташко, на базар», «лети, лелеко» та інші такі ж простенькі забави. А жінки! Вони б дарували чоловікам усмішки, ласки, ніжні слова, що притьмом знімають утому, і ніколи б — ні вдень, ні вночі — не бурчали б і не гнівалися.

Та ні його дитина, ні жінка не могли зрозуміти таких простих істин. Хлопчисько без кінця скиглив, а жінка, зачувши його плач, одразу заходжувалася репетувати, кляла дитину, а водночас і свою гірку долю. В такі хвилини він думав, що краще б йому вчепилися в горло. Хотілося перебити все, що було в хаті. Але розіб'єш — потім купувати треба, а зараз навіть поганий глиняний горщик коштує два хао. І він намагався мовчки вгамувати свій гнів. Вискакував на вулицю і біг подалі від домівки, затуливши вуха, як це роблять

діти перед вибухом хлопавки. Але він ніколи не сердився довго — це шкідливо для здоров'я. Чи не занадто обтяжливо клекотіти гнівом і марнувати сили? Адже так і захворіти недовго — і тоді все майно піде на порошки та мікстури. Тому, коли його душила злість, він спішив знайти що-небудь кумедне і розсміятися.

Заспокоївшись, він повернувся до хати. Дитина вже солодко спала, а жінка лежала, про щось думаючи. Жінки люблять мріяти — що ж, нехай мріє, нехай... Хоч на хвилину дасть йому спокій. Проте жінка зовсім не мріяла. Вона підраховувала витрати. Який уже тут спокій! Він ліг тихенько. Лежав на спині, розслабивши руки, і дихав спокійно, повільно, рівно: така вправа дуже корисна для кровообігу й нервової системи. Щовечора перед сном він робив двадцять вдихів і видихів, потім заплющував очі й починав переконувати себе: я цілком здоровий, мені радісно, я найщасливіший у світі, моя жінка мила й лагідна.

Кажуть, якщо тривалий час повторювати одні й ті ж слова, то вони неодмінно справдяться. Це зветься самонавіюванням. І він вірив, що настане такий день, коли він буде цілком здоровий, радісний, щасливий, а жінка його — на диво мила й лагідна. Треба тільки вірити, і слова набудуть магічної сили.

«Я цілком здоровий, мені дуже радісно, я дуже щасливий, моя жінка... Що таке?» — останнє він запитав уже вголос.

Справа в тім, що плин його думок несподівано перервався. Йому почулося, ніби жінка щось запитала. Він насупився, голос його прозвучав сердито. Жінка забурчала:

— Ти що! Оглух? Я тебе питаю, скільки рису продавати завтра, п'ять корзин?

П'ять корзин? Тоді залишиться всього двадцять. Їх треба розтягнути до нового року, а може, й до літнього врожаю, тому що від грудневого врожаю чекати

нічого, та ще й хтозна, чи будуть у жовтні гроші на рисову розсаду. Молодиця, певно, з глузду з'їхала. Він чув, як закипає в ньому злість, але намагався стримати себе. Мовчав. Тільки лютився. А чого, власне, лютитися?

— Ну то як же? — запитала жінка підкреслено спокійно.

— Не знаю. Скільки хочеш, стільки й продавай. Хоч і все продай. Тільки мене не чіпай.

«Як недоладно! — подумала жінка.— І чого, власне, посварилися? Та раз йому так хочеться, нехай гиркається, мені байдуже».

І вона в'їдливо сказала:

— Можна, звичайно, й нічого не продавати. Але порадь мені, чим сплатити борги й проценти на них? Бо нас же тоді на шматки розірвуть. Я вже не кажу про купу дрібних боргів, про плату сторожеві, про податок і ліки для дитини... У мене в голові думки плутаються, як стебла з'елені в ющі. Ти от сидиш вдома й увялення ні про що не маєш, гадаєш, ошчасливив мене й дитину. А піди на базар та послухай ціни! У мене сили більше нема терпіти!

— Та хто тобі що каже? Продай хоч увесь рис, ще й будинок на додачу, мені байдуже!

— Байдуже! Отож і біда, що байдуже... Кожне твоє слово — ніби ляпас. Нічого путнього ніколи не скажеш. Мабуть, гадаєш, ніби я тринькаю гроші, переводжу добро і живу собі розкошуючи? А я день і ніч товчуся, мов каторжна!

— Хто ж примушує тебе товктися?

— Хто? Життя примушує! Чоловік трапився не як у людей, та ще й бездушний. От і мучуся.

Сварка все розпалювалася. На довершення прокинувся малюк і загорланів на повні легені. У хаті почалося щось неймовірне.

Зрештою жінка вгамувалася. Чоловік теж замовк, але заспокоїтися вже не міг. До пізньої ночі він перевертався з боку на бік і ненароком опинився обличчям до відчинених дверей. А там, о леле!.. Там, як і раніше, всміхався місяць. Чоловікові чомусь зробилося соромно, і він одвернувся. Та за хвилину знову дивився на місяць. Дивився і посміхався.

Наступного ранку, ледве прокинувшись, жінка побачила, що чоловік уже причепурився.

— Піду в місто,— сказав він.

Жінка спохмурніла. Знову за своє! Щоразу після сварки чоловік зникав на кілька днів і пропивав останні гроші.

«Ніхто не жаліє, хоч сам себе пожалію,— виправдовувався він перед власним сумлінням.— Справді! Невже людина живе лиш для того, щоб мучитися?»

Якщо ж удома не було ні су, він ішов у гості до кого-небудь із знайомих і залишався там на кілька днів. Друзі любили його: він умів насмішити, не стомлював надто розумними розмовами, цікаво про все розповідав. До того ж нікому й на думку не спадало, що він гостює заради обіду, хоч усі знали про його бідність. Одне слово, йому раділи скрізь. Він міг би піти з дому хоч і на півмісяця, не ризикуючи вмерти з голоду. І він користувався цим, щоб настрахати жінку. Щось не так — і він одразу:

— Піду в місто.

— Хоч і за місто,— сердито відказувала жінка.

Але сьогодні він не став говорити грубоців, лише глянув на неї докірливо й сумовито. Сьогодні він не збирався гаятися й чекати, поки мине злість, як це бувало раніше, коли він, вимучений і стомлений, бажав якої-небудь зміни. Ні, цього разу в ньому не було злості. Проміркувавши цілу ніч, він дійшов висновку, що жінка його не заслужила нарікань. Хіба

винна вона в тому, що голова її вічно заклопотана боргами, що її заїдають сотні турбот, що весь день, не маючи й хвилини спочинку, вона клопочеться по господарству і не може ні поїсти, ні поспати спокійно, бо немовля, як не плаче, то шарпає їй груди, мов цуцик ганчірку. Тут кожному терпець урветься, і не хочеш, а станеш сварливою. Адже раніше вона не була такою. Та й зараз, якщо полегшити її життя, звільнити бодай від частини турбот, дати трохи відпочинку, вона знову стане врівноваженою й веселою. Але для цього потрібні гроші. Отже, необхідно шукати роботу. Доки він байдикуватиме? Лікарі кажуть: «Вам треба тимчасово виїхати в село». Та чи варто слухати цих панів? Занадто вони помисливі. Смерть ні з того ні з сього не приходить, і боятися її не варто, хворому й поготів. Куди страшніше нікому не потрібне життя.

Надвечір він повернувся додому. Зовсім знесилений. Зате на душі було легко. Він дав собі слово не сердитися, навіть якщо дитина плакатиме, а жінка бурчатиме. Але в хаті було тихо. Він зупинився перед плетеними бамбуковими дверима й прислухався. Жінка бавила дитину:

— Малесенький мій, поклич тата. Та-ту! Де тато? Та-ту! Поклич тата. А він зараз, мабуть, посміхається до якоїсь чепурухи.

Голос жінки звучав лагідно й зажурено. Либонь, вона в цю мить з ніжністю думала про чоловіка, і їй приємно було вимовляти ім'я коханого. Від хвилювання на очі їй навернулися сльози.

Він відштовхнув двері й увійшов. Жінка здригнулася від несподіванки, і в очах у неї спалахнула радість.

— Ти повернувся!

Вона тут же засоромилася й опустила голову, мабуть, згадавши про вранішню сварку. Він винувато по-

сміхнувся. Жінка теж посміхнулася й жартома пригрозила йому.

— Хороша моя, ти більше не будеш так поневірятися. Скоро я одержу посаду.

— Яку посаду?

— Вчителя.

— А-а... Але це неможливо. У тебе здоров'я слабке, відпочивай, поки цілком не видужаєш. Та й здоровому я б не дозволила тобі братися за таку виснажливу роботу.

— Годі тобі вигадувати.

— Як це вигадувати? А лікарі що кажуть?

Він засміявся на весь голос:

— Лікарі, лікарі... Я дуже поважаю їх, але мені потрібні гроші, а не лікарі, і я піду вчителювати.

— А я кажу тобі, що не підеш.

— До чого ці балачки? Через три дні я піду, от і все.

— Нікуди ти не підеш.

— А от і піду.

— Я скоріше помру, ніж відпущу тебе!

— Ну й помирай!

— Ага, он воно що! Отже, ти хочеш моєї смерті?

Кров ударила жінці в голову. Зрозуміло, чоловік не міг сказати таке всерйоз, але все одно боляче. А може, він висловив свою приховану надію? Клубок підступив жінці до горла, і вона не могла й слова сказати, та в наступну мить на чоловіка градом посипалися докори:

— Ти маєш рацію! Краще вже померти, аніж жити, як я живу! Гадаєш, я молитиму небо, щоб послало мені довге життя? Ні! Але не забувай, я ще не стара!

Жінка все болочіше шпигала чоловіка. Нехай знає, на які жертви вона йде заради нього! І це була суцзя правда. Він замислився. Йому стало тяжко, нестерпно

тяжко. Небо покарало його: хворий і нікому не потрібний, він жив на жінчині гроші. Він і сам тяжко карався через таке становище, а тут ще й жінка зі своїми докорами. Невже вона хотіла навмисне образити його? Це надто жорстоко.

— Досить, не будемо більше,— тремтячим голосом вимовив він.— Ти не повинна говорити так... Я й без тебе знаю....

— Що? Що ти знаєш? — не вмовкала жінка.

Вони наввипередки ображали одне одного, і кожен вважав, що правда на його боці. Ім і в голову не приходило, що, якби вони були стриманіші, то жили б славно, бо люблять і жаліють одне одного. Натомість вони вишукували найдошкульніші слова, щоб якомога болючіше вразити одне одного. Врешті жінка з дитиною на руках, схлипуючи, вибігла з кімнати. А чоловік сидів, обхопивши голову руками й міцно стиснувши зуби. Лють так і клекотіла в нім, ох як вона клекотіла!

І раптом він розсміявся. А що, коли жінка настільки звикла до сварок, що без них життя здаватиметься їй нічого не вартим? І він вирішив zostатися вдома і подеколи тішити жінку сварками, коли їй це так необхідно. Може, для неї це — як іншим гра в теніс чи фехтування. І він зареготав.

Адже сміх — це випробуваний засіб від будь-якого лиха.

ШАМПАНСЬКЕ

Господар кухаря Ти надто зважав на приписи гігієни. Часто казав: «Клімат тут не дуже сприятливий для здоров'я, тому люди, не звиклі до тропіків, оселившись тут, повинні дуже берегтися, бо на них чатує смерть якщо не від черевного тифу, то від холери чи дизентерії». Ці небезпечні інфекційні хвороби поширюються здебільшого через брудну воду. Тому необхідно пити чисту воду. Басейн з водою він пильнував так само ревно, як власну дружину. А втім, навіть більше. Бо міг дивитися крізь пальці, коли хтось візьме його дружину за руку, але не міг стерпіти, коли хтось влізе своїми ручищами в басейн з питною водою, а якщо вмочить ще в ньому й свої лахи,—тоді хай начувається.

Серед майна господаря кухареві Ти найбільше подобався цей самий басейн із питною водою. Величезний, завбільшки з кімнату. В нього по двох трубах стікала дощова вода з усього даху. Зверху він критий, за винятком квадратного отвору розміром в один тхиок¹, який щільно накривався лядою, мов цямрина колодязя. У вихідні, коли господарі виїздили в Ханой, кухарів син Те, щільно закривши ляду, вилазив на басейн і, підібгавши ногу, зображав Ла-бо, що співає, їдучи верхи на коні, або вибрикував, зображуючи Во Тонга біля курильниці. Суцільно бетонному покриттю басейну нічого б не сталося, якби навіть на ньому вибрикували сорок таких пустунів, як Те.

Те був єдиним сином дядька Ти. Мати не так давно померла, щойно зняли траур. Батько, лагідний вдачею,

¹ Т х и о к — міра довжини, дорівнює 44 см.

дуже любив сипа. Не те що інші слуги та кухарі: сьогодні за жінку ця, завтра інша, або женихаються зі співухами та продажними дівками. Вже три роки минуло, як він овдовів, а й досі журився за покійною. Бувало, сяде й ридма ридає. А спитає хто, чого плаче, відповідь, що такого-то року саме в цей день господар дозволив йому поїхати в село забрати жінку й дитину, аби вони жили разом, і от маєш: покинула його жінка, покинула назавжди! Коли місяць уповні, а також і на молодика він засвічував обкурювальні палички, поминаючи дружину. Після обряду довго зітхає та охкає, втираючи сльози. Те було дуже жаль свого батька.

Одначе просто жаль мало що дає. Якщо його таїти в душі, яка від того користь? Треба, щоб жаль зміцнювався ділом. Тобто поважати батька, слухатися, допомагати йому. Так говорив учитель. Сьогодні ж говорив, коли пояснював новий матеріал на уроці хорошої поведінки. Тому, повертаючись зі школи з книжками під пахвою й угледівши батька, Те пригадав ці слова. І побачив: батько щось робить. Тільки що? Животом ліг на край басейну, ноги гойдаються в повітрі, а сам звисівся в отвір. Не миє ж він там голову! Те мовчки стояв і чекав... Раптом ноги опустилися вниз і кухар підвів голову. Здригнувся і зіщулився. Побачив, що хтось стоїть поруч нього, тільки не розгледів, що то був Те. Хлопчик посміхнувся й тихо озвався до батька.

— А, це ти... це ти! — не одразу поборов він збентеженість. І засміявся, відкриваючи почорнілі щербаті зуби. А груди його так і ходили схвильовано. Зрештою він зовсім оговтався.

Те стало прикро, що він налякав батька. Очі його світилися любов'ю й тривогою.

— Лелечко! Я впустив туди пляшку шампанського!

— А ти спробуй рукою намацати.

— Собаки б його мацали! Я ледве дістаю пальцями до води.

— То що ж робити?

— Хіба я знаю! Якщо за кілька хвилин не буде вина, то погані мої справи, синку.

Те подумав і сказав змовницьки:

— Давай я влізу в басейн.

— Бач собачий син! — засміявся батько, показуючи зуби.

— А що?

— Ти ж он який замурзаний, забрудниш воду, що тоді?

— Та ні! Це дуже просто! Я помиюся в милом і добре вишарую ноги, а тоді вже влізу.

Цей пустун таки щось метикує. У нього просто хист на різні витівки. Дядько Ти захоплено глянув на сина. Але не наважувався погодитись на таке. Зуби його оголювались у нерішучій посмішці. Надто боязко було ризикувати. А Те більше не роздумував ні хвилини. Метнувся в хату, поклав книжки, зняв сорочку й штани і за якусь хвилину вибіг голий-голісінький.

— Я піду помиюся.

— Не треба, синку. А раптом вона довідається? Вона — це господиня. Те зиркнув на верхній поверх:

— Вона спить?

— Спить. А якщо прокинеться?

— Не бійся. Піди зацепни двері на сходи. Тоді вона, якщо й прокинеться, не зможе вийти. А якщо гукатиме, я вилізу й чкурну додому, поки ти відщепнеш і відчиниш двері.

Повагавшись ще якусь мить, дядько Ти погодився. Заходилися здійснювати хлопчиків план.

Те вимився, кухар перевірів, чи він справді чистий, потім узяв його на руки й поволі став опускати в басейн. Для хлопчика це було мов забавка, він посміювався від задоволення. В думці зринуло прочитане про підводні плавання в закритих водоймах.

— Обережно, там дуже глибоко!

— Нічого, я здорово плаваю. Відпускай.

Хлопчик легко шубовснув у воду. Зненацька рипнула хвіртка — і почувся стукіт європейських черевиків.

— Пропали! Пан повернувся! — злякано вигукнув кухар. Як же він схибив, подумавши тільки про господиню, а про господаря забув зовсім! Не заперти хвіртку, треба ж таке!

— Вилазь! Вилазь! — гукав він до Те.

Та хіба той встигне! Господар уже йшов через двір. Кухар виструнчився і завмер, мов закам'янів. Господар глянув на нього і щось запідозрив... Пильно подивився йому в обличчя. У кухаря руки й ноги затерпли, подих перехопило. А згори ще й господиня загукала:

— Ти! Ти!

— Слухаю, мадам!

— *La porte! La porte!*¹ — репетувала вона, стукаючи кулаком у двері. Вона ще щось кричала, але кухар не міг розібрати. Стояв зовсім приголомшений. А господар все позирав на нього, суворо й насмішкувато.

— *Eh bien!*²

Кухар винувато звів голову. Господар одразу здогадався, що він з чимсь криється. Не інакше як щось поцупив. Господар обдивився його з усіх боків. В нього нічого не було. Тоді він глянув на двері його кімнати. Двері були трохи прочинені. Господар посміхнувся. Тепер-то він знає, що за пташка цей тихий та лагідний слуга. Ладен битися об заклад на що завгодно, навіть на власну голову, що в тій кімнаті ховається дівчина. Так, так, дівчина, котра зараз похапцем натягає на себе одяг, який перед цим висів на бильці ліжка. Щоправда, це аж ніяк не злочин. Тим більше, що жінка в нього померла вже більше ніж три роки тому!..

¹ Двері (*франц.*).

² Ну, гаразд (*франц.*).

Але бачачи, як налякався бідолаха кухар, господар вирішив потішитися з нього.

— Зачекай трохи! Я відімкну тебе! — гукнув він до дружини.

— О! Уже й ти тут!

— Атож! Зараз піднімусь,— і, намагаючись чіткіше вимовляти слова, звернувся до кухаря: — *Moі ouvrier lunettes vuean. Lunette*,— повторюючи останнє слово, він для наочності окреслив пальцем кружальця навколо очей, зображуючи окуляри.— Розумій?

— Так, месьє.

— *Va chercher* ¹.

— Слухаю, месьє.

Відповідав одне, а сам — ані з місця. Господар подумав, що кухар не зрозумів його, і знову повторив, показав і перепитав:

— Розумій?

Коли говорять неквапом, що ж там не розуміти? Дядько Ти непогано володів мовою Заходу ². Слова господаря означали, що він забув окуляри в конторі і велить кухареві сходити за ними. Сходити то сходити, але ж Те в басейні!.. А господар підганяв:

— *A-lè!* Швітко! — він узяв кухаря за плечі й підштовхнув до хвіртки.

— Слухаю, месьє!

Кухар квапливо закрит басейн лядою, щоб господар нічого не помітив, і побіг. Господар дивився йому вслід, посміхаючись. Нехай пробіжитья трохи, а він тим часом зайде до кухаревої кімнати. Ухопить те дівчисько за плечі й витягне на світ божий. Почепить на неї свої окуляри, потім примусить сісти на ліжку,

¹ Пошукай (*франц.*).

² Захід — так у В'єтнамі називали французьких колонізаторів.

підібгавши під себе ноги, як гола-голісінька, витесана з білого каменю статуя. Щоб кухар теж посміявся, коли повернеться. І щоб дотелепав, який догадливий у нього господар.

Одначе весь його запал пропав. У кухаревій кімнаті не було нікого. Ні дівчини, ні будь-яких слідів таємного кохання. Він аж вилаявся спересердя й побіг до жінки.

Кухар повернувся нескоро. На обличчі розгубленість: окулярів так і не знайшов. У тому не було його провини. Але господар все одно сердигиметься. Вдачі він крутої. Може розкритися на весь дім... Кухар тихенько піднявся по сходах. Господар сидів у кріслі з високою спинкою і читав газету. На переніссі в нього були окуляри. Кухар здивувався, потім злякався: либонь, він неправильно зрозумів слова господаря. Либонь, отой люйнет — зовсім не окуляри — і господар посилав його по щось інше? Тоді він пропав! Ну навіщо було спішити? Розпитав би як слід, а тоді вже йшов!

Він пом'явся трохи і зрештою наважився подати голос:

— Месьє.

Господар підвів голову. Кухар проказав, ніби машина:

— Лоонг-тоонг дієк за на ба луйнет.

Лоонг-тоонг каже, що луйнета немає! Викрутився-таки! Розум у нього завжди напихваті! Лоонг-тоонг, тобто служник, каже, що луйнета немає! Отже, що таке луйнет — ніскільки не важить. Якщо господар лятиметься, то нехай лає лоонг-тоонга! Проте луйнет все-таки означає окуляри, бо господар, вказуючи пальцем на них, запитав:

— Ці?

І низав плечима, посміхаючись.

Пронесло! Кухареві аж полегшало, мов гора з плечей звалилася. Він помчав униз, перестрибуючи одразу через два східці. Мов камінь котився по гірському схилу. Підбіг до басейну. Озирнувся туди-сюди і, відкривши ляду, звів голову в отвір. Темно. Вода як чорнило.

— Те! Гей, Те!

Мовчанья. Мов батоном стьобнула страшна підозра. Стиснула серце.

— Те, пливи сюди, тато витягне тебе,— гукав він захриплим голосом.

Ніякої відповіді. Тільки світлові плями виблискують у темряві. Чи то в кухаря замерехтіло в очах? Голова стала страшенно важка й закрутилася-завертілася. Руки й ноги налилися свинцевою втомою. Він рвучко звисвся над басейном і, скривившись від безсилового плачу, простогнав:

— Синку! Те! Ой синку!..

Пальці його торкнулися чогось холодного, слизького, нерухомого. Кухар мало не закричав — розпачливо, невтішно, на весь голос. Але по сходах застукотіли західні черевики. Господар! Дядько Ти враз отямився і вистромив голову з басейну. Закрив його лядою, щоб господар нічого не помітив. А сам, намагаючись зберегти свій звичайний вигляд, попрямував до кухні. Перетирав посуд, готуючись накривати на стіл. Та, згадавши про обід, кухар знову страшенно стурбувався:

— А шампанське?.. Як його тепер дістати?

Уночі, зачекавши, поки господар з господинею погасять світло і міцно поснуть, дядько Ти нишком вийшов у двір. Нечутно відкрив ляду на басейні, занурив руки, намацав синове тіло. Витяг.

Уранці він, плачучи, сказав господареві, що вночі раптово помер його син.

— Від холери? — здригнувся господар.

— Ні, пане.

— Тоді від чого ж?

— Від... від...

Дядько Ти не міг говорити. Господар ще більше злякався:

— Негайно віднеси його і закопай! Засип вапном! Потім оббризкай гасом усе в домі, зрозумів?

— Зрозумів.

— Гарзд. Іди геть! — проганяв він дядька Ти, мов прокаженого. Ще й носа наморщив.

Опинившись за дверима, дядько Ти полегшено зітхнув. Йому таки везло. А якби господар зійшов униз і подивився? Якби він довідався, що хлопчик протягом кількох годин мокнув у питній воді?..

ДОРОГА НА ПІВДЕНЬ

Насправді такого ще не було, але в нашій літературі був період, коли розповсюдилася так звана «хвороба річок і озер». Як і деякі інші захворювання, що поширювалися в нас раніше, вона брала свій початок із за-морських країн. Не буду розводитися про саму епідемію, здається, її було завезено з Франції з книжкою такого собі Поля Морана. Один із тутешніх письменників, що мав славу талановитого, кльонув на цей гачок, і, завдяки йому, хвороба розповсюдилася дуже швидко. Невдовзі в колах інтелігентів, і тих, що любили пишномовність, і тих, що дещо пописували, тільки й чути було що про річки та озера, про мандрі та бурлакування, та з тяжкими зітханнями, та з ойканням. Всіх потягло в дорогу, хоч переважна більшість і лишалася вдома, бо не знала способу відучитися від регулярного — двічі на день — вживання страв, приготовлених матір'ю чи дружиною. Це не заважало їм безперестанку твердити про потяг до мандрів заради мандр, незважаючи на те, де ці мандрі мають бути. Насправді ж їхні мандрі мали точний напрямок і мету: сходити до співачок і впасти в гріх з якоюсь Хризантемою чи Трояндою. Якщо, підчепивши будь-яку іншу хворобу, мало хто про неї теревенить, то з хворобою мандрів зовсім навпаки. І всі ці зітхання та ойкання були справжнім лихом.

Я згадав про це зовсім не для того, щоб ворухити стару історію. Але з чого ж почати? За винятком небагатьох людей, по-справжньому рішучих і відважних, які з честю продовжують славні традиції дідів-прадідів і в чиїх жилах тече найкраща циро-в'єтнам-

ська кров, решта у величний період, який шанований Хоай Тхань¹ називав величним періодом особистості, якщо не впадали в гріх, то були жертвою гріха, і часто навіть не розбереш, хто що собою являв. А загалом можна впевнено сказати: свої сили ми тратили на безглузді справи.

Ні, я зовсім не стверджую, що всім слід захворіти на бродяжництво, на потяг до мандрів заради мандр, незважаючи на те, де ці мандри мають бути. Є люди, які знали, чого їм треба, і все одно збивалися зі свого шляху. Вони йшли до певної мети, котру ясно уявляли собі, котра вабила їх, спонукала йти завзято, захоплено, мужньо, енергійно, незважаючи на збиті ноги і вихнуті об нерівності доріг суглоби. Вони йшли все життя і зрештою виявлялося, що не досягли того, чого хотіли. Більше того, від своєї мети вони ще й віддалилися. Бо їхні ж інтереси вимагали йти з затримками, нецілеспрямовано. Зваживши всі «за» і «проти», всі позитивні і негативні якості обох категорій людей, приходиш до висновку, що немає ніякої користі ні від одних, ні від других. Втім, мушу сказати: я зовсім не маю на меті гудити когось чи дорікати комусь. Бо й сам належав до таких. А згадав про це тільки для того, щоб посміятися, як сміються, згадуючи про свої помилки й марення давноминутих років. Гадаю, що й читач, знайшовши в себе риси, схожі з моїми, теж посміється. І аж ніяк не візьме мої слова за образу.

Уже кілька років над нашої країною лютує війна, голод і нестатки, і кінця-краю цьому не видно. Це пробудило нас, навчило дивитися правді в очі. І навіть люди, які були збилися з вірного шляху, пустилися берега, відчули, що їм слід звернути на правильну до-

¹ Визначний сучасний в'єтнамський літературознавець.

рогу. Вся нація прямує цією дорогою: це дорога на фронт, дорога порятунку вітчизни. Це дорога на Південь...

— Дорога на Південь — невже це дорога радості? — пожартував міністр внутрішніх справ, дивлячись у нахненні обличчя тих, що рушали на фронт. Однак це був не жарт, а щира правда. В'язні в тісних та міцних камерах сумно дивилися на шматочок неба, що виднівся у віконце завбільшки з долоню, ще й загразоване залізом, а душею линули дорогами свободи. На світі є тисячі доріг, просторих та рівних, а нам лишалися тільки такі, де ми зазнавали утисків і кривд. Твір Нгуєн Туана «Вітер здійснюється!» пролунав як полегшене зітхання, як посвист овації. Зараз вітер набрав сили. Він могутній і дме лише в одному напрямку. «Вітер свище, вітер свище, вітер В'єтнаму свище». Над дорогою на Південь має червоний прапор із золотою зіркою посередині й лунає похідна пісня. Під державним прапором під звуки державного гімну загони відважних з радісним виглядом вирушають на Південь, туди, де чинять злочини загарбники. Захват і молодецький запал, звичайно, в кожного мають свої причини. Є такі, що довго просиділи в тюрмі і, опинившись на волі, прагнуть помститися своїм катам, розбити осоружні мури, за якими їм довелося так довго страждати. Інші дбають про вітчизну, про рідний край. Ще інші бачать свій обов'язок у тому, щоб служити рідному народу. Одні прагнуть розтрощити режим колонізаторів, а другим просто подобається бути солдатами. Так, є й такі, котрі ні про що не замислюються: на фронт то й на фронт, це їм до вподоби,— як людина, котра йде на полювання, бо їй подобається полювати. В одному тільки вони схожі: вони рушають до місця небезпек і якщо вигляд у них і не радісний, то принаймні спокійний, упевнений, ніби вони твердо вірять, що неодмінно повернуться, або ж думають

нишком: «А як не повернуся, то що? Нічого особливого!» Вони йдуть з легким серцем, без вагання, без побоювання. Ідуть охоче.

Є у мене один приятель, селянин, з родини незаможної, але такої, що голодні не сиділи. У селі таких називають щасливими. Приятель цей старанно вчився, був розумний, кмітливий, ще й вдачею справедливий і не скажу, щоб ледачий, одне слово, позитивних якостей у нього чимало. Всі вади його йшли від того, що йому не треба було заробляти на життя. Отже, закінчивши навчання, склавши іспити й одержавши диплом, він вирішив нічого не робити. З дипломом у руках повернувся в село й одружився. Жінка його — гарна, покірна, до того ще й з грошима — взяла на себе клопоти про всю сім'ю, пускала весь капітал у різні обороти, а на прибуток годувала чоловіка смачно і вдягала красно, що ж до нього, то вся його робота полягала в тому, щоб «спостерігати, як жінка готує їсти», тобто йому не було потреби щось робити, за чимсь наглядати, хіба щоб жінку ніхто не кривдив — як жартували в селі. Тобто суцільний тобі відпочинок. Тільки й діла було — забезпечити, щоб жінка мало не щороку народжувала дитину. Це діло він виконував справно. Жінка все більше закохувалася в нього. Він теж був задоволений собою, аж мене це сердило. Я затагнув його в Ханой, і ми вдвох відкрили приватну школу. Людина є людина, і навіть коли їй не потрібно заробляти гроші, вона повинна працювати. Не сидіти ж та справляти хахоньки з жінкою та дітьми! Хто таке витримає? Я йому так прямо й сказав. Він погодився зі мною. Працював він дуже старанно. Ще й яким самовідданим учителем виявився! Тільки щовечора мучив мене спогадами про свою жінку й дітей. Йому не терпілося повернутися до них. Потім почалася світова війна, і це відразу стало відчутним і в нашій країні:

пароплави й поїзди стали ходити рідше. Мій приятель місця собі не знаходив і зрештою кинув учителювання в Ханой й повернувся в село. Жінка дуже зраділа цьому. Що ж до мене, то я тяжко зітхнув. І гірко подумав сам собі: «Що то значить гарна жінка, розумні діти, спокійне сімейне життя, а основне — тепла та м'якенька оксамитова ковдра, з-під якої не хочеться вилазити холодним зимовим ранком... Чому людина така слабка?» Зустрів я його місяців через дев'ять, десять. Він сам розшукав мене. Я подумав, чи не сниться мені це! На ньому була військова уніформа. Він радісно повідав мені, що закінчив військову школу і збирається в Намбо.

— В Намбо? — очі мої округлилися.

Він задоволено засміявся:

— А тобі хіба не хочеться? Я вважаю це щастям — поїхати туди! Туди або нікуди! — і додав: — Яким я був дурнем! Коли закінчили навчання, треба було відповісти на запитання анкети: «Які ваші наміри?» Я, дурень, спершу не думав рушати на фронт і відповів: «Хочу працювати в тилу». Тому, коли відбирали на Південь, узяли всіх, за винятком кількох двієчників і мене. Розумні відповіли: «Ладен поїхати в будь-яке місце, аби бути корисним батьківщині». Дехто відповів прямо: «Прошу відправити на фронт». І от їх відправили, а я залишився, хоч був передовим курсантом. Хіба ж не прикро! Довелося просити директора — і таки домігся свого.

Він голосно засміявся, мовби розказав якийсь дотеп. Я уявив, як спохмурніє його дружина, почувши таку новину, і, лукаво посміхнувшись, запитав:

— А ти не боїшся, що жінка плакатиме?

— Ну, що ти! До цього не дійде. Яка з мене вдома користь? Вдома я чи ні — однаково. До того ж ти, друже, недооцінюєш жінок!

І він знову засміявся...

Є у мене племінник, цього року йому сповнилося двадцять років, він із багатой селянської сім'ї, навіть дуже багатой: у його батька й матері майже сто мау¹ рисового поля. Колись він кинув учитися, так і лишився неуком. Бо надто ледачий був до науки, недбалий, весь час тільки те й робив, що тринькав гроші, а не зміг вивчити, як казав його батько, нічогісінько. У нього було свідоцтво про закінчення початкової школи, але іспитів до середньої скільки він не складав, так і не склав — то й махнув рукою на подальше навчання. До того ж батько й мати боялися, що, довго живучи в провінції, він пустить за вітром геть усю спадщину. Однак, повернувшись у село, він і там гайнував гроші. Як не в попередній спосіб, то почав грати в карти. Умовляли, докоряли, а йому хоч би що. Батько й мати зовсім занепали духом, бачачи, що син у них пропаний і якогось пуття з нього годі й чекати. Я теж був такої думки, міркуючи: «Надто панькалися з ним, от і розбестили!»

Місяців за три до загального повстання² я приїхав до рідного села з Ханоя. Який же був мій подив, коли непутячий племінничок ушанував мене своїми відвідинами — подія досі нечувана. І що найдивовижніше — він заходився розпитувати мене про становище в Ханой, про Японію, Францію, про фронти, про успіхи В'єтмію³ в зонах воєнних дій і по всій країні. Він тикав свого носа в політику! Мені аж не по собі стало. «Ти дивись! — подумав я. — Цей тип, чого доброго, став

¹ Мау — 3600 кв. м.

² Мається на увазі загальне повстання 19 серпня 1945 р., внаслідок якого було проголошено Демократичну Республіку В'єтнам.

³ В'єтмінь — Ліга боротьби за незалежність В'єтнаму, створена 1941 року за ініціативою Комуністичної партії Індокитаю.

ппигуном!» І я щосили намагався бути обережним та стриманим у розмові з ним.

Наступного дня почав нишком розпитувати про нього. І знову здивувався. Виявляється, він кинув пити-гуляти і грати в карти. Навіть сердився, коли при ньому говорили про азартні ігри. Батько й мати і не сподівалися, що він може так раптово змінитися, і боялися, чи це не перед смертю. А я збагнув, у чім справа. І подумки доземно вклонився тому кадровикові, який зумів пробудити людину в цьому пропащому хлопцеві.

Після загального повстання його обрали до сільського комітету. Він працював із бурхливим запалом, заборонив азартні ігри, ліквідував грабіжництво, відкрив народну школу, став ініціатором підвищення продуктивності праці. Прагнув здійснити багато інших заходів. «Скільки ж енергії в цьому хлопцеві,— подумав я.— Якщо він отак попрацює кілька років, то й села не впізнаєш!» Багато хто з селян теж був такої думки. Старі батько й мати раділи. Батько говорив: «Я не раз думав, що коли для вітчизни настає скрутна година, люди змінюються на краще. Справді, я бачив не одного лобуряку, подібного до мого, що навіть сам собі їсти не всипле, у розмові двох слів не зв'яже, а зараз такими вмiлими поробилися, що й ну; ледацюги, котрі без кінця смітили батьковими грошима, тепер покинули цю звичку, як і мій син. Хто б подумав, що він стане таким, як зараз? Як мені не радіти з того! Правда, він працює на село, а харчується вдома, вже витратив на громаду моїх тисячу срібних, але якби витратив навіть ще тисячу, я все одно задоволений, бо це краще, ніж програвати їх у карти!» Старий такий задоволений сином, що не знає, де його посадити.

Я теж почав поважати свого племінника. Коли приїздив у село, обов'язково відвідував його, підбадьору-

вав, радив налагодити роботу в селі ще кранце, нікуди не рушати (бо він якось казав, що хотів би податися зі мною до Ханоя). А оце недавно приїжджаю, кажуть, що його немає.

— А де ж він?

— Пішов на фронт.

— Як?

— А так! Схотів — то й пішов. Та хіба тільки він? З нашого села, якби брали всіх бажаючих, пішло б хтозна-скільки людей. Особливо після того, як він подався на фронт. Кожному не терпиться, кожен жде не діждеться повістки зі столиці. Отак колись «діти Найсвятішого» в період короля Вионга чи Мау не могли ні всидіти, ні встояти спокійно, якщо не підуть на свято.

О, скрізь одне і те ж! У Ханой завзято вирушають на фронт. У містах і містечках завзято вирушають на фронт. У селах завзято вирушають на фронт. Фронт зваблює навіть старих дідів. Один із моїх родичів, зовсім сивий, зустрівши мене, здивувався:

— То ти ще й досі в Ханой?

Я ніяково посміхнувся й признався, що й досі тримаю м'якеньке перо і безнадійно застряв у редакції однієї із столичних газет.

— М'якеньке перо! — родич не приховував своєї зневаги. — Та якби я був молодим, як оце ти, то я б нізащо не терпів такого! Доведеться мені йти бити ворога.

Потім додав — може, з метою підохотити мене, не ручуюся:

— Як ти гадаєш, мене візьмуть на фронт, якщо я попрошуся?

Батьківщині не було потреби, щоб старі діди брали в руки зброю. Так само як і такі, як я. Один мій приятель сказав мені:

— Поглянь на свої руки! Вони ж у тебе — як лапи в курки. І ти ще мрієш тримати ними зброю! Тримати

перо в руках — зовсім не сором. Можна бити ворога й тоді, коли працюєш плугом чи пером. І зовсім не гірше, як зброєю.

Так-то воно так. Але мені все одно прикро. Перо моє безсиле. Воно не вивергає вогню, не сипле кулями й снарядами, як зброя. Воно тільки поспішає за подіями, але не встигає за ними. Всім моїм друзям так само важко, як і мені. Всі відчують, що якщо їхні руки бодай короткий час не потримають зброю, перо їхнє лишиться незграбним. Життя вимагає писати. Скільки разів нам хотілося залишити перо і взяти в руки гвинтівку. Як бере гвинтівку увесь в'єтнамський народ, сповнений єдиного бажання йти на фронт...

— Епідемія! — скаже дехто.

Чому епідемія? Енергія, наполегливість, завзяття, захват завжди притаманні юним і дужим. Перелічені властивості означають, що в двадцятирічних є снага, сила. Життєва міць нашої нації зростає, множитья, буває. Не сьогодні-завтра ланцюги рабства буде остаточно розірвано і скинуто, ми зростаємо швидко й невпинно.

ПРИКРОЩІ РОЖЕВОЩОКИХ КРАСУНЬ

За всю ніч доктор Нгуєн Ван Тхінь так і не заснув. Посудіть самі: якби ви завтра йшли до шлюбу, чи могли б ви спати? Переконаний, що хоч ви були б навіть святий, а не заснули б!

Доктор Нгуєн Ван Тхінь святим не був. А завтра — це день, коли доктор мав присягати офіцерам Заходу. По правді сказати, подія як подія — нічого особливого... Присягати — це всього лише вимовляти слова. Хіба ж це важко! Але ж після присяги він мав стати прем'єр-міністром і разом з тим міністром внутрішніх справ. Чуєте? Прем'єр-міністром і міністром внутрішніх справ! Доктор Нгуєн Ван Тхінь думав, що збожеволіє.

— Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ... Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ...

Доктор Нгуєн Ван Тхінь беззвучно сміявся, широко роззявивши рота, і з насолодою, із захватом раз по раз повторював ці слова. Широко розводив пухкі долоні, мовби перед ним було щось кругле, мовби поняття «прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ» матеріалізувалося, і він погладжує, пестить його.

— Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ!.. Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ!..

Пан Нгуєн Ван Тхінь примружив очі й млосо, щасливо застогнав, як хтивий парубок на грудях у коханки. «Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ!.. Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ!..»

На хвилину він завмер. Можна було подумати, що він дуже втомився й задрімав. Але раптом він підстрибнув, мов підкинутий батутом. Пружини матраца скинули його з ліжка. Він рвучко підійшов до дзер-

кальної шафи, що стояла в кутку. З дзеркала на нього витріщився огрядний чоловік з викоханим білим обличчям, що аж світилося задоволенням. Усміхнені губи ворушилися. Пан Нгуєн Ван Тхінь знову й знову повторював — як мелодію, що припала до серця: «Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ!.. Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ!..»

Відчинив шафу. Там висіли щонайкращі костюми. Пан Нгуєн Ван Тхінь оглянув їх згори вниз, потім знизу вгору.

Порився то тут, то там. Витяг аж три сорочки, оглянув і знову сховав. На четвертій зупинив свій вибір. Відсунув її якомога далі на простягнутій руці, відкинув голову назад і замилювався. Губи його задоволено розпливлися до самісіньких вух. Примружившись, схиливши голову, він бурмотів: «Оця якраз до лиця. Якраз! Прем'єр-міністр!..»

Він здригнувся. Задзеленчав дзвінок, перервавши таку чудову фразу пана доктора. Він прислухався і враз зблід. Хто? Хто міг прийти так пізно? Кров у нього в жилах мовби зупинилася й захолонула, а чоло зросив піт. Почувши, що слуга прокинувся, пан доктор покликав:

— Бо-ой! ¹

— Слухаю, месьє!

— В'єн сі! ²

Слуга увійшов.

— Що таке? — не сказав, а скоріше видихнув він, ледве виштовхнувши ці слова. Очі зовсім розгублені.—
Що таке?

— Хтось дзвонить біля дверей.

— Хто?

— Перепрошую пана, не знаю... Ось подивлюся...

¹ Бо ой (*анг.*) — слуга, дослівно — хлопчик.

² Іди сюди (*ламаною французькою*).

— Стривай! — схопив його за рукав і зашепотів: — Будь обережний, чуєш! Спершу добре роздивися, а потім уже відчиняй. Бо від тих бандитів усього можна чекати.

— Добре!

Слуга вийшов, ховаючи іронічну посмішку. Пан Нгуєн Ван Тхінь плюхнувся в крісло, тяжко зітхнув і по-нуро похитав головою. Ті бандити справді просто лєстерпні! Чому б їм не стати європейцями, чому вони вперто затялися, що вони в'єтнамці — і край!

Увійшов слуга...

— Перепрошую пана, це високий чоловік в офіцерській формі, на ньому багато медалей, каже, що він полковник...

— Полковник? — здивувався пан доктор. — В'єтнамець чи француз?

— Не знаю, бо він схожий на вас, пане докторе.

— Ага! — раптом здогадався пан Нгуєн Ван Тхінь. — Це, мабуть, пан колонель¹ Суан. Не інакше. Запрошуй.

Слуга вийшов. Обличчя пана доктора було стурбоване, збентежене. Навіщо пан Суан прийшов серед ночі? Може, французьке командування передумало?

Увійшов полковник Нгуєн Ван Суан. Він справді був такпй, яким змалював його слуга: височенний, з червоною напруженою пикою, ніздрі сплющені — він надивав їх, щоб легше було вдихати повітря; груди в орденах та медалях — викананий циркач Та Зуй Хієн, коли з бичем у руді, виступаючи на арені, примушує тигрів стрибати крізь палаючі обручі.

Не встигли й привітатися, як Нгуєн Ван Тхінь силовув запитаннями:

— Як справи? Добре чи погано? Що примусило вас завітати серед ночі?

— Є одне діло, дуже пильне...

¹ К о л о н е л ь (франц.) — полковник.

Раптом помітивши, що одяг на панові Тхіні розхристаний, а на кріслі висить сорочка європейського крою, пан Суан запитав:

— Кудись зібралися йти, що перевдягаєтеся?

— Та... ні,— трохи зніяковів пан Тхінь.— Хотів приміряти парадний костюм і відрепетирувати в ньому декларацію, щоб завтра добре прочитати. Декларацію треба ж читати напам'ять і при цьому стежити за собою. Зіб'юся — засміють, проходу не даватимуть. Як не як, а прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ! Згори поглядає командування, знизу народ. Чи не так, пане заступнику?

— О небо! Якби ви знали, що сталося!..

— Що саме? Що? — наполохався пан Тхінь.

— Французи вирішили не допускати нас до присяги.

— Не допускати до присяги? З якої речі? Може, бояться, що ми занадто віддані їм?

— Не інакше. От узяти бодай мене. Хто не знає, що я служу їм вірніше за собаку? Коли увесь В'єтнам повстав проти них, хто, як не я, втерся до них у довіру, навчив управлятися і ножем, і дрючком, щоб боротися проти в'єтнамців!

Запідозривши, що Нгуєн Ван Суан, згадуючи свої заслуги, має намір сам стати прем'єр-міністром, доктор Тхінь випалив:

— Я, друже, вдесятеро відданіший за вас. Коли тут були японці і французьким знатним дамам треба було зав'язати з ними стосунки, я всією душею служив їм, хоч вони й відцуралися від Франції заради того, щоб догодити воїнству мікадо. Отже, я був відданий їм навіть тоді, коли вони самі собі зраджували.

— А тепер, бачте, ми їм не потрібні. Ми вже стали повіями, яких усі знають. А їм потрібні приховані, щоб виставити їх перед світом, як законних жінок, що не мають ніякого відношення до продажних дівок.

— Авжеж. Виходить, що так.

Тільки зараз пан доктор збагнув у чім справа, й почервонів. Навіть вуха спалахнули. Здавалося, що в нього й долоні ось-ось почервоніють.

— На щастя, тільки ми так віддані їм. Їм нічого не лишиться, як погодитися на нашу присягу.

— Атож! — ляснув себе по стегнах доктор Тхінь і задоволено зареготав. — Вони ще оцінять нас по-справжньому! Хай спробують знайти в'єтнамців, які більше за нас гидували б своєю належністю до в'єтнамської нації! Послухайте, пане Суан, що сталося з одним моїм колегою. Його умовляли по-хорошому, потім погрозували, намагаючись примусити його виступити з підтримкою автономії Намкі. А він узяв та й утік. Їм тільки й лишилося, що спалити його дім. Отже, бачите: знайти таких, як ми, дуже й дуже нелегко!

— Хай спробують!.. Але навіщо їм докоряти? Якщо ми вже вирішили бути відданими їм, то будьмо відданими до кінця...

Пан Нгуєн Ван Тхінь рвучко простяг уперед обидві руки, ніби закликаючи співбесідника в свідки:

— Так, так, звичайно! Клянусь, я відданий їм до кінця. Я зовсім не думав докоряти їм і ніколи не дозволю собі такого. Ви й самі це знаєте!

Полковник Суан стомлено посміхнувся:

— Авжеж, я добре це знаю. Але я прийшов, щоб запитати, чи ви вже все приготували?

— Уже! Уже! Все готове! — випалив пан Тхінь.

— А державний прапор?

— Є! Є! Французи дали мені зразок.

— Жовтий прапор з трьома блакитними і двома білими смугами?

— Так, ви ж його бачили.

— А ви розумієте значення цього прапора?

— Аякже! Хіба ви не чули, як французи пояснювали його? Жовтий колір — це колір В'єтнаму...

— Але ж хіба ми в'єтнамці?

— Не знаю, але коли французи казали так, то так воно і є. Три блакитні смуги — це річка Киулонг¹.

Полкбвник Суан похитав головою:

— Мені здається, що вони покепкували з нас. А насправді жовтий колір — це колір золота, котре замінило нам вітчизну, а блакитний — це колір дамських очей, тому й підкреслили його білими смугами.

Пан майбутній прем'єр-міністр, а разом з тим ще й міністр внутрішніх справ замислився. А полкбвник Суан вів далі:

— А гімн! Боюся, що й тут нас пошили в дурні. Ви тільки послушайте:

Коли здійметься вітер, і хмари насуне,
І хвилі рвуться, щоб грізного неба сягнути,
Рожевоцоким красуням
Ой, прикроці й скрута!

Це ж просто зойк повій, що лишилися без клієнтури!

Пан прем'єр-міністр так само замислено схилив голову. Зрештою клацнув язиком:

— Сто чортів! Що ж робити? Скажіть, вам хочеться стати заступником прем'єр-міністра і міністра внутрішніх справ?

Полкбвник Суан розплився в усмішці:

— Я пожартував. Звичайно, я теж думаю, що все, сказане Західним командуванням, — усе правильно. Нам лишається тільки слухатись. І ще мушу сказати вам, що я, даруйте, без вашого відома запросив музик і співачок із Фу-нюана², щоб виконали завтра державний гімн.

— Пропало! Все пропало! — вирячивши очі, замахав руками прем'єр-міністр Тхінь.

¹ Киулонгом у В'єтнамі звать річку Меконг. •

² Ф у - н ю а н — театр у Сайгоні.

— Чому?

— Адже всі вони з Баккі!

Полковник Суан стиснув губи, витріщився й стукнув кулаком по столу:

— Ну то й що? Я накажу солдатам націлитися на них з карабінів. Тільки хтось із цих мерзотників посміє мені заперечувати, я скомантую «Вогонь!», і нехай тоді вони в царстві мертвих шукають єдиного В'єтнаму. Ясно? — губи його запінилися слиною, очі палахкотіли.

Доктор Тхінь зблід і затремтів. Засміявся, щоб догодити вояці, але сміх той лунав неприродно:

— Так, так... ви маєте рацію. Я бачу, ви ніскільки не поступастесь перед Гітлером.

Вони потиснули один одному руки, пан Тхінь, укажуючи лівою рукою собі в груди, посміхнувся й статечно промовив:

— Прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ.

Пан Суан, так само вказуючи рукою собі в груди, відказав:

— Заступник прем'єр-міністра і міністра внутрішніх справ.

Потім обидва розреготалися:

— Ха-ха-ха! Намкі автономний і вільний...

Наступного ранку в Сайгоні відбулася урочиста церемонія. Людей прийшло сила-силенна. Нарахували аж шість тисяч ще й десять чоловік, в тому числі десятеро, що складали уряд (пан Ліу Ван Ланг невідомо чому не прийшов), і шість тисяч тасмних агентів, що охороняли свободу зони Сайгон-Тьолон¹, та, крім того, струнний оркестр і тріо співачок, загін французьких солдатів з танками й кулеметами і кілька високих французьких чинів.

¹ Ть о л о н — місто, що вже злилося з Сайгоном.

У точно призначений час пан Леклерк¹, лукаво посміхаючись, вивів на трибуну доктора Тхіня і полковника Суана, тримаючи за руку одного правою рукою, другого лівою. Публіка, тобто таємні агенти, кинула очима по своїх лавах: чи не висловлює хто незадоволення. Тому всі забули, що треба аплодувати. Французькі солдати націлилися на них і загорлали:

— Ляпайте в долоні, йолопи, не то стрілятимемо!

Тієї ж миті, наче вибух, гримнули оплески. Полковник Суан випнув груди, увішані орденами та медалями. Доктор Тхінь посміхався, в той час як очі його стурбовано бігали на всі боки. Французи загорлали:

— Замовкніть! Замовкніть, не то стрілятимем!

Одразу запанувала тиша. Тепер націлилися на музик. Забриніли струни данів, після чого пролунало жалісне тужіння «рожевощокних красунь». І жовтий прапор, поцяткований блакитними очима, став поволі підніматися вгору, ніби хустка з ящика фокусника.

Саме цієї миті прибіг Нгуєн Ван Там, законний правитель повіту Кайлай провінції Мітхо², нині заступник міністра пропаганди. В руках у нього була закрита скринька завбільшки з пачку бісквітного печива.

— Прошу вибачити, панове. Я трохи запізнився. Але я будь-що хотів дістати цю штуку,— сказав він, простягаючи скриньку.

— Що там?

— Індійські камінці?

— Цінні папери?

Той похитав головою, сміючись:

— Ні, ні, панове, жоден з вас не вгадав. Тут, пере-
прошую, мурашине гніздо. Так, так, мурашня! З її

¹ Л е к л е р к — головнокомандуючий французьких військ у Південному В'єтнамі.

² В той час у згаданому повіті правила народна влада.

допомогою ми провчимо тих, хто затявся на своєму й вимагатиме єдиного В'єтнаму.

Публіка, хоч це були одні тасмні агенти, вибухнула реготом. Пан заступник міністра пропаганди грізно зблиснув очима:

— Чого зуби вишкірили? Як ухоплю за горлянку, то на кутні ви заребочетесь! Всипати їм мурашні у штани та зав'язати щільніше!

Але схаменувшись, що перед ним його ж підлеглі, він трохи зняковів і, щоб якось викрутитися, grimнув на всю горлянку:

— Йолопи! Тільки й знаєте хахоньки справляти! Куди не поткнися, скрізь тільки й чуєш вимогу: єдиного В'єтнаму! А ви не можете приволокти бодай кілька жінок, хай би мурахи побавилися з ними!

Агенти схвально загомоніли й побігли. За якусь мить одна група повернулася, тягнучи за собою з десяток розкішно вдягнених бранок. Нгуєн Ван Там задер ніс і втягнув у себе повітря, як хижак, уздрівши смачну здобич. Його совині очі заблищали. Зі скринькою напоготові пан Там кинувся назустріч.

Та кроків за десять до бранок він раптом зупинився, роззявивши рота. А хай тобі абищо! Чи, може, власні очі зраджують йому? Перед ним були дружина Нгуєн Ван Тхіня, дружина Нгуєн Ван Суана, дружина Чан Ван Таня... Дружини Нгуєн Тхань Лапа, Бао Тоана, Нгуєн Тхань Віня і всіх членів уряду «автономного» Намкі. Навіть — о погибель! — і його дружина! Так он як його ж власні агенти пожартували з нього, заступника міністра Нгуєн Ван Тама!

Спершу Нгуєн Ван Там розлютився. Потім злякався. Крадькома поглянув на французьких чинів, потім розгублено забігав очима туди й сюди, ніби шукаючи, в яку шпарку сховатися, зрештою накинувся з лайкою на агентів:

— Посікти б вам усім голови! Я велів привести жінок, які вигукували, що Намкі — це невід'ємна частина В'єтнаму! А ви кого привели?!

— Дозвольте доповісти,— в один голос вигукнули агенти,— ці жінки брали участь у демонстрації й кричали, що Намкі — це невід'ємна частина В'єтнаму!

— Ах ви ж негідники! Ви що, не знаєте, що це дружини міністрів?

Агенти замерли нерухомо, не знаючи, що відповісти. Тим часом сама пані Нгуєн Ван Там войовниче виступила вперед, тикаючи пальцем чоловікові в обличчя:

— Так, ми — ваші дружини. Але ми не хочемо ділити ганьбу з вами, із запродавцями! Ми чесно заробляємо на рис, ніколи не торгували краденим і нам немає потреби забувати, що Намкі — це невід'ємна частина В'єтнаму, що населення в Намкі те саме, що і в усьому В'єтнамі — і в Бакбо, і в Чунгбо; нам немає потреби вигадувати автономію Намбо, щоб продавати чужоземцям і вітчизну, і своїх братів.

Пан заступник міністра Нгуєн Ван Там умер навстоячки, як Ти Хай¹. Скринька з мурашками випала з його знесилених рук. Бідолаху спішно віднесли до сайгонського шпиталю.

¹ Герой поеми «К'єу» класика в'єтнамської літератури Нгуєн Зу (1765—1820), хоробрий воїн і мудрий полководець.

РЕВОЛЮЦІЯ

Тан уважно й чемно слухав правителя тонгу і раптом посміхнувся. Добре хоч той нахилився, щоб налити чаю, і не помітив тієї недоладної посмішки. А то подумав би, що Тан насміхається з нього. А він просто радів. Думав: «Як зараз у нас все прекрасно!»

Справді, було з чого дивуватися. Хіба можна було припустити, що дві супротивні сторони отак тихо та мирно розмовлятимуть? Одного разу в них була можливість поговорити про гуманність і справедливість, але ті поняття кожен розумів по-своєму і вони так ні до чого й не домовилися. Зустрівшись на вулиці, відверталися. А хати їхні стояли поруч. Більше того, правитель тонгу й Танів батько були двоюрідні брати. Тан мусив називати його дядьком.

Їхні сім'ї раніше ніколи не сварилися, не було для того жодної причини. Першою причиною до сварки став Тан. Тобто Танова ненависть до старостату і його лакуз, які дерли з селян, скільки хотіли. Дядько й сам грів руки на тому і був тим знаряддям, яке багачі вміло використовували, щоб усе було шито-крито.

Після навчання Тан повернувся додому з прекрасним, щирим наміром: докорінно змінити життя в рідному селі. Та за що б не брався, на перешкоді ставав дядько. Спочатку правитель тонгу грав на родинних почуттях. Звичайно, Тан не піддавався. Дядько вилаяв його, обізвав вуличним хлопчиськом і хвальком. Принижував і висміював його. Використовував свою владу, щоб не дати йому зробити щось путнє. З того й почалося.

«Поки не приборкаю старого, нічого не вийде»,— сказав собі Тан. І вирішив подати на дядька в суд. Гадав, що це дуже легко. За правителем тонгу водилося безліч гріхів, темних справ і очевидних помилок, були й докази. Розкрити тільки один його гріх — і він загине. Тан не вагався. Він був не з тих, хто уникає писати скарги. І не з тих, хто тремтить перед порогом суду. Він вирішив покарати правителя тонгу, щоб той знав, з ким має справу... Так думав він. Бо вірив у святість закону, у справедливість, у чесність вищих чиновників. А яка може бути справедливість і чесність у суспільстві суцільного рабства, при уряді, що лизав п'яти загарбникам? Законність, щоправда, існувала, але тільки для того, щоб сукати мотуззя й зв'язувати ним руки й ноги людові. Невдовзі Тан переконався, що з усіх його намагань вийшов пшик: хотів дати дядькові пару стусанів, щоб той скривився й пішов, а скривитися довелося йому самому, бо ті стусани так і лишилися помахами в повітрі. Подав до фу — у фу верховодив хабарник, який до того ж мав за правило покривати своїх підлеглих, а з дядьком він був здавна у добрих стосунках. Поткнувся до провінції — але й там сидів такий же хабарник, що регулярно одержував подачки від правителів фу. Звернувся в поліцію, але там ледве вистачало часу ловити комуністів, тому не звернули ніякої уваги на справу про пожадливість правителя тонгу. Тоді подав скаргу французькому резидентові. Той прочитав, пильно глянув Танові в обличчя і запитав:

— Через що ви так ворогуєте з цим правителем тонгу?

Від образи Тан аж почервонів:

— Перепрошую, пане резиденте, я з ним не ворогую, він мені навіть родич — двоюрідний дядько.

Резидент витріщився на нього зеленуватими, як морська вода, очима:

— Племянник подає в суд на дядька! Гадаєте, це добре?

— Перепрошую, пане резиденте, це недобре, навпаки, дуже сумно. Але мій дядько чинить багато неподобств.

— А що поганого він зробив особисто вам?

— Перепрошую, пане резиденте, мені особисто — нічого, але селянам...

— Та дайте ви спокій своєму дядькові і його селянам. Адже вони не скаржаться.

— Перепрошую, пане резиденте, не скаржаться через те, що бояться.

— Ну, що ви розписуєтеся за них? Чудний ви! Селян кривдять — і вони не нарікають. Вас ніхто не кривдить — і ви ходите позиватися. Вгамуйтеся, нарешті. Перестаньте ходити зі скаргами, заспокойтесь. Зрозумійте: не годиться виступати проти урядовців, проти старших. Тільки бандити, бунтівники, порушники порядку чинять подібні справи, ще й підбурюють людей на таке.

У Тана слова застряли в горлі. Не тому, що не мав чого сказати, що вичерпалися його доводи. Ні. Від обурення. І це називається управляти? Сісти трудівникові на шию й заткнути рота, щоб і не пікнув, гнобити, скільки влізе, кривдити і не давати слова мовити! Тебе поїдом їдять, а ти терпи! Бо дурень, тупак! І він гадав з допомогою таких, даруйте, правителів укоротити руки тим старостам і начальникам, які збиткуються з селян? Та справедливість і не ночувала в кабінетах отих верховодів! Кожен — лише дрібна частка, з яких складається підніжжя гори Тхайшон. Давить на тебе, а спробуй розхитай. Проте основний тягар не в них, а в тій скелі, що над ними. Хочеш, щоб було до пуття, то зрівняй із землею гору — знищ режим утискувачів та гнобителів, а не позивайся з якимсь старостою чи правителем тонгу.

Тан більше не ходив по інстанціях з позовом на дядька. Обрав інший шлях. Але відтоді між обома сім'ями настав розбрат, який тривав і досі. Танові не було потреби поліпшувати стосунки з дядьком. А навіть дядькові це робити? Більше того, правитель тонгу не пропускав найменшої нагоди напаскудити племінникові. Де б не сів, одразу починав паплюжити його: «І де беруться такі виродки як він? До тюрми таких, негайно! Подумайте тільки: подався до провінції, вчився понад десять років, витратив на це безліч грошей, успішно закінчив освіту, так не те щоб, як годиться, влаштуватися в якусь контору, ні, його принесло сюди, надумав відкрити приватну школу й брати за навчання по кілька хао або й зовсім нічого не брати. А що за цим приховано? Що, я вас питаю? Антиурядові дії! Революція! Комунізм!.. Хіба це не підозріло? Сьогодні подав одну скаргу в суд, завтра подасть другу. Йому аби порядок порушувати. Думає, що його за це по голівці поглядять, мовляв, який хороший та розумний. А його вже давно в таємній поліції записали до чорної книги».

Правитель тонгу частенько отак розводився. Смакував кожне дошкульне слово, аби допекти Танові. А разом щоб і інші добре поміркували, перш ніж виступати проти нього!..

Тільки божевільний міг виступити проти нього. А тим часом цілі країни виступали одна проти одної. До нас удерлася Японія, виступивши проти Франції. Французи скидали бомби, торохкотіли з карабінів тоді на Коамі і навіть, кажуть, проявляли героїзм. А поглянути на них, коли вони у військовій формі походжали вулицями з дамами! Сама величність! Та ледве японці стрельнули на кордоні, як вони поспішили проявити ввічливість: шанобливо склали зброю й люб'язно запросили японців вводити своє військо. Запопадливо підставили свої плечі, щоб тим, бач, зручніше було сісти

на шию в'єтнамському народові. Через місяць японці вже й коріння пустили, минуло два — і народ В'єтнаму лив сльози. Це простий люд. Чиновникам, таким як правитель тонгу, теж було нелегко. Голодували не тільки бідні, голод охопив і сільську верхівку. «Вітчизна» з кожним днем все тугіше затягувала зашморг. Було підвищено податки, відбирали рис, примушували садити джут, забирали на примусові роботи — носити тягарі для армії. Торгівля занепадала, прибутки зосередилися в руках агентів таємної поліції, хабарників, різних злочинців. Трудівники надривалися в роботі, але ціни росли, солі не було — хіба прогонуєшся? А як поведеться сільській верхівці? І французи, і японці наїздили в село, відбирали рис, забирали людей, примушували садити джут! Виконавцям їхньої волі, прислужникам — горе. Тим більше горе, що вони служили двом господарям. А ті двоє зовні мовби люб'язні один з одним, а в душі кожний тільки й чекав того дня, коли порухується з супротивником. Котрому з них віддати перевагу? Підлестишся до одного — другому не догодиш: може й прикінчити. Від посадки ніякого прибутку, тільки даремно витрачаєш сили. Не раз правитель тонгу збирався кинути все к лихій годині. Але не кидав. А працювати ставало все важче, все клопітніше. Трохи забаришся — одні погрожують прирізати, другі — застрелити. Трохи запізнишся або не догодиш, як обкладуть лайкою, намнуть вуха ще й ногами потопчуть. Одного разу примчали на велосипедах два японці, знайшли його: веди показуй джутіві поля. На одній ділянці побачили кукурудзу з майже спілими качапами, яку господар пожалів виврати. Присікались до правителя. Той відповідає: «Людей попереджали, щоб разом з джутом нічого не росло». «Приведи господаря поля!» — кажуть. Ще й погрожують. Помчав. Та хіба господар зважився б показатися їм на очі в такий момент! А ті репетують:

«Це твоя територія, чому не стежив, щоб на джутових ділянках не садили кукурудзи?» «Перепрошую, ваші превосходительства, але я правитель тонгу, а до тонгу входить дванадцять сіл, я не можу бути скрізь, я наказав старостам наглядати за полями» — відповів, а сам тремтить. «Знайди старосту!» «Перепрошую, панове високі офіцери, я шукав, але староста поїхав до провінції». Не встиг доказати — так заліпили у вухо, що він аж заточився. В очах потемніло, з носа потекла юшка. Удар ногою звалив його на поле... З того часу йому остогидла посада правителя тонгу. Одного разу з ним уже було таке. Тоді, коли рис та інші культури були дешевші за болотяний ряст. Рис ніхто не купував, селянам нізвідки було взяти грошей, щоб сплатити податки. Він тоді був старостою. Податків не зібрав. Резидент викликав його й добряче відлупцював палицею. Потім просто в сільському общинному будинку став на постій загін солдатів. Солдати передусім виловили курей та свиней, порізали й поїли. Потім пішли по хатах або й просто на вулицях вишукували гарненьких дівчат і молодиць, тягли їх в общинний будинок і розважалися. В общинному будинку, де святі вівтарі! Потім солдати вдиралися до господ сільських багатіїв, виводили буйволів і корів, хапали мідні казани, латунні таці тощо і влаштовували торги, вимагаючи в нещасних господарів викуп, і в такий спосіб відшкодовуючи суми несплаченого бідняками боргу...

«І вони ще уявляють, буцім бути старостою чи правителем тонгу — це велике щастя! Щастя, як же! Лютуй і вимагай грошей! А якщо не лютувати й не вимагати грошей — тоді вище начальство зітре тебе на порох. Отже, роби, як велить інструкція. І ні на що не звертай уваги. Нехай тебе ненавидять!» — міркував сам собі. І оскільки сам терпів жорстоке насильство, то проявляв його і щодо людей, на яких розповсюджувалася його влада. Лаяв і проклинав, лупасив чим

попало, забивав у колодки, мучив у багато разів лютіше ніж мучили його. Погрожував подеколи: «От французи нашлють на вас танки, тоді знатимете!» або: «От наскочать японці, зруйнують село, тоді не плачте!» Насправді, саме він найбільше боявся і японців, і французів.

А люди вже не боялися, як раніше. Хтозна-звідки почали розповсюджуватися новини про фронт В'єтмінь; куди не піди, скрізь тільки й чуєш про нього. В'єтмінь оволодів шістьма гірськими провінціями. В'єтмінь перебив силу-силенну японців. В'єтмінь захопив японські склади і роздав рис місцевому населенню. В'єтмінь напав десь на пост і захопив дуже багато зброї. Японці перемогли французів, але В'єтмінь вижене японців у три вирви, виборе свободу для рідної країни... Завдяки цим новинам, люди, які з давніх-давен нарікали, що з примхи долі вони з'явилися на світ аннамцями¹, щоб зайшлих бандитів наші терпіти, зараз насмілювалися ходити випроставшись. Гомоніли поміж себе: «Вже і японці дотямили, що це їм не дідизна, що ми не дозволимо знуцатися з нас! Чули? По селах, де є осередки В'єтміню, люди гуртуються, рису не здають, податків не платять, джуту не садять, а коли японці наскочуть у село, б'ють їх, як погань. І японці не можуть нічого вдіяти. Кажуть, в деякі села японців наїхало по кілька машин, і селяни знищили їх усіх до одного, ані живої душі не лишилося». Жінки мріяли вголос: «Коли вже й у нас буде В'єтмінь?» Цього чекали всі. Всі, крім правителя тонгу.

Як усім самовдоволеним людям, правителєві тонгу був до вподоби тільки спокій. Він боявся змін. Звичайно, і французи, і японці зовсім не благодійники, працювати на них було просто нестерпно, але при них

¹ Аннамці — в'єтнамці.

він все ж таки був ніби сільським монархом. А ста-
чуться зміни, що буде з ним?..

І він згадав про Тана. Коли його позови на дядька виявилися марними, Тан залишив усе й пішов із села. Дядько не знав, де він був і чим заробляв на прожиття. Знав тільки, що інколи він навідувався в село. Прийшовши, нібито нічим не цікавився, і все ж дядькову душу охоплювала тривога. Він був переконаний, що племінникова ненависть до нього не минула. Хто запевнить, що він не налагодив зв'язків із якоюсь впливовою особою, і тепер не вичікує моменту, щоб застукати дядька? Хто запевнить, що він не став таємним агентом? Або що він не завів знайомства з японськими чиповниками?.. Найбільше він стурбувався після останнього Танового приходу. До правителя тонгу дійшла чутка, що дехто використовує японців, щоб помститися своєму ворогові або й розправитися з ним. Якщо Тан зближився з японцями, то пропала його, правителя, голова! Цілком імовірно, що настане день, коли Тан приведе в село японця з ножакою, придуть вони до нього, викличуть з хати і заріжуть. Кого догукатися на допомогу?

На щастя, такого не трапилося. Мабуть, Тан не вмів підлещуватися або не знайшов досить впливової чи дужої людини. Зате правитель тонгу познайомився з дівкою, що жила з японським радником. Утішався з того. Але втіха втіхою, а поки французи були в силі, він дуже боявся, щоб вони не довідалися про його вчашання до коханки того японця. Тільки тоді заспокоївся, коли французи втратили владу. Навіть перед кожним стрічним пихато вихвалявся, що має руку в верхах. Через те й залишився на своїй посаді, хоч правили вже не французи, а японці. І от з'явився цей В'єтмінь. Якщо він розгромить японців і візьме владу в свої руки, що тоді? Чи всидить правитель тонгу на своїй посаді, чи втримається при владі, як за японців?

Відповідь напрошувалася не на користь панові правителеві. Японці ніскільки не відрізнялися від французів: вони прийшли загарбати країну, щоб мати її за колонію. Цілком природно, вони діяли так само, як французи: на відповідальні посади призначали своїх, відданих їм людей. Бо чи могли б вони правити інакше? В'єтмінь же — зовсім інша справа. В'єтмінь — це в'єтнамці, які роблять революцію. А революціонери борються не лише проти загарбників, а й проти зажерливих чиновників і багатіїв, що пригноблювали народні маси. Якщо вони переможуть, то або проженуть його зовсім, або покарають у якийсь інший спосіб. І найбільше страху правителеві нагонив Тан: а раптом він вступив до В'єтміню?

«Аннамці самі нічого не тямлять зробити!» — втішав себе пан правитель. І зачувши про дії В'єтміню в тому чи іншому місці, хитав головою: «Самі не знають, що патякають. А як нарвуться на тасмного агента? Тоді прощавайте тато з мамою: закують у колодки! Аби ото язиком плескати! Самі лише балачки, а як до діла, то ніякого В'єтміню нема! Ну де він? Не бачив я його своїми очима, то й нічому не вірю».

І ніби щоб спростувати слова пана правителя, завирувало й забурлило і в їхньому районі. Так що хотів пан правитель тонгу чи не хотів, а мусив повірити. В центрі фу серед білого дня В'єтмінь розбив комори і роздав рис біднякам. Слідом за цим на великих базарах усього району часто з'являлися в'єтміньці — стріляли вгору, піднімали прапор, виступали з промовами, закликаючи людей не платити податки, не здавати рис, не садити джут, не служити японцям. По селах почали з'являтися розклеєні В'єтмінєм листівки з тими ж закликами. Настав день, коли всі правителі тонгів одержали від В'єтміню листа з пропозицією чинити опір японцям, потайки допомагати людям, що борю-

гься проти японських загарбників, не арештовувати і не виказувати їх.

Пан правитель тонгу збентежився. Доповісти начальству — страшно В'єтмію. Підеш за В'єтмієм — боязко японців. Куди не кинь, а все клин. Довелося виробити собі правило: без діла не вештатися, на вулицю не виходити, вночі в хаті не спати, ледь забачивши когось із блідим обличчям, ховатися.

Одного разу його жінка прийшла з базару й каже: Тан об'явився.

— Де? — злякався пан правитель.— Хто з ним був? Чи багато?

— Та він сам.

— А в що одягнений?

Розуміючи його стурбованість, дружина, однак, не могла стримати посмішки:

— Одягнений як звичайно! Зараз жарко, то на ньому сама сорочка з короткими рукавами й купці штани.

Пан правитель зніяковів. Чому він так злякався? Повернувся Тан — ну то й що? Він же й раніше приходив у село! Просто провідав батька-матір, що ж тут дивного? Чому він вважає, що Тан прибув по його душу? І він силувано посміхнувся.

— Довгенько його не було видно. Я вже думав, що він воює десь серед в'єтмінців. Але ж у них своя форма одягу!

— Яка саме?

Він на хвилину заляк від подиву, потім признався:

— По правді сказати, не знаю. Та й хто бачив тих в'єтмінців?

— Одного разу на Верхньому базарі вони виступали з промовою, то на них були точнісінько такі сорочка й штани. Вмить вони кудись зникли. Тільки що стояли на столі й зверталися до людей, проголосили «Хай живе незалежний В'єтнам!», вистрілили з рушниць й хтозна-де ділися. По всьому базару шукай — не

побачиш нікого в такій одежі, не побачиш нікого з рушницею. Безслідно зникли. Мовби розтанули тютюновим димом!

Пан правитель гарячково думав. Пригадалися газетні інформації про те, що невідомі застрелили такого-то й такого-то. І хоч автори газетних заміток висловлювалися надто туманно, не наважувалися говорити конкретно, він здогадувався, що то В'єтмінь розквитався з тими, хто шпигував на користь японців або якоесь допомагав їм. У всіх цих убивствах фігурував юнак, одягнений у сорочку з короткими рукавами та куці штани. Тому-то пан правитель і не знаходив собі місця. Раптом він почервонів і вилаявся:

— Сто чортів йому в пельку! Ось я скажу японцям і його прив'яжуть за шию та й поведуть!

— Кого? Тана?

Тільки тепер пан правитель згадав, що жінка й досі стоїть поруч.

— Та ні! Я пожартував...

Проте він не жартував, але й робити нічого не робив. Сказав просто так, для власного задоволення. Насправді ж він ніколи б не наважився. Та чи й дійсно Тан у В'єтміні? Якщо так, то він не божевільний підставляти свою голову під кулю, як староста Бундючний. Тепер він теж вірив, що В'єтмінь от-от буде тут...

— Чи піти перемовитися словом з Тановим батьком?

Спершу ця думка йому сподобалася. Все-таки вони з Тановим батьком брати. Вже через це їм не слід цуратися один одного. Він був молодший, отже, якщо заговорить до старшого брата, в тому не буде нічого поганого... Це він зразу так подумав. А поміркувавши трохи, побачив, що це надто принизливо для нього. Досі він вкрай зневажав Танового батька, дивився на нього як на сміття. І зараз іти до нього, позичивши в собаки очі, й уклінно благати? Та в нього слова

застрянуть у горлі! І хто скаже, що той пробачить йому всі роки зневаги, що прийме його з розкритими обіймами? З якої речі?.. До того ж він і не певний, що Тан зв'язаний з В'єтмінєм. А якщо і зв'язаний, то якою мірою це має його обходити?

І він знову шукав обгрунтованих доказів того, що В'єтмінь не візьме владу в свої руки. Японці — це зовсім інша справа. А буде розбито японців, повернеться Захід. От побачимо!.. Аннамці самі ні на що не здатні. Якби, наприклад, їм самим сказали: ідіть бити Захід, бити японців, чи пішли б вони? — думав пан правитель тонгу. І тут же мусив признатися:

— Але ж вони таки б'ють і Захід, і японців. Як от у верхів'ї річки Червоної. Навіть у Ханой серед білого дня вбивають японців і їхніх таємних агентів. Серед базарного гармидеру стріляють із гвинтівок, встановлюють прапор, вступають з промовами. Підбурюють людей не підкорятися, не виконувати постанов про здачу рису, не платити податків, не ходити на примусові роботи. І що дивно — люди слухаються їх! Якби це раніше — були б вони жахливо покарані! А тепер усе сходить їм з рук! Люди остаточно знахабніли. А В'єтмінь для них — ніби довгождане кохання. Хтозна, як воно буде десь, а тут можна з певністю сказати: тільки з'явиться В'єтмінь, за ним так усі й побіжать наввипередки.

І він уявив, як повстануть усі села навколо, як бігтимуть юрми людей з дрючками, палицями, ножами, бамбуковими коромислами, ще й горланитимуть пісень на весь голос. Він інстинктивно відчув, що те велелюддя має надзвичайну силу. Його завжди кривдили, йому завжди не давали й слова мовити... І от настав час, коли довго стримувані образи хлюпнули через край. Який там страх перед смертю! Йому б тільки знайти правду, перемогти... Хіба кулі — перешкода отому бурхливому людському потокові, що зневажає смерть?

Хіба є така фортеця, що зупинить отой нестримний тайфун обурення? Чи встоїть під його напором Захід? Чи встоять японці?

Правитель тонгу несподівано відчув приплив енергії. Йому й самому схотілося опинитися поміж того розлюченого велелюддя, котре в його уяві вимахує дрючками й ножами й горланить пісень... Як прикро! Він лишився самотній. Громада не прийме його до свого гурту. Вона відкине його з дороги, щоб не заважав стрімкому рухові. Вирве, мов бур'ян, ще й прокляне... Вперше він пошкодував, що викликав ненависть селян, що належав до класу гнобителів, утискувачів. Гай-гай! Чого він досяг, вислужуючись перед Заходом? Трохи влади і на додачу ворожнечу всіх селян. Трохи прибутків із праці простого люду, яких вистачало ненадовго, і на додачу погану славу. Ненависть до нього викликала кожна дрібниця, кожна навіть незначна подія. Сам собою напрошувався висновок, що Тан не заслужив докорів. Якщо розібратися гаразд, то раніше він теж визнавав, що Тан мав рацію. А розбрат між ними пішов через Танову надто круту вдачу. До дядька ж у нього не було ненависті. Він просто хотів покласти край хабарництву і зловживанню владою з боку старійшин. Хотів зробити, щоб у рідному селі жилося краще. Якби пан правитель не став племінникові на заваді, то хіба вони не жили б душа в душу? Скільки разів Тан казав дядькові: «Банда негідників користується тим, що вона при владі, то й видурює гроші в селян. Чи не краще було б самим працювати? І прибутки були б чи не вдсятеро вищі, і ніхто не кляв би». Хіба він не мав рації?

«Мабуть, піду поговорю з Таном»,— знову майнула думка.

Проте самолюбство знову перемогло. Він похитав головою і заходився шукати підстави, щоб виправдати себе і звинуватити Тана, переконати себе, що де б Тан

не був, у В'єтміні чи ні, В'єтмінь той нічого не зпа-
чить і Тан йому, правителеві, нічого не зробить. Вирі-
шив не боятися. Проте звелів своїм людям простежити,
що робить Тан у селі. Ті доповіли, що Тан тільки пере-
ночував одну ніч вдома і кудись подався. Пан прави-
тель тонгу полегшено зітхнув і аж повеселішав. Бо
відколи дізнався про появу Тана, не мав ні хвилини
спокою.

Але через день раптом знову завирував народ:
В'єтмінь оволодів фу! Фу в руках В'єтміню! Ця но-
вина вмить облетіла все село. Люди стрибали від
радості, кричали й сміялися. Жваво обговорювали цю
новину. Старі німечні баби, не дочувши, в чім річ,
стурбовано перепитували:

— Що сталося, синочки?

Юнаки, сміючись, відповідали:

— Радість, бабо! Можна зшаленіти від такої радості!
В'єтмінь — це в'єтнамці! Вони розбили Захід, розгро-
мили японців, щоб урятувати нас від горя! Вони пере-
могли, розумієте, що це означає?

— Ой, ой, синочки! І Захід, і японці такі могутні!
Якщо вони дізнаються, що тут В'єтмінь, то прийдуть
і всіх переб'ють.

— Прийдуть, то розпрощаються з життям!

— Це легко сказати, синочки. А чим же ви воюва-
тимете проти них, де ваша зброя?

— Чому ви гадаєте, що у нас немає зброї? А якщо
в кого й немає, то завжди напихваті коромисло, або
держак від сапи, або ніж, яким розчищають плавні,
або коса, а ні, то й ніж, яким колють свиней. Хапай
і йди на битву. А влучить куля — то й що? Як цілий
вік мучитися, то краще вмерти. Принаймні краще,
ніж померти від голоду, як у березні цього року¹.

¹ У березні 1945 року у В'єтнамі померло з голоду
близько 2 млн. чоловік.

— Твоя правда, синку,— відказала одна жінка з траурною пов'язкою на голові.— Було в мене троє дітей і чоловік... Чом я не померла, а вони не лишилися жити? Так ні, я ось живу хтозна й для чого, а їх немає. Хіба добре, щоб уся країна вимерла, як моя сім'я?

Це була тітка Ли. Вона ледве трималася на ногах. Повіки в неї тремтіли, ніздрі надималися. Під час цьогорічного голоду вона втратила чоловіка, сина і двох дочок. Мало й сама не вмерла, люди врятували, проте вона ще й досі не оклигала як слід.

— Є в мене ще одна дочка,— додала тітка Ли.— Дуже квולה, як і я. Але якщо вороги поткнуться сюди, ми теж боротимемося з ними.

На базарі люди юрмилися біля Чунга, котрий возив до фу няни ¹ на продаж.

— В'стміль справді захопив фу?

— Справді. І не як-небудь, а голими руками. Нишком влаштували засідки й оточили резиденцію правителя фу. Потім одні кадровик з двома бійцями самооборони увійшли, вимахуючи прапором, запропонували правителю фу сидіти спокійно, поки вони говоритимуть. Правитель не перечив. Зачувши, що В'стміль віддав наказ підняти в топгах повстання і захопити фу, правитель засміявся і сказав: «Я з радістю здам правління фу. Я теж в'стнамець і давно цього чекав. І кажу так не тільки зараз. Ви, певно, знаєте, що в цьому районі хлопці, що боролися за свободу, до цього часу вільно робили свою справу, я палець об палець не вдарив, щоб перешкодити їм». Кадровик подякував йому й запропонував віддати наказ солдатам скласти зброю. Правитель фу віддав такий наказ. Одне слово, захопили фу зненацька, без єдиного пострілу.

— Ну й ну!

¹ Н я н — лонганова еуфорія — дерево і його плід (їстівний).

— Це ще не все. В'єтмінь захопив багато інших пунктів. І так само майже без опору. А чому ж? В'єтнамець завжди порозуміється з в'єтнамцем... На Захід і на японців люди працювали тому, що боялися смерті з голоду, а щоб любити їх — вибачайте. Зараз наша країна незалежна, хто ж не радітиме?

— А японці не віддубасять нас?

— Японці? У них сили вже немає. Та й навіщо? Японія потерпіла поразку у війні й капітулювала. Подекуди японці намагалися боротися з нами, але усвідомивши, які ми могутні, а бойовий дух наш високий, вони припинили. І повернули нам усі установи.

Люди не могли взяти втямки, як же це сталося, та ще й так швидко? І звідки Чунгові все відомо? І голос у нього ніби аж змінився, і слова якісь дивні вимовляє, що ніхто й не розуміє їх — і де тільки навчився таких?

— Отже, В'єтмінь закріпився в фу? — перепитав хтось.

— Атож.

— А які вони з себе, в'єтміньці? Схожі на нас чи ні?

— Що ви забиваєте людині баки? — загаласували з усіх боків.— Вони — наші люди, хоч і не такі, як ми, а такі, як були в'єтнамці за стародавньої династії Нго.

— Хто не знає, що вони наші люди,— поспішив викрутитися невдаха.— Я хотів запитати, як вони одягнені, чи так само, як і ми?

Чунг засміявся:

— Так само, як ти і я, бо хто такий В'єтмінь? Це такі ж самі люди, як ми.

— Таке й скажеш!

— Кажу те, що є. З нашого села теж багато хто у В'єтміні, хіба не знаєте?

— З нашого села? Що ти вигадуєш?

— Отакої! Та з нашого села було понад тридцять

чоловік тільки серед тих, хто брав фу! А знаєте, хто тимчасово виконує обов'язки правителя фу?

— Хто?

— Тан з нашого села, он хто!

— Який Тан?

— Який Тан? Чи не той, що з освітою?

— Той самий! Родич правителя тонгу.

— О, то можна вважати, що правитель тонгу уже в могилі! Сам собі її викопав! Так йому й треба!

Правителя тонгу ненавиділи всі і, йдучи з базару повз його дім, намагалися якомога голосніше обговорювати новину, щоб і він почув. Даремні старання. Віп і так уже знав. Підлеглі детально його поінформували. Доповіли навіть, що сьогодні-завтра буде звільнено всіх службовців, старійшин і старост, натомість буде обрано комітет. Тих службових осіб, які завинили перед народом, можливо, будуть судити...

Пан правитель тонгу забув і їсти й спати. Від тривожних думок у нього навіть голова посивіла. Вирішив був утекти кудись, потім роздумав, потім знову думав про втечу. Як важко знайти правильне рішення! Якщо піти з дому, то на кого ж покинути жінку й дітей? Залишитися — ще засудять. Нарешті він вирішив таки залишитися вдома, а якщо прийде Тан, вийти з правління й діяти залежно від обставин, зайвого не говорити, щоб не погіршити свого становища. Вирішив — і аж заспокоївся. Чи тільки удав, що заспокоївся. Бо справді тривога не залишала його. Так тривало цілий тиждень.

Потім загриміло калатало, скликаючи людей до общинного будинку послухати в'єтмінського оратора, який, між іншим, розкаже про порядок виборів до сільського комітету. Потім одного ранку під грім барабанів селяни гомінкими юрмами простували до общинного будинку. Правителя тонгу замучила нерішучість: іти й собі туди чи не йти. Зрештою сказав собі: «Піду»,

вдягнувся і... знову завагавшись, роздягнувся. Через кілька хвилин знову вирішив одягатися. Але не наважувався переступити поріг. Так тривало довго, дуже довго. Він то підводився, то сідав, виходив з хати, стояв зажурений, тяжко зітхав, зітхав полегшено — зовсім наче божевільний.

— Тату, до нас іде Тан! — вигукнув його найменший син, прибігши з вулиці.

— Звідки ти знаєш, що до нас? — а сам зблід.

— Бачив, як він сюди звернув.

— І солдати з ним?

— Немає.

— А хто?

— Нікого. Він сам.

Загавкав собака. Батько з сином визирнули.

— Він! — видихнув хлопець.

Батько розгубився, а син побіг обороняти гостя від собаки.

— Здоров був, Бане! Тато вдома?

Правитель тонгу подав голос із-за фіранки:

— Тан? Заходь! Прошу до господи,— і вийшов назустріч.

Тан щиро привітався з дядьком. Той поведився дуже гостинно. Ніяковості не відчував, аж самому дивно стало. Хіба міг він думати, що так спокійно розмовлятиме з Таном? Ніби щось у ньому було закупорене, а зараз несподівано розкуפורилося. І на душі стало сонячно й легко.

— Як справи, Тан? *Наша армія* взяла вже весь Баккі?

— Увесь, дядьку. Центр і Південь теж скоро будуть у наших руках. Може, вже й зараз наші, тільки звістка про це ще не дійшла.

— Чудово! Це велике щастя для В'стнаму! Бо під Заходом та під японцями зазнали ми горя.

Дядько наказав поставити чаю і запросив Тана почаявати з ним. Запитав, що тепер буде в селі. Тан помовчав, старанно обдумуючи відповідь, і впевнено сказав:

— Члени обцинної управи і ради старійшин, призначені колонізаторами, будуть звільнені, щоб ліквідувати всілякі залишки старого режиму. Одначе тих членів обцинної управи і ради старійшин, які не завили перед народом, запросимо в Тимчасовий комітет допомагати новим працівникам, ще не обізнаним з роботою. Якщо громада викаже довіру до них, нехай працюють.

— Розумне рішення,— зрадів дядько.— Не знаю за інших службовців, але щодо мене, то якщо навіть не звільнять, я сам проситимуся, щоб звільнили. Нехай візьмуться до роботи люди з новим розумом, щоб наше село стало кращим, жило щасливіше. До того ж скажу не криючись, та й для тебе це не новина, що за душею в нас, старих службовців, чимало гріхів.

— Ну, не кажіть так,— поспішив заперечити Тан.— За старих часів мало хто не грішив. У хаті протікає з даху!

— Саме так, Тане. Риба псується з голови. Шановного Тоана начальство розорило, шановного Тхонга резидент пустив з торбою, так само, як шановного Конга, шановного Туана, шановного Ана, шановного Фу. І це були правителі тонгу, про старост уже годі й казати.

— От-от! Ви все чудово знаєте. Але вже час. Запрошую вас до обцинного будинку.

Пішли, обидва задоволені. Люди поглядали на них і дивом дивували. Дехто припускав, що Тан залишить дядька при владі через родинні почуття. Та ось Тан вийшов поперед громади й детально пояснив ситуацію.

— Наша країна вступила в новий період своєї історії. Кожному з нас теж потрібно набути нових рис. Ми повинні розпрощатися зі старими уявленнями, повинні зараз мислити як громадяни вільної країни, як патріоти й людинолюбці, що пильно бережуть і зміцнюють основи незалежності своєї вітчизни. Передусім — забути про дрібні чвари й ворожнечу старих часів: нині у всіх нас є тільки один ворог — це колонізатори, які хочуть знову загарбати нашу країну. Перед лицем цієї небезпеки наш обов'язок згуртуватися і діяти спільно, всією громадою готуватися до відсічі їм. Отже, треба забути про дріб'язкову ворожнечу, що роз'єднувала нас, про особисті інтереси, що суперечать громадським, — заради великої ненависті, джерело якої ще не ліквідовано, заради великої небезпеки, якої ще не усунуто.

Правитель тонгу став аплодувати раніше за всіх і голосніше за всіх.

Того дня Тан вечеряв у дядька. Давня неприязнь зникала, зникала швидко й легко. І зараз дядько й племінник були дуже щирі й доброзичливі один до одного.

Тана перевели на роботу в столицю. Буваючи в рідному селі, він навідувався до дядька. Дядько сумлінно допомагав Тановим товаришам в усіх сільських справах. Завдяки революції між ними встановився мир.

Вони пили чай і гомонили про сільські справи.

— Віриш, Тане, душа радіє, — казав дядько. — От виїди надвечір: то тут, то там тренуються з військової справи — і хлопці, й дівчата. А стемніє — діди й баби, дорослі й діти з книжками під пахвою простують до школи. Щоб усі могли вчитися, довелося відкрити чотири нових школи. Хто не може ходити на заняття, вчиться дома. Чоловік учить жінку, діти — матір, одне село навчає друге. Куди не глянь — скрізь учаться, скрізь гудуть, мов бджоли.

— А грабіжництво вже ліквідоване?

— Цілком. І не тільки в нас, в інших місцях його теж немає.

— А в карти грають, як і раніше?

— У карти? Зараз? Що ти! Багатьом гульвісам знайшли роботу, примусили працювати. Хто не хотів — працює у власному господарстві, беруть приклад один з одного. Крім того, ще й проходять військову підготовку, ходять до школи, читають газети, відвідують збори... Коли ж їм грати в карти? Та й не можна: комітет одразу заарештує.

— А як з представниками різних релігій?

— Цілковита згода. Раніше гризлися через кожен догму, кожен п'ятнадцять мау общинної землі. А зараз ніхто не сушить собі голови через ті п'ятнадцять мау. Кожен дбає тільки про десятки тисяч мау землі вітчизни, яку ворог намагається знову загарбати. В комітеті є католики, буддисти, сектанти. Так само і в організаціях В'єтнію. Спільна справа припинила всі спірки й неприязнь через релігійні відмінності, і нині запеклий католик запрошує до сільської церкви буддистів і сектантів. І в проповідях закликає прихильників усіх релігій і сект згуртуватися. Душа радіє!

Тан щасливо посміхнувся. Він був у того запеклого католика, про якого згадав дядько. Це молодий патер. Вони бесідували з півгодини, і патер справив враження розумної людини. Він палко й щиро виступав за незалежність рідної країни, водночас захищаючи католицтво як віровчення. Казав: якщо за французьких колонізаторів католицтво приймали, щоб ситніше жилося, навіть приказку склали: приймеш католицтво, матимеш що їсти, то тепер ця віра притягатиме своєю справжньою красою.

А дядько розпитував Тана. Про все, а здебільшого про Ханой. Чи бачив Тан Хо Ші Міна? Який він із себе? Не дуже старий? А які люди в Ханой? Чи ба-

гато чанкайшістських солдатів? А японських? Чи є в Ханой англійці, американці, росіяни?.. І знову про французів:

— Кажуть, у Ханой ще є Захід, це правда?

— Правда, ще є.

— Чому ж їх не винищили до решти?

Тан пояснив.

— Ти маєш рацію, Тане. Але як на мене, то я б їх усіх до одного порішив. Вони там, либонь, казяться з досади. Очі палахкотять зеленим, ніс видовжується, белькочуть щось! Знищити б їх, щоб і духу не лишилося!..

Певно, дядько згадав про резидента в ті часи, коли їм доводилося стикатися по роботі. Тан звірвав свої відчуття. Згадав, як зустрічався з французами на вулиці. Тепер не треба було давати їм дорогу, як раніше. Але обидві сторони уникали дивитися одна на одну. Тан дивився прямо поперед себе. А француз опускав очі додолу. Тан не відчував до французів такої ненависті, як раніше. Тільки гіркота залишилась...

Справді, очі в них спалахують зеленим, ніс видовжується, бр-р-р!.. Їх ненавидять, зненавиділи навіть їхню зовнішність за те, що це ж були колись гнобителі. утискувачі.

Гей, хлопці з білою шкірою й кучерявими руськими губами! Ми зовсім не хочемо ображати вас, як ви з давніх-давен ображали й кривдили нас. Ми тільки хочемо, щоб нікого більше не ображали. Ви всім своїм виглядом виказуєте зневагу до нас, бо ми більше не тремтимо перед вами. Треба було тоді зневажати нас, коли ми тремтіли перед вами. Зараз при зустрічі ми відвертаємось, не дивимось один на одного. А тим часом ти людина і я людина. Ненавидячи один одного, ми позбавляємо своє життя краси. Чому ж ми не можемо щиро й відкрито дивитися один одному в очі?

Нас поділено, все людство поділено, але ж не за кольором шкіри, не через різні мови слід робити це, а через кляту нерівність між людьми, коли один працює, а другий має зиск з тієї праці. Ми скинули вас зі своєї шії і тепер ладні простягнути вам руку і йти поруч з вами. Був період, коли ми були вашими рабами, тепер можемо стати друзями,— так думав Тан.

— Революціє!.. Революціє! Ти викликаєш конфлікти й незгоди, але й відкриваєш людству перспективи миру та дружби.

19. 10. 47. Подеколи шляхом, що від нас кілометрів за три, з гуркотом проїздить ворожі машини. Люди, що обробляють городи на пустирі, всі до одного поховалися. Ні курка не кудкудакне, ні жодної постаті не побачиш. Тільки струмок дзюркоче голосніше. Сьогодні навіть не долинають удари водяної ступи. Не чути такого звичного бренькоту дерев'яного брязкальця, яке прив'язують буйволу, коли пускають його пастися без нагляду. Один лише струмок подає голос на величезному мовчазному обширі.

Наші роботи по підготовці тимчасових сховищ закінчилися. Три дні підряд ми носили тягарі і дуже стомилися. Спали в лісі, ранком прокинулися, аж обличчя, шия, руки й ноги всі в крові: п'явки покусали. Ледь умившись, відкрили надзвичайні збори, які тривали хвилин п'ятнадцять. Довше обговорювати не було чого. Вирішили: більша частина штату нашої редакції повинна одразу вирушити в задалегідь визначений віддалений пункт. Невеличка група залишиться в цьому районі. Ти, Кханг і я входили до її складу.

Одразу після зборів ми зібрали речові мішки й стали підніматися до манів. Мани були для нас справжнім загадковим світом. Навіть тхо¹ рідко коли піднімаються до них. Села тхо розташовані біля підніжжя гір, а манів — на вершинах. Серед тхо трапляються діди віком понад шістдесят років, а серед манів таких не зустрінеш. Ганебні забобони давніх часів ще міцно

¹ М а н и, т х о — національні меншості, що населяють гірську зону В'єтбак на півночі ДРВ.

сидять у свідомості людей і роз'єднують два народи, що живуть поруч. Якщо хтось попрохає провести його до манів, то, крім керівників обцинних органів В'єтнію, які не раз проводили збори у манів, будь-хто із тхо відкрито викаже страх і зневагу: «Що? Ви не знаєте манів! Не ходіть до них! Вони будують хати просто на землі, а не на палях, як усі тхо. Туди ж налізе повно гадюк! Мани й мови кінь¹ не знають. І в них повно вошей! Та й потайливі вони, не люблять спілкуватися з чужими, якщо хтось наблизиться до їхнього житла — вбивають!»

Слово «вони» в мові тхо зовсім не має відтінку зневаги, та, говорячи про манів, тхо вкладали в це слово усю свою зневагу й страх.

Але Ти, що мав вибрати місце для нашої бази, піднімався до манів. «Отуди!» — вказав він на майже вертикальний схил. Ніякої стежки, навіть натяку. Якщо люди й ходять туди, то дуже рідко. Марно відшукували ми якісь сліди на опалому листі, серед густих трав. А на крутизні схилу жодного виступу, бодай з лезо ножа, щоб можна було хоч якось примоститися відпочити. І так шість кілометрів. Стримає перед самісіньким носом — і край. Страшно. А мани не бояться. На відміну од людей національності тхо й кінь вони легко долають дуже круті схили, вміло знаходять до рогу в лісовій хащі, розпізнають мишачі сліди в густих та високих травах. Одягаються гірше за тхо й кінь — у латане-перелатане. І взагалі живуть гірше, злиденніше. Селяться на верховинах, уникають людей. І все. Нікого вони не вбивають і зовсім не страшні.

Жодному з нас ще не доводилося долати такий підйом. Втомленими ногами посувалися ми важко й повільно. У жовтні в горах досить холодно. Ми одяглися по-зимовому. Та коли перебрали струмок — то й зуб

¹ Кінь — основна національність В'єтнаму.

на зуб не попадав. Проте скоро ми один за одним поскидали теплий одяг. По розчервонілих обличчях ясно котився піт. Жарко! Як же хочеться пити! Задній бачить лише каблуки переднього, але виразно чує, як він хекає. Ще й зубами поскрипує. Бо кожний крок — це як рубіж у важких видах спорту. Через сотню кроків ми зупинялися — одна нога зігнута, друга рівна — і важко дихаючи, поглядали один на одного й посміхалися. Я розтирав рукою м'язи на ногах, які значно побільшали й потвердішали.

Почався густий ліс. Ми все далі заглиблювалися в нього, круто лавіруючи між деревами. Подеколи здавалося: зовсім не пройти, так щільно росли дерева, та пильно оглянувшись, можна помітити прохід, або й не один. Коли ж кінець набридливому кружлянню між деревами? Як знайти стежку? Поглянеш угору — одні густі крони. Гілки переплелися й зовсім закрили небо. В лісі стоїть напівтемрява і не розбереш, що зараз: полудень чи вже вечір. Тільки відчуваєш, що швидко темнішає. А хтозна: ліс густішає чи сонце сідає? Навколо ні куреня, ані людини. В кого розпитаєш дорогу? Блукай, скільки завгодно. Ми раз за разом поверталися на те саме місце. Нogi не слухалися, в горлі пересохло. Ти ніяк не міг пригадати дорогу.

— Ага! Ньїнь Пін! — полегшено вигукнув Ти і пояснив, що «ньїнь» означає «сестра». Йому доводилося мати різні справи з місцевими жителями і він засвоїв трохи слів мовою тхо. Звичайно, не досить, щоб вести бесіду. А щоб з його вимови не сміялися, він мав за краще вживати мову кінь. За вилятком старих бабів, усі тхо розуміли цю мову загального спілкування. Але мани — ні чого не розумі й. Мову тхо вони трохи тямили. Так що знання Ти стали нам у великій пригоді. Він і сам залюбки користувався мовою тхо, спілкуючись із манами.

Пін виявилася дівчиною з дебелими ногами, й сама нівроку, личко кругле, над лобом — червоний тюрбан, вишитий білими нитками, що прикривав наголо обстрижену за звичаєм голову. Сукня й штани на ній були пофарбовані індиго¹, як і на жінках тхо, тільки старі й рвані. На шиї й зап'ястках — срібні й мідні обручі. Горянки дуже люблять прикраси.

Скільки незвичного для нас, особливо той накручений на голові червоний вишитий тюрбан! Мене так і тягло торкнутися його, і водночас було страшнувати, як завжди, коли зустрічаєшся з чимсь диким і таємничим. Як давно у дитинстві, коли я вперше побачив знахарку у строкатій хустці.

Але Пін не була ні дикою, ні загадковою. Ставши перед Ти, вона зашарілася, губи й очі її посміхалися. Сміючись, прикривала рот рукою, зовсім як сором'язливі дівчата низин. А коли Ти жартома запитав: «Кі лай пі?» (Скільки тобі років?), вона знову зашарілася й лукаво відповіла: «Нам тяк» (Не знаю).

Пін поверталася з раю². За плечима — плетена бамбукова корзина з нешеретованим рисом. Спина вся в устюках. У руці якийсь чудернацький гарбуз.

— Мак ка ланг? (Що то в руці?) — запитав Ти.

— Мак куа (Кавун).

— Кін дай бо? (Його можна їсти?)

— Кін дай (Можна).

Дівчина вийняла з-за спини ніж, розрізала кавун і простягла Ти.

— Кі лай тєн? (Скільки коштує?)

— Нам ау тєн (Грошей не беру).

Ти взяв одну половину кавуна. Другу дівчина передала нам. Дуже хотілося пити, і, глянувши на сокови-

¹ І н д и г о — рослина, з коріння якої видобувають синю фарбу.

² Р а й — гірське поле підсічного землеробства.

тий кавун, ми аж повеселішали. Проте ми й досі чогось боялися, тепер ніби лякало, що кавун брудний. Чому ж брудний? Щойно зірваний. Спітнілі долоні покупців не мацали його. Навіть там, у манів, ми дивилися на все очима ханойців. А Ти знай наминав кавун. Ми теж узяли по скибці. Дивний. Насіння як у кавуна, а м'якуш більше схожий на ганг. Твердуватий. І вже втамувавши спрагу, розібрали, що на смак він не солодкий, а кислуватий.

Уже поночі ми зайшли в будинок. Село, котре, як і кожне село, мало свою назву, складалося з однієї хатини, зробленої з чого завгодно: дерева, кори, бамбука різних видів. Загородка для свиней і курей — просто в хаті. Але ні свиней, ні курей не було. Самий лише гній, у якому завзято сновигали жуки. Дід, господар дому, сказав Ти, що курей і свиней перенесли у тайник. Ти пояснив від себе:

— То у них зветься базою. Мабуть, це слово прижилося з часів підпільної боротьби. Мани обробляють городи далеко від домівки, на пустирях, там у сторожках і ховалися під час нападу ворога. Там же ховають зерно, свиней і курей.

— А чи далеко до бази?

— Далеко,— відповів дід.

Ми посмутніли. Бо сподівалися, що, прийшовши на місце, купимо курку і зваримо з рисом. І от масш — усі кури на базі. Довелося їсти самий рис.

Повечерявши, полягали покотом долі навколо вогню. Дід поступувся нам своїм єдиним на весь дім ліжком, але ми не погодились на таке. Дід мовчки вийшов і приніс оберемок дров, підклав у вогонь, а потім розпалив ще один. Одразу потепліло. Тільки дим виїдав очі. Незважаючи на це, я простелив плащ просто на долівку, ліг головою до курячого сідала, вкрився ватником і солодко заснув. Кілька ночей перед цим ми натремтілися від холоду й лише дримали, так наму-

ляля плечі, що вони зовсім потерпили. Тому не встиг лягти, як уже заснув. Серед ночі прокинувся — ще топиться. Біля вогню сидить молодиця — зовсім юна, але ми ще звечора прикинули, що вона жінка старого. Так уже повелося думати: якщо в домі тільки двоє і ці двоє — представники різних статей, то це неодмінно подружжя. От тільки вік у них надто нерівний. Ми навіть трохи пожартували між собою з приводу цього. Лягаючи спати, я відзначив про себе, що дід порасться в хаті, а молодиця лежить, скоцюрбившись на ліжку, на якому не те що ковдри, навіть мати немає. Зараз вона сиділа. Вогонь кидав рожеві відблиски їй на обличчя, схоже на плід соана, з маленьким свіжим ротом і трохи косими очима. Мимоволі подумалось про східну принцесу, вродливу, мовчазну і загадкову, яку можна часто побачити на кіноекрані. Глуха ніч, смертельно потомлені люди солодко сплять, а жінка не спить, підкидає дрова у вогонь... Змерзла, що їй не до сну, чи хоче, щоб незнамі гості поспали в теплі? Язика полум'я вистрибували, освітлюючи тремливу темряву. Мені стало сумно й ніби жаль когось, а кого, я й сам не знав.

20. 10. 47. Коли вранці ми прокинулися, дід приніс із водостоку свіжої води — вмиватися. Високий на зріст, дід аж сутулювся, наче боявся пробити дах. Віп дуже неквапливий, обличчя має простодушне, відкрите; часто посміхається і бурмоче щось, але ми не розуміємо, бо дід знає лише кілька слів мовою тхо. Взагалі він такий вродливий і симпатичний, що Кханг, художник за професією, безперестанку клацає язиком, розсипаючи перед дідом компліменти, і поривається намалювати його портрет. Але дід боїться, не розуміє, чого від нього хочуть, а Кханг ніяк не може розтлумачити, щоб дід позував йому. Вирішив одкласти до того часу, коли обос звикнуть один до одного.

Я вийшов обдивитися. Ступни три кроки — й одразу

ліс. У траві сховаєшся з головою. Якщо поблизу спалахне стрілянина — мерщій у ліс, тут все ж безпечно, надійно, затишно — хай стрілянина гуркоче хоч і зовсім близько. Де вже ворогові встановити свою владу повсюди, прибрати до рук весь народ! Поки що йому годі й поткнутися сюди. Тут і буде наша база, тут ми зможемо тривалий час працювати спокійно.

Раптом я здригнувся, не чекав побачити людську постать у такому відлюдному місці. Над травою зненацька виринула голова. Обличчя велике, добряче зазмагле, очі косі, голова пов'язана синім кханом¹ — зовсім тобі китайський генерал, статуетки-цяцьки яких продавали, коли я був ще малим. Таке обличчя смішне й грізне водночас, не старе й не молоде — визначити вік людини по ньому дуже важко. Але в цього на потилці була зовсім коротенька кіска, отже, ще молодик.

Косі очі вирячилися на мене.

— Добридень, товаришу,— голос прозвучав діловито й приязно.

— Доброго здоров'я, товаришу,— відповів я.

Голова пливла над хвилями трав, наближаючись до мене. Чоловік виявився не високим, а навпаки, низеньким, ще й зігнувся під важкою корзиною. Куца сорочка кольору індиго не прикривала навіть живота, штани низько впали. Засвоївши вчора кілька слів мовою тхо, я запитав:

— Ка ланг а, товаришу? (Що там?)

— Мак куа.

Кавуни! Що ж, непогано. Дрібненько нарізати й посолити — буде гарнір до рису, принаймні краще за самий рис. Я запросив його увійти, щоб купити в нього кавунів. Він увійшов, спустив заплічну корзину й ви-

¹ К х а н — головна пов'язка.

вільнив руки з лямок і тяжко зітхнув, ніби аж засто-
гнав. Вийшов до водостоку, помив ноги, потім сів біля
вогню.

— А щоб тобі! — раптом вигукнув він.

— Що таке?

— П'явка! П'явка присмокталася.

Він одірвав п'явку і вкинув у вогонь.

— Так ви знаєте мову кінь? — зрадів Дик.

— Та ні. Дуже трохи...

Ми обступили його корзину. Там були кавуни й
кілька гарбузів.

— Скільки за все?

— Не треба грошей. Іжте на здоров'я.

Дик намагався втиснути йому в руку дві десятки.
Він довго вагався, потім узяв одну.

Дід повільно сунув за пояс ножа, закинув за плече
рушницю, посміхнувся і сказав щось, очевидно попро-
щався з нами. І подався в ліс. З ножем і рушницею
він виглядав ще краще. Але й надворі все одно суту-
лився, нахиливши голову трохи вперед. І зовсім не че-
рез старість. Так ходять усі, хто звик прокладати собі
шлях у лісовій хащі. Ступав м'яко, мов хижак. Тільки
зараз я раптом усвідомив, що молодиці теж немає
вдома, лишилися тільки ми та ще продавець кавуни.
Він знайшов кошик, переклав туди принесену горо-
дину, потім перевернув увесь дім: дав сякий-такий
лад, позамітав. І все тяжко зітхав, ніби стогнав —
хвилин п'ятнадцять зітхав, не менше, і ми не могли
зрозуміти чого!

— Надто брудно в домі! Ліжок немає. На чому спа-
ти? Ой важко вам буде, товариші зі щасливої рівнини!

Він поводився як господар. Поговоривши з ним, ми
з'ясували, що він і справді тут живе. Як дідів зять.
А та молодиця — дідова дочка, а його дружина. Дід
овдовів давно. Прозвали його Безтурботний. А в зятя
було ім'я — ніби в китайському романі: Чьсу Ван Хи-

онг, тобто Викликаний з Країни Хмар. І йому вже сорок два роки!

Наступної ночі вся дідова сім'я спала в сторожці на базі. Далі — теж. Удень приходив хтось ненадовго, брав щось або приносив нам дров. Ми стали мовби господарями будинку. Було ніяково, що завдаємо господарям стільки незручностей, але Ти сказав:

— Так їм краще. Якби вони лишилися тут, то й заснути б не могли.

21. 10. 47. Сьогодні Ти поведе нас із Кхангом вибрати інше місце для бази. Тільки-но поснідали, прийшов ман з рушницею. Років за тридцять. Волосся закручене на потилиці, зверху пов'язано кхан. Обличчя розумне, натхненне, як у молодого науковця епохи Нгуєн Чая¹. Але сорочка куца, штани обшарпані, без обшлагів, крізь дірки проглядають міцні литки, поцятковані ранами. Ти відрекомендував його як товариша Куана, він замість відсутнього зараз старости об'єднаних сіл товариша Тяна буде нашим провідником.

Через півгодини ми перебрели через струмок, навіть не набравшись п'явок, і заглибились у ліс. Ішли густим лісом, потім лісом з височених дерев, заростями цукрової тростини, дільницею, де росли одні банани, потім знову пішли височенні дерева, і ми через гущавину, трясовиння, по стовбурах над проваллями врешті дісталися до Вангкхеє. На вершечку гори приліпилися три хатини, мов шпаківні. Оце і все село! Звідси відкривався прекрасний краєвид. Повний світла простір. І гори, гори. А за ними — ще гори, над якими безжурно пропливають химерно закручені хмаринки. Тільки небо й гори. Навіть складається враження, що на планеті, де ми живемо, крім гір, нічого немає. Кханг, закоханий у кольори й світло, мав бути задово-

¹ Н г у є н Ч а й (1380—1442) — видатний в'єтнамський поет, вчений, полководець, радник Ле Лоя.

лений. До чого ж барвисте, гарне вбрання на горах! Клаптики золотистого досягаючого рису, клаптики золотого уже зжатого! А далі ще зелені. Всі відтінки зеленого кольору.

На світанку гори яскраво-червоні. А внизу над долиною пливуть білі хмаринки. І далеко-далеко видніється море з острівцями.

При заході сонця гори — мов театральні декорації, освітлені прожектором. Красвид змінюється на очах, мов на сцені. Кханг старанно замальовував його, кажучи, що використає при роботі над декораціями, коли повернеться в Ханой.

Ніч була місячна. На фоні гір безлисте дерево протягло чорні гілки до синього байдужого неба. Яка зворушлива краса! І місяць між хмарами, ніби в пухких подушках.

А в хатинах страшенний бруд. Під причілком — свині. Кури й свині вільно ходили й греблися де хотіли. Долівка всяяна кізяками й різними покидьками. Посеред хати пічка, біля неї липка від бруду полиця для посуду, а по другий бік, ближче до дверей — пічка, на якій варять свиням харч — «панцири криветок». Ступа, в якій шеретують рис, теж у хаті. Геть усе перемазане сажею. У трьох маленьких кімнатках — по ліжкові. Тут, мабуть, ніколи не прибиралося. Всю стелю й плетені перегородки заснувало павутиння, припале сажею, попелом, пилюкою. Бруд і покидьки не тільки долі й під ліжками, але й на ліжках, на яких не було навіть мати.

Усі мешканці жниували. Вдома zostавалися тільки старий дід, баба з немовлям та одинадцятирічний хлопчик, такий замузаний, ніби заgrimований під клоуна. Побачивши, що наближаються незнайомі, вони сховалися в лісі. У хатинах — ні душі. Та на гук товариша Куана прийшла баба з дитинчам на руках. Слідом прибіг і хлопчик, цікаво зазираючи нам в обличчя,

тихенько торкнувся пальцем мого рукава й одразу відсмикнув руку — так торкаються незнайомої тварини, щоб побачити, як вона поводитиметься. Потім він показав язика і беззвучно засміявся. Через кілька днів я знав, що висовувати язика, торкатися пальцем і беззвучно сміятися для нього так же звично, як для товариша з Країни Хмар (Ван Хионга) тяжко зітхати. За весь час нашого перебування там я не чув, щоб хлопчик говорив. Може, він німий?

Баба не розуміла мови тхо. Товариш Куан повів нас до найвищої хатини. Там уже був дід — повернувся з хаці. Куан називав його дядьком Сенєм. На всі запитання Сень тільки посміхався. Певно, глухий, вирішив Куан. Бо нічого смішного він йому не казав. Довелося Куанові під свою відповідальність повести нас оглядати всі три хатини, щоб вибрати, в якій оселимося. Ми вибрали першу — як найпросторішу й найчистішу. До того ж, крім одної великої кімнати, в ній було ще три малих.

Наступного ранку ми одразу почали розкладати принесений з собою рис, сіль і різне хатне начиння. Господаря свого нового житла ми ще не бачили, але в хаті стало чистіше. Нам лишалося тільки ще раз замести.

Господаря нашого звали Кім. Цілий день він був то в лісі, то на полі. Жінка ночувала в сторожці на базі. Відколи прийшли ми, Кім теж став ночувати на базі. Зрідка він приходив, несучи на плечах величезну колоду з бананового дерева. Клав її долі, сідав на неї верхи з бронзовою люлькою в зубах, виймав ножа з бамбуковою колодочкою і починав швидко й дрібно кришити колоду. Покришивши всю, складав у великий казан, що стояв на пічці, заливав водою й розпалював вогонь. Тушкував цілий день, поки бананова деревина ставала м'якою й соковитою. Це і є «панцири креветок». Звареного вистачало свині на п'ять днів. Коли

дають їсти, лише трохи скроплюють водою й обсіпають кількома жменьками половини. Од такого харчу людський кал видається свиням за ласощі, тому присівши вранці під кущем, треба відганяти їх лозиною. А вони — великі й малі — збігаються до тебе, огризуються одна на одну, кидаються, щоб схопити першою, як у березневий голод діти хапали коржа. Кусають одна одну, мов та собачня.

А буйволи! Ми такого ще й не чули: угледівши, що хтось розстібає штани, вони мчать до нього й чекають, опутивши морду й не зводячи очей. Лець з'явиться струмочок, вони штовхаються, роззявивши пащі й висолопивши язика, ловлять і жадібно п'ють сечу. Затагують через ніс. Потім злизують із землі кожну пролиту краплину. Спершу ми подумали, що в горах не вистачає води і їх мучить спрага. Так ні ж, перед порогом цілі калюжі води, і буйволи звідти не пили. Просто їм бракувало солі.

Сіль у горах велика рідкість. Коли ми дали кожній сім'ї по мисочці солі, то радості не було кінця. Ми принесли з собою багато солі, але господарі ніколи її не чіпали. Одного разу ми не приходили додому кілька днів підряд. Кімова жінка (молодиця з великими очима й гарно окресленими губами — вона інколи навідувалася додому) хотіла взяти у нас солі, бо своя вже вийшла, а ми не раз казали: беріть, коли треба. Але чоловік дорікнув їй: «У незалежному В'єтнамі не годиться красти один в одного. Адже господарів солі немає вдома!» І вони їли несолене.

Господаря сусіднього будинку теж звали Кімом. У часи підпілля він був зв'язковим. Вечорами він співав «Уперед, загопи». Голос присмний, але трохи зривався. Цей Кім був батьком хлопчика, що показував язика, і рідним братом Пін, тієї дівчини, що дала нам кавуна.

Пін все так же червоніє. І охоче розмовляє з Ти. Якось давала йому качанів кукурудзи. Ти не взяв, бо не раз набивався купити щось, а вона не брала грошей.

— Що, кукурудза стара? — запитала Пін.

Ти не звернув уваги на її слова. Проте увечері, коли ми разом з дядьком Сенєм і обома Кімами смажили кукурудзу і Ти сказав, що кукурудза стара, дядько Сень, сміючись, відповів:

— Не кукурудза стара, сам ти старий.

Обидва Кіми зайшлися реготом. Ти почав здогадуватися про суть примовки. На що вони натякають?

Без Ти ми з Кхангом стали як без рук. Бо у Вангкхео ніхто не знав мови кінь. Слів тхо знали дуже мало, так само як і ми. Говорили вони багато, але, крім кількох найзвичніших слів, ми нічого не могли второпати. Говорили ми, вони хитали головами: «Нам тьяк!» (Не знаю). Проте коли питали про Хо Ші Міна, кожен знав. Так само знали товариша Вана ¹, товариша Тхатя ².

Через те, що ми не могли порозумітися з ними, спершу доводилося їсти тільки рис із сіллю. Напитували чого-небудь купити, відповідали «нам мі» (немає). Згодом навчилися в Ти: хочеш чого-небудь, скажи «пай донг» (сходи в ліс) або «пай база ау хи кхой...» (сходи на базу, візьми для мене...). Подіяло. У нас з'явилися овочі. Продавали вони дуже дешево, а найчастіше зовсім не брали грошей. Однак варена капуста теж приїдається. Я винайшов страву: суп з капусти на самій воді, приправлений імбиром. Нічого. Тут не купиш навіть старої курки, в якій м'ясо жилаве, як у спрацьованого буйвола. Хоч вирощувати курей на продаж

¹ В а н — підпільне ім'я генерала Во Нгуєн Зіапа, пізніше міністра оборони ДРВ.

² Т х а т ь — Фан Нгок Тхать, революціонер, згодом міністр охорони здоров'я ДРВ.

вигідно, місцеві жителі тримають їх, поки вони зовсім не постаріють. Та й потім не ріжуть, як би не цінилася курятина. Бо кури дають добрива. Хіба що коли вшановують довгожителів, тоді онуки ріжуть старих курей, м'ясо яких і не розжуєш. Однак літню людину вшановують м'ясом старої курки. Такий тут звичай.

Добре хоч меду було досхочу. Одного разу ми купили в посильного ціле бджолине гніздо, яке він здібав у лісі. Що за насолода тільки тримати його в руках! А їсти! Тепер ми інколи їли рис, змащений медом. Маши й тютюнове листя просочують медом. Незабаром про нас із Кхангом рознеслася слава серед манів як про чоловіків, що палять листя, не придатне для курива.

А як ми купалися у Вангкхео! Бурхливий струмок тече з кам'яного виступу на виступ. Галька то біла-білісінька, то з золотистим блиском. Кам'яні брили круглі й гладенькі — сідай на яку хочеш. В одному місці брили скупчилися так, що утворили мовби ванну для дорослої людини. Сядеш, а зверху на голову ллється прозора вода з білою піною. Холодна, аж дух забиває. Та як не було холодно, я щодня робив гімнастику і ставав під бурхливий струмінь, що обдавав з голови до ніг. Ух, як здорово!

До струмка кількасот тхиоків крутим схилом. Щодня по кілька разів туди й назад — це надто стомливо. І все ж приємно, бо це був чудовий спосіб тренування моїх м'язів. Як не радіти! Революція відкрила мені очі на те, чого я раніше не бачив, війна Опору додала моему розуму зрілості, а тепер що не день зміцнює і моє тіло!..

1. 11. 47. Поки робітнички обладнають друкарню, ми з Кхангом друкуємо з каменя. За тиждень повернувся Ти, сказав, щоб ми перебралися до товариша Тяна, звідти легше підтримувати зв'язок між нами і нижнім відділом.

Знову переносили рис, сіль, різні речі, камінь з усім літографським приладдям. Два дні підряд носили й посили. Ходити стало трохи легше, не так стомлювалися. Шлях до Тянового будинку вже здавався звичайним. Але вгору до бази не дорога, а мука. Власне — ніякої дороги. Крутезний схил, з якого скотишся — тут тобі й кінець. Добре хоч дерева рятують — раз по раз хопасшся за гілку. А за плечима важка торба. За день — три-чотири ходки, по годині в один кінець. Тільки тепер я пересвідчився, що я таки досить міцний. Часто ми й не підозрюємо, скільки витривалості закладено в нас, скільки невикористаних можливостей. Тепер я побачив, що після війни, якщо схочу, зможу й за плугом ходити, і сапою працюватиму не згірше, як пером. Це мені під силу.

А бувало, сядеш у переповнений човен на Футхо і лавшся всю дорогу. Чи й не труднощі!

Батьки, сміливо відпускайте дітей у життя, воно навчить їх швидше, ніж ви. Не бійтеся, діти не загинуть, навпаки, загартуються.

А як же там Лієн, моя дружинонька? Вона ніколи досі не виїздила з рідного села. Зараз там ворог. Лієн кого на руки, кого за руки, покинула оселю, садок, землю й пішла в чім стояла. А я лишив її саму з малими дітьми. Хіба не заслужив її докорів? Але з такої даліни чим допоможу їй? До болю жаль її і все ж таки віриться, що вона не загине. Вона стане іншою, як став іншим я. Про те, чи вмієш плавати, дізнаєшся тільки тоді, коли опинишся у воді. І виявляється, що плавати вивчається кожен.

2. 11. 47. Уночі боліло все тіло. Світив місяць. Я встав напиться і більше не міг заснути. Під ранок похолодало.

Поснідавши, пішли рубати бамбук і дерево — чепурити та обладнувати свою оселю, тобто сторожку товариша Тяна. Вона стояла між двома іншими, схожими

на ларки, в яких у Сайгоні продають святкові газети. Так-сяк зв'язані гілки — то палі-підпорки. Дах із свіжого бамбука виглядає досить симпатично. Підлога трохи низько — наче велике ліжко. Одразу біля дверей пічка. Нам подобалося.

У сусідній сторожці троє малих дітей. Їхній батько схожий на китайця. Ти прозвав його Вп'ятеро круглий, втричі волосатий. Хоч і даремно. У нього тяжка форма малярії. Живіт рознесло, обличчя пухле, руки й ноги пухлі. Волосата шкіра вкрилася висипом. Згодом довідалися про його ім'я і стали називати товаришем Мінєм. Він такий хворий, що не може працювати, лишається вдома з дітьми. Вийде, сяде біля нашої хижки і, посмоктуючи люльку, схожу на Кімову, мляво дивиться, як ми працюємо. Говорить дуже мало. Голос у нього якийсь надтріснутий.

Ми зробили етажерку для паперів, книжок, зошитів, речових торбин і другу для посуду й харчів, а залишками бамбука вимостили навколо пічки, щоб було чистоше. Закінчили вже опівдні. Увечері відпочивали. Я вирішив трохи почитати. Та поки записав щоденник — уже й ніч настала. Знову день виявився надто коротким, не встиг зробити всього, що запланував...

3. 11. 47. ...Похолодало з самого вечора. Я розпалив велике вогнище, але серед ночі воно потухло. Ковдра гріла погано. Ми лежали, скоцюрбившись, боліла кожна кісточка.

Прокинувся, чую — вітер свистить. Крізь шпарки в даху, в влетених стінах пробивається місячне проміння. Я підвівся, спробував роздмухати вогонь — у ніс ударило попелом. Помацав — холодний. Прошмигнув назад під протимоскітну сітку, вкрився ковдрою, але вже не заснув. Думав про жінку й дітей, про Тянову матір і його сім'ю. Про манів...

Жаль Тянового дитинчати. Худе, мов жабеня, ротику — мов зів'яла квіточка. Цілісінький день підв'язане

до бабиної спини, що б та не робила: поралася біля пічки чи йшла по воду, збирала сушняк на дрова чи товкла рис.

Мати вмерла, здається, при пологах, так що від самого народження його годує баба. Нажує рису й дає йому, а воно плаче, випльовує, захлинається та аж надривається в кашлі. Без молока, зі збудниками лісової малярії в крові — як воно тільки жило?

Батько його мав двадцять вісім років. А виглядав значно старшим. Відколи тут почалися воєнні дії, не було дня, щоб хтось не приходив у його тимчасове пристанище, не просив бути провідником. Людина він прекрасна. Одного разу, довівши Ти куди треба, він запідозрив, що там уже французи, велів Ти зачекати в безпечному місці, а сам пішов у розвідку. «У мене душа не буде спокійна, поки ви там»,— сказав він.

Якось Ти запитав його:

— Боїтесь французів?

— Не боюся.

— Уже застрелили бодай одного загарбника?

— Ще ні.

— Чому ж ви не йдете бити ворога?

— Бо тхо ще не піднялися.

Він чекав, поки не тільки мани, а й тхо піднімуться бити французьких загарбників, як піднімаються всією громадою на ведмедя.

У нього є брат двадцяти двох років, товариш Бао. Мову кінь знає краще за всіх місцевих. Уміє читати на куок нги і здобув славу людини, що знає літери. Його давпенько вже поранив ведмідь, а рани ніяк не гоїлися. В наступні наші відвідини він уже майже одужав. Тільки ще з їжею був обережний: задовольнявся самим рисом із сіллю й перцем, а до яєць і страв із сої, якими частував нас товариш Тян, навіть не торкався. Та й без дісти мани харчуються одним рисом. Дуже розварюють його — він стає схожим на

клейкий рис неп, тільки швидко втрачає смак. Части-ну звареного залишають на другий раз. Їдять поволі й дуже мало. Не сміють більше чи не подужають? Звідки ж їм брати силу перебороти малярію? Якщо наша країна не відстоїть незалежності і життєвий рівень манів не буде піднято, вони вимруть усі до одного. Сумно, дуже сумно дивитися на злиденні, де-не-де розкидані села манів. Відчуття таке, ніби от-от має щось погаснути.

Та незважаючи ні на що, свідомість у манів висока. Згадуючи період революційного підпілля, жінка Викликаного з Країни Хмар не раз казала Ти:

— О, кан революція кхо лай! (О, революціонери — люди наполегливі й витривалі!) — і схвилювано вела далі: — Мани ніколи не шкодили революціонерам, ніколи не виказували їх Заходу.

Так, мани не шкодили революціонерам. Мани були для революціонерів як пуповина, як лоно матері для ненародженої дитини. Вони відривали від свого рота, відкладали рис, щоб віднести його революціонерам. Якщо французи натраплять на харчові припаси — прощайся з головою. І не одному манові одсікли голову; але допомога революціонерам не припинялася. Геперал Во Нгуєн Зіап якимось казав мені:

— Якби загальне повстання затрималося хоч на один місяць, місцеві мани вимерли б усі до останнього, бо зовсім відмовилися від їжі, щоб прогудувати загони Визвольної армії.

Варто було побачити, як вони турбувалися про нас, щоб зрозуміти їхні симпатії щодо революції...

Кханг завертівся. Ага, вже прокинувся. Я поділився з ним своїми думками. Він теж всіляко розхвалював манів. І захоплено хвалив відданих революціонерів, що запалили світло пробудження в непролазних хащах, запалили вогонь боротьби в серцях простодушних манів, які тоді ще не мали й уявлення про громадянську

свідомість, які уникали зустрічей з людьми, тікали від них, угледівши здалеку. Зараз мани теж клопочуться про Демократичну Республіку В'єтнам, про Незалежність, Свободу, Щастя, знають про Францію демократичну і Францію колоніальну, прикріпили на стінах портрети Хо Ші Міна й гасла, ходять на збори й мітинги.

Якось увечері ми сиділи біля вогнища разом з товаришем Тяном і його братом і вчилися один в одного мови. Указавши на мідний казан, я запитав:

— Канг тау, канг са ланг? (Як це буде мовою тхо?)

— Мо тоонг. Канг кео? (Мідний казан. А мовою кінь?)

— Канг кео — ной донг (Мовою кінь — мідний казан).

Тян глянув на мене круглими очима. Ной донг — казан! Як же так? Це ж мене звать ной донг нян зан, тобто депутат Народних зборів.

Ну, що ти йому скажеш? Недотепа! Але цей недотепа місяцями харчувався самими коренеплодами, щоб віддати свій рис людям революції. Вся його сім'я, все село з любов'ю піклувалися про нас, охороняли нас, ділилися з нами всім, що мали — тільки через те, що ми були людьми революції.

Прикро було згадувати, як у цьому ж селі почувала якась група з рівнини. Ці люди почали вимагати, щоб їм продали і те і друге з харчів. Господарі не погоджувалися, та зрештою їх умовили. Ціна дешева. Їли, спали — ніхто за ними не стежив. Набруднили в хаті, перевернули все догори дном і пішли, прихопивши всі господареві чашки й миски.

— Це не люди партії, це свині, — казав нам товариш Бао. — Ви ставитесь до нас по-доброму. Ви живете у нас, і від того добре і вам і нам. А ті люди не добрі. Були тут, переночували. Але ми не хотіли б, щоб вони лишилися з нами. Вони не люди партії.

Ми почервоніли. Дійсно, негідно поводитись та група. Слід завжди пам'ятати, що маси звертають увагу на кожний твій вчинок і з твоєї поведінки роблять висновки про моральні якості всіх людей з рівнини. А члени тієї групи зовсім не дбали про це. Які ж вони кадровики, які політпрацівники? Ми пояснили Бао, що таких одиниці.

— Авжеж,— кивнув він.— Є люди добрі, і є недобрі. Серед манів теж є погані люди. У період підпілля де-хто з манів виказував Заходу революціонерів. Люди з пробудженою свідомістю — ото добрі.

Живучи серед голодних, обідраних, темних манів, ми побачили, як вони дорожать революцією, як щиро, запевнято, ревно й самовіддано служать їй. Вони й справді заслуговують на безмежну довіру. В порівнянні з ними ті бундючні керівники, яких Кханг називав скороспеченими інтелігентами, виглядали ще нікчемнішими. Бо нічим у світі не дорожать, нічого-сінько не роблять. Тільки й хисту в них, що лаяти начальство.

4. 11. 47. Розплющив очі — крізь шпарки в даху пробивається місячне світло.

Холодно. Свистить вітер. Чую, в сусідній халупі роздмухують вогонь. Ми теж підвелися, розтопили пічку.

— Зен лай! (Холоднеча!) — вигукнув Кханг.

У сусідній халупі засміялися й жіночі голоси підхопили:

— Зен лай!

Ми спекли маніюка, поснідали — вже й світало. Умившись, Кханг зробив туші й підготувався писати на гектографі. А я заповнював щоденник. Кудкудакаючи, злітали з сідала кури. Долинув гуркіт моторів; що це — автомашини чи літаки?

Ти, мабуть, пішов до Піккая або на провінційний пленум, що проводиться в Лунгчанзі. А може, й удома, а все одно не приходить. Хоч почитаю сьогодні. Еге,

якраз почитаю. Треба йти рубати дрова, потім варити їсти, потім ще що? Може, спуститися в долину, принести рису або чогось іншого, щоб потренувати ноги?

6. 11. 47. Минулої ночі в сусідній халупі плакала дитина, довго плакала. Стало сумно. Згадалися свої діти.

Хмарилося з самого ранку. Поки зробив гімнастику і скупався, роздощилося. Прочитав книжку про Радянський Союз. До чого ж гарна! В ній ідеться про будівництво в перші роки Радянської влади.

Удвох пішли до Тяна по рис. Баба насипала, потім обнишпорила всю халупу і, не знайшовши більше ніяких харчів, дала корінь імбиру. Тільки повернулися, припустив дощ. Скільки ж того листя в лісі! Лопотить і лопотить під дощем, навіваючи сум.

12. 11. 47. Ти прислав нам качку. Потім прийшов сам. Вирішив пожити в нас кілька днів. На превелику радість виявилось, що я вже досвідчений кухар. М'ясо акуратно порубав і вправно засмажив. До нього відварив клейкого рису й дрібної квасолі так, що ні те, ні те не розварилося. На закуску приготував гарбуз із рисом і зеленим горошком — цю страву в нас дуже люблять. Куховарити мені сподобалося, і віднині я став визнаним першокласним кухарем.

Шляхом з гуркотом пробігали ворожі автомашини. Гриміла стрілянина. Іноді здавалося — біля підніжжя нашої гори. Але Ти запевняв, що аж за п'ять гір од нашої. І ми спокійно курили й розмовляли.

Раптом знизу прибігла Льеу, молодша сестра Тяна й Бао. Хтось розшукував Ти. Ми сполошилися: що сталося? Організаційні роботи ще не завершено. Газета, яку ми готувались випускати, ще не виходила. Збирачі інформації ще й не починали роботи. Протягом останніх місяців ми знали тільки місцеві новини — завдяки тому, що Ти підтримував зв'язок з місцевими органами. У цьому районі діяв один батальйон. Одна рота охороняла кілька урядових установ, у тому числі й нашу.

Ворогів за кілька операцій винищили чимало. У них же одні поразки. Наша стійка оборона зовсім не дала їм просуватися вперед. На фронті Каобанг, завдяки використанню шляхів на території Китаю, вони діяли з більшим успіхом, але теж несли великі втрати людьми. Баккон хоч і захопили, одначе так і застряли в ньому. В містечках Мой і Дон їм добре нам'яли боки. Та й у всьому В'єтбаці їм було нелегко — тут вони втратили дуже багато бойової техніки. Так-то!

Виявилося, що Ти шукав посильний. Просто злякався, почувши стрілянину й відразу — сюди. Ти почав його ганьбити. Не можна бути таким полохливим. Установі, розташованій обіч ворога, потрібні люди сміливі, здатні за будь-яких обставин зберігати спокій. Та й ворог не посміє наблизитися до розташування нижнього відділу.

Ти знову прийшов до нас. Ми повечеряли і розпалили багаття. Величезне. Полягали й дивилися на вогонь — останнім часом це нам дуже подобалося. В теплі дні, коли не було потреби в багатті, ми навіть трохи сумували. А зараз лежали втрьох і співали бойових пісень — від стародавніх до сьогочасних. З багатьох могли пригадати лише по кілька рядків. Сусідські діти підтягували нам. Вони знали пісню з дивною мелодією, якої ми не знали. На мотив «Прощайте, студентські роки» ми навчили їх співати пісню на власні слова, вивчили вони й кілька куплетів із пісні «Хай живе Хо Ши Мін» і повністю «Похідну». Найкраще ми співали державний гімн.

Забув сказати, що в той вечір у селі зібралося більше людей, ніж завжди. Можливо, через стрілянину, що здійнялася пополудні. Отже, було ще три хлопчики. І бабуся з родини товариша Куана.

У сина товариша Куана личко допитливе, але страшенно замуззане. Та й усі діти замуззані. За винятком Пу, яка завжди вешталася коло нас і так, як і ми,

щодня вмивалася сама і вмивала свого меншого брата Лі. Діти були майже зовсім голі, навіть дівчатка, хоч голови повив'язували кханами, і носили обручі, браслети й каблучки. А було холодно — і вони тулилися до вогню, щоб зігрітися.

Ми почагували їх клейким рисом, вареними на пару пиріжками, цитронами, маніоком, гарбузом, овочами — кому що дісталось. І взагалі, що б нам не прислали низу, ми завжди ділилися з дітьми. Вони стали нам ніби рідні. Чагування настільки увійшло в звичку, що коли вдома у Пін варили сою, вона приносила нам повну мисочку, простягала посміхаючись, бо не знала жодного слова мовою тхо. В перший раз ми взяли, щоб потішити дитину, а потім відмовлялися. Для їхньої сім'ї такі чагування надто відчутні.

Наспівавшись, нажартувавшись із дітьми, відчули страшенну втому. Нас поїняла туга. Ти думками линув у рідне село, в ті місця, де колись зустрічався з коханою. Кханг думав про Ханой, про театр, сцену, глядачів. А я — про дружину й дітей. Така лиха година — і ми не разом. Прийти б додому, міцно притиснути до грудей худючого Тхієна, вхопити за пухленьку ніжку Тханя, що зарився личком у мамні груди, погладити по голівці Хонг. Я часто лаяв доньку, тепер так жалкую!..

13. 11. 47. Ти раптом загорівся нетерпінням. Прийшов до нас із наміром відпочити кілька днів і от передумав, не схотів відлежуватися і після сніданку пішов.

Ми з Кхангом заходилися друкувати листівки для Зубатки — так ми жартома називали свою співробітницю. У неї й справді зуби трохи видавалися вперед, але вдачею вона була лагідна, ще й проворна та легка. Сама тендітна й бліда, тяжко страждає від малярії, проте працює захоплено, з ентузіазмом, проявляючи неабиякі здібності. Вона закінчила перший випуск школи

кадрових політпрацівників і була направлена до В'єт-баку. Місцеве населення дуже полюбило її.

Знявши аркуш з ректографа, Кханг задоволено розглядав його:

— Чітко й гарно. Зубатці повинно сподобатися!

Скільки ласки бриніло в його голосі! Що це з ним? Я знав його хтозна-відколи, однак жодного разу не чув, щоб він говорив про кохання. Художник, віком за тридцять років, він, здається, ніколи й не думав про ніжні почуття. І терпіти не міг малювати жінок. Коли стояв перед жінкою, обличчя його лишалося байдужим. Говорячи словами Ти, перед красунею він навіть не ворухне своїми щурячими вусами, що росли в нього у куточках губів. Що ж це з ним? Либонь, природа вплинула на нього, що з його вуст злетіли такі ніжні звуки? — посміхнувся я.

Друкуючи, ми лузали гарбузове насіння, яке дала нам Куанова мати. Вона прийшла подивитися на нашу роботу, погомоніти. У неї чесне, відкрите, гарне на вроду обличчя. Балакуча. Дуже любить дітлахів.

В обід, побачивши, що в нас немає ніяких овочів, тільки трохи вареного маніока, вона скрушно похитала головою, швиденько сходила в ліс, принесла квітку банана і жменю якогось листя. Звеліла зачекати, поки покришить. Салат виявився трохи терпкий, бо квітка банана була не приварена, але який же смачнючий! Ми не скупилися на похвали.

Одного разу Тяп пригостив нас пацюком, спочатку присмаженим, а потім відвареним у солоній воді. Ти взяв палички і присів до нього, навіть не кривився, ще й хвалив, що смачно.

Увечері нас нудило, і втома буквально валила з ніг. У чім справа? Надто багато працювали? Чи накурилися? Чи, може, завадило гарбузове насіння?.. Спати полягали рано, розмова не клеїлася. Вогонь погас, і не було сили встати й роздмухувати його. Та згодом,

трохи відпочивши, я підвівся, підпалив у пічці, нарубав дров, щоб добре натопити. Скрутив цигарку й курих у задумі. З вогнем все-таки веселіше.

Закричала козуля. Вона подовгу кричала вже кілька ночей. Той дикий крик рвав душу, Ніби зовсім близько кричить. Чому ж ніхто не вполює її?

14. 11. 47. Дорослі й діти розійшлися. Лишилися тільки Пу, Лі і їхній маленький брат, прив'язаний до спини Пу. Нікогісінько більше.

Ти і Кханг прозвали мене аптекарем, бо я пильно стежу, щоб у нашому раціоні було вдосталь тонізуючих речовин. Брак м'яса відшкодовую дрібною квасолею, жиру — насінням кунжута. Варю все це разом з рисом — виходить непогано.

Сьогодні ми не друкували — читали книжки. Я хотів скористатися з нагоди, щоб начитатися. Редакції потрібні журналісти. Після війни, якщо вистачить коштів, непогано б видавати якийсь тижневик.

Увечері знову нудило й падав з утоми. Багато писав? Занадто накурився? Прийняв забагато акрихіну? Голод? Чи то від фізкультури?

15. 11. 47. Вночі Тянова мати багато кашляла, стогнала і марила уві сні. Тянів малюк теж дуже кахикав, ніби аж легені рвав, але не плакав.

Ранком зацокотіли кулеметні черги. Потім пролунало більше десятка гарматних пострілів. Десь зовсім близько. Коли стрілянина на мить ущухла, почувся гуркіт моторів.

Хмарилося на дощ. Пу взяла ніж і подалася в ліс нарізати бананового листя, щоб накрити халупу. Малюк так само був прив'язаний у неї за спиною. Вона й сама ще мала — років вісім, дев'ять, а скільки всього переробляє! Збирає хмиз, варить їсти, доглядає двох менших братів. Справжня тобі господиня. Батько з матір'ю цілими днями на полі та на вгороді, вся хатня робота лежить на ній. Малюка вона, мабуть, ніколи

не відв'язує зі спини, він, либонь, увесь час спить, звішуючись голівкою то в один бік, то в другий, поки вона рубає і зв'язує у в'язанки гілля. Старшенський плаче, коли схоче, і перестає, коли обридне. Йому років зо три, і він безперестанку їв би. Коли не подивися — тягне то шмат печеного гарбуза, вмочає в сіль із перцем і наминає. А то всипле собі в мисочку розвареного рису, потрусить гірким червоним перцем, ніби сіллю, і їсть хоч би тобі що. До речі, печений стручковий перець має дивний смак і припав нам до вподоби.

Дощ. Сумно, коли дощить. Крізь дах протікає. В лісі багато п'явок. Їх розносять дощовими потоками. У минулий дощ не знаю як мені в холошу проникла п'явка, мало що сама насмокталася, так ще й з ранки кров текла до вечора — ледве вгамував.

19. 11. 47. Ми не раз чули, як діти досить виразно читають по підручнику Курсів усенародного навчання. Підійшли ближче, аж ніякого підручника немає. Діти читають напам'ять. Мабуть, чули не раз, як хтось із дорослих читав. Хто? Один тільки Бао провчився двадцять днів на підпільних курсах у лісах Вангкхео.

Вчора він приходив погомоніти з нами. Приніс нам повну валізу книжок, яких ми ще не встигли винести сюди. Розказуючи всяку всячину, він повідав тихенько, що над домівкою товариша Куана тяжіє злий дух курки. А це недобре, ой, як недобре! Той дух мстивий. Як оселиться де, то тільки й знає, що дзьобає — чи то дитина, чи буйвол, корова, курка чи свиня — йому бай- дуже.

Ага, так то дух курки! Хто ж із тутешніх не хворіє на малярію? Щомиті вона може звалити будь-кого. І завжди несподівано. Тут багато хто каже, що то витівки злого духа.

А з Куаном он яка халепа: вже не раз помічали, що варто йому прийти до когось посидіти, погомоніти, як

або хтось із тієї сім'ї захворіє, або свиня чи курка в тій господі здохне. От і вирішили, що в нього вселився злий дух. Чутка швидко розповсюдилася. Люди почали боятися його, цуралися, мов прокаженого. Гірко, коли когось вразить злий дух курки, тоді він ганьбить дідів-прадідів, передає гріх своїм дітям. Із ним уникають навіть спілкуватися. Хлопець, у якого вселився злий дух, може одружитися тільки з дівчиною, в яку теж вселився злий дух, як прокажений з прокаженою. Кажуть, якщо в кого вселився злий дух, то він повинен кожного високосного року приносити йому в жертву когось із людей чи тварин, а якщо цього не зробить, то помре хтось із його сім'ї або ж його свиня чи курка.

— Отже, товариш Куан може й мене принести в жертву злому духові курки, наказати, щоб він мене дзьобнув? — запитав я.

— Схоче — то й накаже.

— І якщо дух дзьобне, то це вже смерть?

— Діти вмирають, а дорослі можуть і вижити.

Що ж тут не розуміти? Діти надто слабкі, щоб протистояти малярії, от вони й умирають від неї. У дорослих організм міцніший, може чинити опір хворобі, тому вони й оклигують після приступів малярії. За словами Бао, серед знайомих нам манів щось із семеро вражені злим духом курки. Усі ці люди вдачею тихі та лагідні. І зовсім не злий дух курки, а лісова малярія дзьобає всіх. Я засміявся і сказав Бао:

— Як тільки звечоріє, ми ховаємося під протимоскітну сітку, щотижня п'ємо по три таблетки акрихіну; отже, злий дух не звалить нас.

Здається, Бао не повірив. Та і як йому було вірити, коли навіть люди з рівнини, опанувавши чимало наук, все-таки бояться злого духа курки.

20. 11. 47. Нам знову бракувало овочів. Приходячи до нас, бабуся ніяково посміхалася:

— Нам мі фієк (Немає овочів).

Вона хвилювалася й мучилася, що не може нас нічим пригостити.

— Байдуже,— сміялися ми,— рис із сіллю теж добрий.

— Один рис із сіллю — то гіркий харч, ох і гіркий, любі ви мої товариші.

Сьогодні вона принесла нам трохи чорної вигни. Зовсім не схожої на чорну вигну рівнини. Зерна дрібненькі-дрібненькі. Я спитав, як її варити, але бабуся знала ще мало слів, щоб пояснити.

— Вари, як сою,— порадив Кханг,— підсмаж спочатку, влий води, додай солі — і хай собі вариться!

Смажити було ні на чому. Я всипав вигну у воду і, коли закипіла, додав солі. Готової страви вийшло чашечок п'ять. Відколи ми в лісі, скільки страв самі вигадали!

І скільки відкрили дивовижного!

Найдивовижнішим виявилось те, що в гірському лісі немає нічого дивного. А на рівнині старі люди, що колись працювали плотогонами на лісозаготівлях у горах, розповідали такого про тигрів, леопардів, ведмедів та удавів, що волосся піднімалося. Я гадав, що в лісі хати будують на височенних палях, обгороджують міцніючим парканом, як ідуть куди, то не поодинці, а групою і безперестанку б'ють у гонг, щоб відганяти хижаків, уночі ж бояться прочинити двері навіть у потребі, змушені справляти її в хаті. І от ми живемо тут і там у глибині лісової хащі. Двері ніколи не замикаються, бо й дверей немає. Часто почуємо лише вдох. Ідемо кудись теж удвох, а то й поодинці. А в руках тільки невеличкий ціпок, щоб легше було дертися на гору, а зовсім не для оборони від хижаків. І все ж відчуваєш себе впевнено, ніби вдома в садку. І, дякувати небу, ще жоден з наших не потрапив тигрові в пазури!

Кханг брав на кпини господаря гір і лісів:

— Ой лишенько, куди ж вони всі поділися? Півроку живу в лісі, а ще жодного тигра, жодної пантери не бачив!

Якось уночі Пу й Лі зі своїм цуциком спустилися до нижнього поселення, щоб ушанувати духа. Коли повернулися, Кханг не давав їм проходу:

— А чого ж це ви повернулися з порожніми руками? Хоч би лисичку вполювали абощо.

Одного разу я запитав у Бао:

— У цьому лісі водяться тигри?

— Давненько не видно. Торік убили одного.

— Чому ж цього року не видно?

— Хтозна. Біля Піккая застрелили одного: корову задрав.

— А ведмеді є?

— Дуже багато.

— А де ж вони, що не видно?

— А вони взимку не виходять з барлога.

— Зовсім не виходять? А що ж вони їдять?

— Нічого не їдять.

— Тобто як це?

— Вони за літо наїдять стільки сала, що нема потреби їсти взимку.

Кілька днів після цього чую: збираються на ведмедя.

— Куди? — питаю.

— На рай товариша Куана. Ведмідь унадився туди по кукурудзу. Вже й пастки поставили,— відповів Тян.— А ви бачили його?

— Ні.

— Він же ходить повз вашу хижу.

— Звідки ви знаєте?

— По слідах бачу. Спускається до рая товариша Куана згори. Закортіло поласувати кукурудзою.

Любить, бісова душа. Вже хтозна-скільки поїв. Минулої ночі теж приходив.

— Чудасія! — засміявся Кханг. — Чого ж ви не сказали мені? Повз дім ідуть по качани — і хоч би хто гукнув до гурту! Або й підкинув би пару качанчиків, насмажили б!

Вирішили віднині бути пильними, вночі без потреби не вештатися надворі, а виходячи, бути уважними. Однак береглися лише кілька днів, а потім махнули рукою. Ще й клацали язиком:

— Хіба у Визвольній армії загинув хоч хто-небудь від тигра чи ведмеда? Ніколи такого не чули.

23. 11. 47. Нервуючи через те, що газета й досі не виходить, до нас піднялися Ти і Там. Принесли качку, сушені манго, листи, книжки, свіжі газети й новини.

Найціннішими були новини. Наша армія перемогла ворога на річці Ло. Збила літак у Каобанзі. На інших фронтах теж значні успіхи. Всі наші хлопці благополучно повернулися в редакцію й одразу кинулися до роботи.

У нашому районі ворог залишив кілька укріплених постів. А в тих, які ще утримує в своїх руках, лише запекло обороняється, а про наступ не сміє й думати. Постачання отримує з літаків.

Отаке становище. А ми тут тільки час гаємо. Ти сказав, що установка обладнання закінчиться через тиждень. Ми розпланували все, щоб було зручніше працювати. Наш відділ буде підготовчим.

Кханг, відчувши, що скоро доведеться покинути цей благодатний куточок природи, «місце духовного й фізичного вдосконалення», віднині частенько виходив з мольбертом і зосереджено малював.

30. 11. 47. Друкарня вже може розпочати роботу.

Редакція одержала найсвіжіші новини через телеграфне агентство. Два дні тому ми спустилися в нижнє поселення до товариша Тяна. Не сьогодні-завтра ви-

ходитиме газета, тоді в нас вільного часу буде значно менше. Може, довго не випадє нагоди поговорити з цими чудовими людьми. Тож хотілось наговоритися.

Увечері всім селом зібралися навколо вогню. Ми розпитували їх про революціонерів часів підпілля. Розпитували про товариша Вана, товариша Тонга¹. Вони розповіли нам про атаки на ворожі укріплені пости, заспівали революційних пісень того періоду.

А ми розповіли селянам про рівнину, про Ханой, про дні повстання, про Чунгбо і Намбо, намагаючись, щоб вони зрозуміли, наскільки велика наша країна, скільки в ній багатства, і що вони теж учасники армії борців за визволення, і що могутньому руху визволення немає перешкод. Розповідали про весь світ, про революційний рух, що вирує повсюди і в Азії, і в Європі. Намагалися говорити просто й конкретно.

Чільне місце посідали розмови про Хо Ши Міна, і мانی слухали їх дуже зацікавлено. Вони пишалися з того, що за часів підпілля Хо Ши Мін ходив цими місцями. Здебільшого вночі. А як його ходити вночі, коли схиля такі круті, бугристі, звивисті, ще й густо заросли кущами й деревами, переплетеними ліанами. Це важко нам, бо ми звичайні люди, а борців революції загартувало життя, повне всіляких труднощів. Усі наші нішні скрути й нестатки в порівнянні з труднощами, які терпіли революціонери за часів підпільної боротьби,— це як пилінка проти величезної гори. Зараз війна Опору в сотні разів утруднила наше життя. Але ми ніскільки не занепадаємо духом. Ми віримо в свою витривалість, у допомогу й підтримку співгромадян. Якщо навіть мانی, котрі нічого, крім злиднів та хвороб, не знають у цій глушині, де й села хтозна-де одне від одного, якщо навіть вони всім єством з революцією

¹ Тонг — підпільне ім'я Фам Ван Донга, пізніше прем'єр-міністра ДРВ.

заради свободи й незалежності рідної країни, то нам і поготів належить зберігати твердість і віру.

Розмова все жвавішала. Очі манів іскрилися й світилися думкою. Ніби щось прекрасне постало в їхніх душах, звиклих до пільми лісової гущавини. Тянь з Бао заспівали на весь голос.

Вони домовлялися між собою, що після перемоги придбають собі добрий одяг і побувають на рівнині. Викликаний із Країни Хмар теж розпалився і голосно заявив, що неодмінно підстрелить козулю, зшиє собі вбрання з її шкури і приїде в нього в Ханой.

Пожвавішали й жінки. Одна тоненька, як лозина, дівчина все поглядала крадькома на Ти. А коли сміх і голоси трохи вляглися, прошепотіла йому на вухо:

— Після війни залишайся у нас, товаришу Ти. Одружишся з манською дівчиною, оброблятимеш землю.

Щоб уникнути непорозумінь, які могли зашкодити симпатії місцевого населення до нас, ми скрізь, де оселялися надовго, говорили, що в кожного з нас є дружина й діти. Але як важко молодим хлопцям, що палко прагнули кохання і залюбки бодай позалицялися б, постійно стримувати свої почуття! Дівчата тхо, білолиці та рум'яні, з невимовно гарними очима і щирими почуттями, жартівливо посміюючись, відказували:

— Неправда! Ви неодружені. В'єтміньці не одружуються.

Часом втручався хтось із старших:

— А все то розбещеність...

Подеколи ми жартома кидали один одному:

— Якби ж то ми не були в'єтміньцями!

Через нашу пристойну і стриману поведінку люди поважали нас. І в розмові часом до речі згадували французів із укріпленого поста, які примушували селян по черзі присилати гарну дівчину, щоби слугувала їм і обмахувала опахалом, коли вони спали. Ми ще

дужче усвідомили, наскільки суворо слід тримати себе в руках. І, зустрівши красуню, лише тяжко зітхали нишком!

2. 12. 47. Учора мани всім селом влаштували нам проводи. Сім'я Тяна дала нам лимонів, сої й курячих яєць. Куанова бабуся — по великій капустині. Проїшли трохи — коли наздоганяє Мінів хлопець, гукає. Подумали, чи не забули чого. Коли ні. Важко хекаючи, він передав нам в'язку імбиру. Хоч ми й без того були вже навантажені до краю, мусили взяти гостинці, щоб не ображати хороших людей.

— Як тільки з'явиться вільна година, приходьте погомоніти,— просили нас.

Надвечір ми були вже під горою. Хлопці, що здавна не бачили нас, радісно закричали. І одностаїно заявили, що ми, поринувши у самовдосконалення на відлюдді, досягли значних успіхів, тобто майже цілком перетворилися на ведмедів. Чуб закриває вуха й потилицю, шкіра й одяг від сонця й диму стали смагляво-золотистими. Підборіддя й верхня губа заросли густою щетиною. У нас було таке відчуття, ніби ми раптом опинилися на велелюдному, яскраво освітленому місці з високорозвиненою цивілізацією. Усі тут гарно зодягнені, сорочки й штани на кожному — ніби щойно з майстерні. Що то значить ходити дорогою на узліссі чи межами на полях — взагалі рівниною!

Сьогодні ми позичили необхідні знаряддя і заходилися стригти й голити один одного. Аж полегшало. Пішли до великого струмка, вимили голови. Приємно, хоч і змерзли, аж посиніли. Вдягли нові сорочки й штани і вийшли з таким відчуттям, ніби змінили шкіру. Зустріли вервечку дівчат тхо, що слідом за старим дідом простували до своїх хижок.

— Добридень, діду! Добридень, товаришки!

Дід кинув, дівчата защебетали:

— Добридень, товариші!

А одна вигукнула:

— Які красені!

І всі вони засміялися. Ми почервоніли від задоволення. Шкода, що не було дзеркала, а то подивилися б, чи й справді ми гарні. Та ввечері Ти трохи прояснив ситуацію, сказавши, що місцеві дівчата називають красенями більш ніж половину наших працівників — усіх, кого бачать, бо дехто ще не мав щастя показатися їм на очі. От тобі й маєш!

2. 3. 48. Відколи почала виходити газета, я був такий зайнятий, що й не вів щоденника. Та й не було нічого, вартого запису.

День у день писав статті. Від великих передовиць до дрібних інформацій — усе треба було писати стисло і ясно. Написавши, передавав комусь із тхо прочитати, чи все зрозуміло. Місця, які цей товариш не розумів, переписував заново, незнайомі слова заміняв.

Я здавна мріяв про невелику газету, розраховану на людей, які щойно навчилися читати, тобто на широкий загаль. Незадовго перед війною Опору вирушив з Ханою до провінції, щоб там випускати газету. Але умови були несприятливі. На щастя, нині з'явилася можливість здійснити цю мрію. Я працював так багато, старанно й захоплено, що якби років чотири тому хтось примусив мене так працювати, я збожеволів би. Тоді я писав літературні твори для того, щоб люди узнали моє ім'я. Мріяв написати твір, який пережив би мене. Я жадав похвали своїх друзів по перу, знавців літератури, відомих критиків. Тільки цим і жив, тільки до цих людей і прислухався. І зовсім не цікавився тими, хто вчився читати. Для чого вони вчать? Що вони розуміють у літературі? І що за користь від літератури людям, які нічого не тямлять у високих почуттях і надто далекі від освіти? Хочеться розваг, то нехай собі грають у карти в десятку або випивають, закусуючи собачатиною. Книжки їм ні до чого, а якщо вони коли-

небудь їх і читають, то зовсім не звертають уваги на прізвище автора.

Я надто багато думав про себе. А після Серпневої революції¹ з кожним днем все більше усвідомлював, що моє «я» аж нічогісінько не важить. Воно тільки тоді набуває якоїсь цінності, коли живеш інтересами людей, що тебе оточують. Щоб стати корисним, треба частенько забувати про себе і зовсім не дбати про славу. Та й чи варто морочити собі голову, щоб якимось вписати своє ім'я в історію? Творити історію значно величніше й почесніше. А творити історію — справа мас. Отже, треба значно більше дбати про маси. Я вже доклав чимало зусиль у цьому напрямку і далі намагатимусь так перебудувати себе, щоб залюбки виконувати роботу скромну й непомітну, але корисну.

І все ж іноді в мені пробуджувався художник слова. Раптом робилося сумно й гірко, бо за останні кілька років я не написав жодного твору. А друзі хоч зрідка, а нагадують. Що я роблю? Розв'язую сільські справи, ходжу з пересувною пропагандистською бригадою, випускаю газету для малописьменних! А де ж мій великий роман, про який за останні роки я думав не одну ніч?

Але хіба той омріяний твір я відклав оце зараз? Я мусив одкласти його ще давно, коли тільки задум його виник у мене в голові. Здебільшого через те, що весь час мусив писати новели, повісті та ще оповідання для дітей, які не могли вмістити мій великий задум, не того хотіла моя душа, але які давали мені змогу вирвати хоч трохи грошей у книготорговців, бо треба було якимось прогудувати не лише себе, але й жінку та дітей. Країна моя була рабинею, мову її гудили і зневажали, письменників мали за ніщо, всіляко знуща-

¹ Після Серпневої революції 1945 року була проголошена ДРВ.

лися з них і вважали, що вони зовсім не мають ніяких витрат. Всупереч своєму бажанню я марнував свої сили і час лише на те, щоб якось животіти. Чому ж зараз я не можу стримати своє зарозуміле бажання, щоб усі сили віддати «буденній» роботі, а тим часом підготувати себе до написання творів мистецтва? Якщо у мене вистачить хисту написати такий твір, для якого й варто було жити, то його читатимуть кілька десятків мільйонів, а не всього лише дві-три тисячі, як раніше.

Вечорами сусіди, хто за національністю, приходять в нашу хижку погомоніти, почитати газету. Я користуюсь нагодою, щоб краще зрозуміти їхні турботи і мрії, рівень їхніх знань, запам'ятати їхню лексику і спосіб висловлювати свої думки. Одразу ж підбираю слова для статей, придумую заголовки. Доконечна потреба — друкувати такі замітки, щоб люди зацікавлено обговорювали їх між собою, друкувати казав¹ — водночас прості й меткі, вражаючі; статті — в яких було б обмаль слів, зате вдосталь думок, щоб їх читали й бабусі, а діти слухали і теж розуміли. Якби це вдалося! Якби це вдалося, я був би щасливий, мовби написав оповідання, яке сподобалося навіть мені самому. Іноді товаришів і мене турбувало, чи газетний стиль не шкодить моєму стилеві романіста, який подобався багатьом. Але число читачів нашої невеликої газети з кожним днем зростало. Пропагандисти й політпрацівники говорили, що вона користується великим успіхом серед населення. Отже, читачів у мене стало чотири-п'ять тисяч. А ці чотири-п'ять тисяч почитають уголос і їх послухає ще тисяч п'ять. То чого ж мені журитися за чотирма-п'ятьма тисячами читачів мого роману (а їх було б не більше, якби роман вийшов кілька років тому, перед революцією), коли зараз їх у мене

¹ К а з а о — співомовки, здебільшого народні, але в й створені професійними постами.

десять тисяч? Раніше мене турбувало, який вплив моїх творів. Зараз я спокійний за свої дрібні речі. Вони, щоправда, глибоко нічого не торкаються. Але допомагають читачам краще зрозуміти події, зміцнюють їхню віру в перемогу війни Опору, викликають палке бажання внести свою частку в загальнонародну боротьбу, всі свої сили, всю свою працю присвятити справі перемоги. Про таке я й мріяв.

Я не лише готую газету, але й читаю книжки. Ми організували курси самоосвіти для працівників з однаковим рівнем підготовки і відкрили курси навчання для малописьменних працівників друкарні. Вечорами сідаємо навколо пічки й починаємо. Для товаришів національності тхо, що жили з нами, я запровадив метод запитань і відповідей, подаючи отак загальні відомості з географії, історії, політики. А вночі, коли наші розсильні сплять, я тихенько вислизаю з-під ковдри, беру бамбукові відра й, обережно ступаючи по крутому схилу, йду до невеликої криниці по воду — вдень її вичерпують зовсім. Від начальника, головного редактора і до розсильного ми живемо однаково, дружно й злагоджено, як одна сім'я. Кожен намагається зробити щось для колективу. І хоч клімат тут шкідливий, життєві умови важкі, зарплата невелика, сім'я далеко, все ж ми лишаємося бадьорими й дуже любимо свою установу. Місцевому населенню теж подобається наш колектив. Багато хто приводить своїх синів чи молодших братів, просить, щоб ми навчали їх або дозволили жити в друкарні, нехай хлопці привчаються до ремесла і вчать грамоти. Обіцяють, якщо редакція переїде в інше місце, відпустити туди й дітей.

Ти зав'язав дружні стосунки з місцевою владою, громадськими організаціями і населенням. Він став викладати на курсах, де проходили навчання кадровики, відповідальні за мобілізацію мас у своїх районах. Кханг відкрив курси друкування на гектографі й учив

пропагандистів, як треба переказувати газетні матеріали. Курсанти прибували з усіх сусідніх провінцій. Життя так і вирувало. Інколи до нас приходили мани, приносили капусту, гриби, гарбузове насіння, маніок, імбир і навіть ведмежатину.

Ми жартома звали цей район манів своїм рідним краєм. І коли настав Тет¹, musiли йти вітати своїх нових родичів зі святом. У валізу, яку прислали нам друзі, вкинули кілька позолочених браслетів для рук, ніг і шиї — на подарунок молодим дівчатам і дітям. Уздрівши нас, матері дуже зраділи. Наварили, насмажили свинини і зберігали її до нашого приходу в корзинах, вона трохи аж зіпсувалася, бо надворі було не холодно. Ти все одно з'їв чимало, і вночі його добряче скрутило. Я тільки вдавав, що їв свинину, а більше налягав на сою, то мене обминуло.

За кілька днів, що відпочивали у зв'язку з Тетом, написав оповідання «Над усе Цао Цао», потім спростив назву і назвав його «Очі».

6. 3. 48. Велика радість — лист із дому. В нашому районі свято — рівновага сил. За півроку французи взяли одне-єдине село! Але якщо навіть у їхніх руках будуть обидва береги річки, як колись, наше село все одно не підкориться. Думки несли мене туди, до батька й матері, до братів і сестер, до рідного порога, поля, садка. Згадувались хлопці й дівчата мого села. Як там вони, чи не розвалили організацію? Любі товариші, бережіть наше рідне село, не віддавайте його в руки ворога.

За французів я ненавидів своє село. А від дня незалежності палко полюбив. І зовсім замучив Кханга й Ти розповідями про нього, про його молодіжний загін.

¹ Т е т — свято Нового року, за в'єтнамським місячним календарем, припадає на кінець січня або початок лютого. На це свято сходяться додому всі члени сім'ї.

7. 3. 48. Задощило. Та ще й дуже! П'явки пробирають-ся аж у домівку. Я підкотив холоші, накинув плащ-палатку, ціпок у руки і помандрував до сусіднього села читати лекції про міжнародне і внутрішнє становище, замінюючи на курсах Ти, який мав справи на рівнині.

Курсантів понад два десятки — молодих і старих. За національністю лише тхо й мани. Декому вже й за п'ятдесят: величні, мов начальники тонгів. Майже всі ледь розуміють мову кінь. Як же їм пояснювати?

О радість! Я помітив, як раптом зблиснули очі в одного літнього курсанта.

— Оце тільки зараз зрозумів,— щасливо посміхаючись, сказав він мені.— А досі — хоч ти вбий — нічого не тямив. Якби було де прочитати... Втім, хоч би й читав — нічого не збагну.

9. 3. 48. Я й досі на курсах. Сидимо біля пічки, куримо кальян. Курсанти ремствують, що в дитинстві не випало вчитися.

— Скажеш, що не ходив до школи, ніхто й не вірить. Звідки ж, дивуються, знаєш літери, яким чином став кадровиком? Пішов учитися, вже коли служив кадровиком? Дивно! А малим пас буйволи. Виріс, пішов працювати носієм, заробляв на податки. Вчилися тоді лише діти чиновників та багатіїв,— сказав один із них.

Більшість училась отак самотужки. Буйволи пасуться, а пастухи креслять літери на землі. І вивчилися.

— Бо діти багатіїв у школі тільки те й робили що пустували, отже, за три-чотири роки навчання навіть літер не знали.

Я недовіжливо похитав головою. Той наполягав на своєму:

— Правду кажу. Вони ж тупаки! Не тямить слова сказати, а вже веде дружину до хати. Бо дурне діло не хитре, а грошників у тата вистачить.

І знову заходилися розповідати про поневір'яння за французів.

— Тим, хто став революціонером, було важко, а тим, хто лишився вдома,— вдсятеро важче. Коли ж сім'ї кадровиків зібрали в одному місці, щоб запобігти арештам, тоді вже не боліла душа за сім'ю, можна було цілком віддатися революційній роботі. Зате зрадники не знаходили собі місця.

16. 3. 48. Посвітило сонечко три дні, й знову зарядили дощі. Та рясні такі! Весна в горах — це період дощів і п'явók. Без книжок сумно до смерті.

18. 3. 48. Радіо маріонеток передало з Ханоя, що вчора підписано угоду між п'ятьма державами. В пункті першому цієї угоди говориться про права людини, про свободу особи в суспільстві... Удар загостреним бамбуком у спину, в самісінький нерв! На це вони здатні! Таке враження, що то сержант-тюремник, спеціаліст із тортур, що добряче вміє познуватися з в'язня, сповідається про моральне вдосконалення трьох поколінь його сім'ї. Так і кортить вибатькувати.

Учорашня новина поширюється й далі. А Китайська визвольна армія невпинно наступає. Коли ще вона йшла так — ніби нестримна хвиля! Могутня, вона котиться і котиться вперед, змиваючи всю нечисть прогнилого суспільного ладу, що трапляється на її шляху. Пропали грошики панів фінансових магнатів! Геї, товариші з наступальних загонів! Як хочеться потиснути вам руки, вітаючи з остаточною перемогою! З нетерпінням чекаємо цього дня...

19. 3. 48. І досі ллє дощ. Минулої ночі він перетворився на затяжну зливу. Вода з протимоскітної сітки закапала на обличчя, я прокинувся, ліг головою туди, де раніше були ноги. Скоцюрбився, намагався зайняти якомога менше місця, щоб уникнути струмочків води, які протікали крізь дах. Довго не міг заснути. Дощ то йде, то перестане. Зашумить-зашумить і стихне, потім знову зашумить. Листя то мовчазне, то лопотить під ударами дощу. А під підлогою безугавно

шумлять потоки води, наче якусь прірву провало.

О рятуйте, щось дивне повзе крізь дірки в старій ватяній ковдрі, лоскоче по обличчю, по шиї. Хіба заснеш? Прягадалися Лієн, діти. І всі дощі в моєму житті. Їх було так багато, що вони зливаються в один суцільний великий дощ і він триває протягом усього мого життя. Усі значні події пов'язані з дощем. Коли б не вирушав з дому — дощ. Дощ і дощ! У дощ пічний, невпинний на човні з цукрової тростини...

Як тільки вщухав шум дощових потоків, чулися постріли. Вони лунали й увесь учорашній день, незважаючи на дощ. І зараз уночі дощ ллє як із відра, а стрілянина гримить і гримить. Зброї байдуже до сезону дощів. Душа зброї не промокає. Ой зброє, стала зброє! Ой хлопці з армії захисників вітчизни! Хіба я не знаю, скільки разів ви лишалися без обіду, цілий день під дощем, але бою з ворогом не припиняли. Серця у вас теж ніби стала зброя. От зараз від дощу розквасилось усе моє сталеве нутро. Соромно, що душа в мене така податлива. Немає в ній стійкості. Хлопці! Безіменні бійці! Навчіть мене самовідданості, навчіть воювати з ворогом, воювати мовчки, не думаючи ні про власну славу, ні про своє тлінне тіло. Засвітіть у моєму серці той вогонь, що палає у ваших серцях і проміниться з ваших очей. У моєму серці ще й досі темрява, над нею сновигають чорні хмари. Допоможіть мені: розвійте оті чорні хмари, розженіть їх! Щоб душа моя освітілася й оновилася!..

Стрілянина не вщухає. Прислухався. Чути, як заливаються автомати. Вчора два французькі солдати здалися в полон у Футхонзі. Чого ж вони не витримали? Безперспективності війни чи одих постійних дощів у лісі, через які навіть сякої-такої юшки не зварити? Дощі! Дощі! Не припиняйтеся, ви нам на користь! Нехай їх більше здається в полон!

ОЧІ

Сільський хлопчик показав на невеликі ворота з цегляними стовпами:

— Цією стежкою йдіть,— обернувся він до мене.— Пан Хоанг живе там.

— Дякую, хлопче. Я ще зайду до вас, погомонимо. Я ляснув його по плечу і вже збирався йти, коли він раптом зупинив мене:

— Стривайте. Я піду з вами, гукну, щоб припнули собаку. У них величезний і лютий собакаюра.

Я дуже здивувався і тихенько скрикнув, пригадавши свої відвідини Хоанга в Ханой. Натиснувши на кнопку дзвінка, я мусив чекати, поки Хоанг своєю рукою не вхопить за шкіряний нашийник величезного, завбільшки з теля, собаку європейської породи і не зтягне його під сходи. Лише після цього я настільки набрався хоробрості, що міг прошмигнути повз собачий хвіст до вітальні.

Ну й боявся ж я тієї клятої німецької вівчарки! До того боявся, що коли одного разу я прийшов і господар, замість того щоб оборонити мене від собаки, сумно сповістив, що той здох, я хоч і зобразив на обличчі співчуття, насправді відчув величезне полегшення.

Собака здох під час страшного голоду, про який, мабуть, до двотисячного року наші потомки розповідатимуть із жахом¹. Але здох зовсім не тому, що в господаря не було для нього кілька лангів² яловичини

¹ Див. примітку на стор. 205.

² Л а н г — 37, 301 г.

щодня. Хоанг був письменником, але водночас і спиритним ділком на чорному ринку. Коли від усіх нас лишилися шкіра та кістки, бо рукописів майже ніхто не купував, він жив собі, горя не знаючи. І собака його ніколи не лишався без обіду. Але на вулицях тоді померлих від голоду було хоч греблю гати. Мабуть, він здох, об'ївшись мертвечини або надихавшись трупного смороду. Надто тендітний був собака!

І от зараз, прийшовши провідати Хоанга, який із сім'єю евакуювався сюди, за сотні кілометрів од Ханоя, я раптом знову чую про лютого собаку. Ну й диво!..

Я тихенько розсміявся. Хлонець, хоч і не знав причини мого сміху, теж засміявся, показуючи свої зуби, що стирчали вперед. У відповідь на його гукання по вимощеному керамічними плитами двору дрібно застукотіли гуоки. Вибігло хлоп'я в чорній шапочці горщиком і сірому вовняному светрі. Чорні блискучі оченята глянули на мене:

— Дядечко До! Тату, це дядечко До!

Це був Нги, Хоангів синок. Навіть не привітавшись до мене, він помчав назад, схвильовано вигукуючи:

— Це дядечко До!

— Що? Що там таке, га? — грізно гримнув Хоангів баритон (коли він звертався до сина, його голос набував грізного відтінку, і це було кумедно чути).

Хлоп'я щось залепетало, я не розібрав. Коли це пролунав чистий і дзвінкий голос Хоангової жінки:

— Нги, піди надінь собаці ланцюг. І припни он до того стовпа.

Вийшов Хоанг. Він ступав важко, неквапливо, як усяка огрядна людина, і, ступаючи, закидав убік руки, наче плив. Ті руки — товсті та м'ясисті — здавалися до смішного короткими. Та й весь він був надто отяжілий. У Ханой він носив європейський костюм, який приховував його огрядність і навіть надавав статури

поважності й величності. А зараз на цьому поверх світло-зеленої піжами було натягнуто такого вузького вовняного светра, що як він тільки й дихав у ньому, а жир так і випирає повсюди.

Зупинившись біля воріт, він простягнув мені пухку долоню, трохи відкинувши назад голову з напіввідкритим ротом — на манір здивованого чи зраділого. Я тільки зараз розгледів, чого це так змінилося його обличчя: над верхньою губою підковкою щетинилися вусики.

— О небо! Це ви! Яка радість! — нарешті видавив він здавленим від хвилювання голосом. І обернувся в бік домівки: — Чуєш? Це справді До! Хоч як далеко, а він таки прийшов до нас!

Вибігла пані Хоанг, застібаючи на ходу гудзики довгої, кольору теракоти сукні, яку вона щойно вдягла заради гостя.

— А ми давно чекали вас, — люб'язно защебетала вона. — Проте коли прибіг син, чоловік йому не повірив, подумав, що той обізнався. Адже ви кілометрів за п'ятнадцять-двадцять від нас...

Потиснувши мені руку, Хоанг м'яко підштовхнув мене, ведучи в кімнату. Жінка мерщій побігла вперед, щоб дати лад столу й стільцям. Яка зворушлива запобігливість! Все-таки недобре з мого боку, що від часу загального повстання я й досі не приходив до нього, — подумав я.

Після загального повстання Хоанг раптом змінив своє ставлення до мене. Кілька разів я приходив до нього перемовитися дружнім словом і зокрема поглянути, як вплинули на нього великі зміни, що сталися в житті нашого народу, і жодного разу не бачив його. Двері завжди були замкнені. Хлопчик-служник розглядав мене у вічко, прискіпливо розпитував, хто я і що, а потім казав, що господаря немає вдома. Так було раз за разом — і я почав підозрівати, що тут

щось не те. Останнього разу, перше ніж натиснути на кнопку дзвінка, я виразно чув голоси подружжя, але хлопчик категорично заявив, що пан з панею ще вчора ввечері поїхали на дачу. Ясно, Хоанг не хоче мене бачити. Тільки не знаю чому. І я більше не приходив. Зустрівшись на вулиці, ми досить холодно потискали один одному руки, обмінювалися кількома фразами для годиться і розходилися. Втім, я знав, що в нього така вдача — може піддати коліном котромусь із приятелів з причини, вагомої хіба що для нього самого. Наприклад, критику, який погудив його твори, а похвалив твір приятеля. Або ще менше. Він міг бути в щирих приятельських стосунках з письменником, що жив десь на периферії і тільки посилав свої твори в ханойські газети, але варто було цій людині переїхати до столиці, завести знайомство з іншими письменниками, як де й дівалася Хоангова дружба. Певно, він добре знав, якої думки про нього були в ханойських літературних колах.

Що ж до мене, то я почав розуміти, через що його так зневажають, тільки коли він відштовхнув мене. Далі — більше. Коли гомінданівські війська прийшли обеззброювати японську армію в нашій країні, деякі дівчата відомої професії змінили європейський одяг на китайський. Ну, а мій приятель, замість того щоб критикувати компрадорів у щоденній газеті, яку він випускав, завзято лаяв усіх і кожного, хто обирав новий шлях, навіть своїх давніх друзів, хоч вони були чемні й доброзичливі і ніколи й на волосину не зробили йому зла. Але їхні імена схвально згадувалися в газетах руху національного визволення — і цього було досить, щоб вони стали для Хоанга мов порохина в оці. Він висміював їх як пролетарських письменників, називаючи бандою, котра недавно мала тільки рвану пов'язку на стегнах, а тепер цупить на себе пристойний одяг і заявляє, що вона підніме життє-

вий тонує людства. Мені було не до сміху. Прикро було читати його злостиві випадки, прикро, що у В'єтнамі є письменники, які використовують своє перо для такої підлоти. Хоанг був людиною старого гарту і не терпів ніяких змін. Я думав, що він уже ніколи не буде прихильним до мене... Чому ж він так зрадив мені? Може, це час так вплинув, що він скинув свою заскоружливість? Чи запекла боротьба нашого народу вимела з його голови будь-яке сміття? Признатися, я слухав його з величезним хвилюванням.

— Не минало й дня, щоб ми не згадували вас. Якось я прочитав у сільській газеті вашу статтю і здогадався, що ви працюєте у відділі пропаганди цієї провінції. Потім зустрів тут у селі одного політпрацівника і попросив його передати вам листа. Навмання. Якось не вірилося, що той лист потрапить до вас. А якщо й потрапить, то у вас же багато роботи, чи знайдете ви час на такі відвідини. І все-таки ви прийшли. Щось виглядає у вас не дуже бадьорий — невже ви всю дорогу йшли пішки? І як ви зорієнтувалися в цьому селі? Коли ми тут оселилися, я збивався з дороги разів з десять. Провулків хтозна-скільки — і всі схожі один на одного, спробуй втрапити. Як піду було в поле, так неодмінно і заблукаю.

Будинок, у якому оселився Хоанг, можна назвати просторим. Цегляний, на три кімнати, в яких було чисто й затишно. Широка веранда. Вимощений плитами дворик, огорожений парканчиком квітник. Клаптик городу для свіжих овочів. Усе таке миле!

Та найважливіше те, що Хоангова сім'я жила в цьому домі сама. Господар, ханойський комерсант, завжди користувався Хоанговим капіталом і мав подружжя за своїх постійних покупців. Настав час виказати свою вдячність. Комерсант переїхав до батьківського дому — по сусідству, залишивши свій цілком Хоангові.

— Коли б пам не трапився цей будинок, не знаю, як би ми й жили. Я надивився, як поневіряються евакуйовані. Один приїхав до молодшого брата, а коли в жінки настав час пологів, брат вигнав її, і бідолашній довелося народжувати в курені за садком ¹.

Я сказав, що в тутешніх селах багато забобонів...

— Звичайно, що так,— у голосі його бриніло роздратування і невдоволення.— Звичайно. Але в такий момент які можуть бути забобони? Та й не в них тільки справа. Бачить, що брат бідує, так не те, щоб пожаліти, ні, ще й тиче пальцем в обличчя, дорікає, мовляв, ти тільки й знав, що тринькав гроші, а про чорний день і не думав. Так і каже: «Не наскладав, коли було з чого, тільки й знав, що сьогодні курятина, завтра собачатина!» Або: «Коли мав великий прибуток з торгівлі, скільки разів писав тобі, що пришли гроші, куплю тобі землю й садок у селі. Ти ж відповідав, що не треба ніякого садка, ніякої землі, тобі, бач, подобалося жити в місті. От і живи в ньому!..» Як це жахливо! Хіба старший брат міг раніше передбачити, що колись виникнуть такі пертурбації? Якщо є гроші, чому не поїсти смачно собі на втіху? Чи багато знайдеться таких, що надриватимуться як буйвол, відмовлятимуть собі в їжі і в одежі, тулитимуться, де прийде-ть-ся і як прийде-ть-ся, аби придбати собі садок і землю?

— Вони й нам не дають спокою,— підхопила пані Хоанг.— Але ж зі ста чоловік дев'яносто дев'ять вважали, що Захід ніколи не нападе на нас. Поки не прийшов наказ про евакуацію, я й сама гадала, що то лише балачки. Аж тут почалися бої, довелося тікати, де вже було дбати про майно? Добре, хоч пощастило

¹ За в'єтнамськими звичаями, чужа жінка не повинна народжувати в будинку, це, мовляв, приносить нещастя.

вирвати трохи грошей. Та ще трохи краму сховали на своїй дачі. Якщо з розумом витратити, на рік вистачить. А далі доведеться так же бідувати, як усі. Боюсь тільки, що з нас і тоді насміхатимуться. Зараз ми ще можемо дозволити собі купити курку, але їмо її й боїмося, щоб люди не дізналися, ніби це якась ганьба. Люди страшенно безжалісні!

Хоанг засміявся:

— І ніби дуже завантажені роботою, а все одно знаходять час прискіпливо сікатися до кожного. Заріжете курку — завтра про це знатиме все село. Ось ви прийшли до нас і за вами вже нишком спостерігають. До завтра про це знатиме вже все село. Будуть точно переказувати один одному, як вас звать, скільки вам років, худий ви чи гладкий, скільки родимок у вас на обличчі, навіть скільки дірок у вас на лівій холості.

Я посміхнувся і пояснив, що в воєнний час просто необхідно стежити за кожним, хто приходить у село. За мною стежать або члени комітету, відповідальні за безпеку, або бійці самооборони.

— От-от! Від цих комітетчиків та бійців самооборони хоч помирай! Вони чим тупіші, тим бундючніші. Молодиця вагітна, а їм треба довести, що в її штаних не гранати запаковано. Ледве читають по складах, кожен документ розбирають щонайменше чверть години, а куди ж, неодмінно показуй їм документи. Вийдеш за село — і раптом згадаєш, що забув капелюха, повертаєшся по нього, а в тебе питають документи. За хвилину знову йдеш, і знову питають. Наче бавляться.

Він іронічно засміявся, пильно оглянув мене з ніг до голови й запитав:

— Ви довго жили в селі, скажіть, чи ви розумієте їхню психологію? Поясніть мені, будь ласка, чому вони такі недотепи? Я постійно мешкав у Ханой, про селян знав тільки з ваших оповідань, а тут зіткнувся з ними і — не розумію! Хоч вірте, хоч ні, не розумію!

Весь його вигляд свідчив про зневагу: губи скривив, ніс наморщив, ніби вдихнув трупного смороду. Одне поперед одним вони з жінкою почали наввипередки паплюжити селян, казали, що тільки спаде на думку. Мовляв, недоумкуваті, грубі, нечемні, егоїсти, скупі, пожадливі і всі до одного підлі. Навіть батько до сина і брат до брата ставляться непорядно. А молодь! Сміх, та й годі! Жодного слова не напишуть без помилок, а вже намагаються говорити про політику, мов неабиякі знавці. Ледь розкриють рота — і тільки й чути: пропозиція, вимоги, критика, попередження, колоніалізм, фашизм, реакція, соціалізм, демократія — і не яка-небудь, а пова демократія. Як учепляться, то хоч па небо тікай! Агітуватимуть годину за годиною! Напевно, вважають, що ханойці, ось як ми з дружиною, всі до одного відсталі, несвідомі і їхня місія — перевиховати нас, не пропускаючи жодної нагоди. Вони це й роблять!..

— Я розкажу вам таке, що ви не повірите, — сказав Хоанг, витріщивши очі. — Хай я не зійду з цього місця, коли щось збрешу. Одного разу я пішов на базар у повіт. Ще вдома старанно розпитав дорогу, але коли дійшов до роздоріжжя, забув, куди треба повертати. Довелося чекати якогось перехожого. Довгенько чекав, коли бачу — йде височенний пан юнак з в'язанкою бамбука на плечах. Я привітався до нього й питаю: «Як пройти на повітовий базар, скажіть, будь ласка, буду вам дуже вдячний». А він витріщився й ані слова, тільки дивиться на мене як на марсіанина. Я збагнув у чім справа, вийняв і простягнув йому свій паспорт і ще раз повторив запитання. Тепер він уже відповів, каже: «Ідіть он туди, а коли дійдете до високого баньяна, зверніть праворуч, через один перегін — ліворуч, пройшовши поле, потрапите на мощену вулицю села Нго, як проминете обцинний будинок, звертайте праворуч, там недалечко й базар». За точність не

ручуся, але пояснення його були приблизно такі. Він стільки разів спотикався на тому ліворуч та праворуч, що я остаточно заплутався. Тоді він запропонував мені дочекатися, поки хто-небудь нестиме щось на базар продавати, та й піти з ним. Я погодився, що так буде надійніше. Він засміявся і сказав: «Ну, то до побачення. Перепрошую, що не можу провести вас, але я дуже спішу. Мені треба віднести цей бамбук у Тхионг, там готується одна операція: хочемо перетнути шлях механізованим частинам ворога. Наша війна Опору розподіляється на три етапи: оборону, відсіч і загальний контрнаступ. Етап оборона означає...» І віп проторохтів напам'ять стовпців із п'ять тексту.

Пані Хоанг розсміялася. Я теж. Але, мабуть, сміх мій прозвучав не дуже весело, і Хаонг мусив поклястися ще раз:

— Щоб я провалився, якщо це не щира правда. Але повірте, в той момент я був настільки опшелешений, що навіть не розсміявся. Та я б і не посмів. Бо засміяся з такого, а він битися полізе, потім лиха не обберешся. Прийшовши додому, я наказав дружині тримати ворота завжди замкнені, і тепер ми нікуди не виходимо.

Я примусив себе посміхнутися. Тих слів, які хотів йому сказати, так і не сказав. Бо знав, що нізащо в житті він не сприйме всерйоз сказане таким молодиком, як я. А якби навіть мені і вдалося переконати його закинути за плечі речовий мішок і піти з села в село, щоб краще роздивитися, як живуть селяни і що вони собою являють, все одно з того не було б ніякої корпсті. Він звик дивитися на життя і на людей по-своєму. Він помітив, що юнак прочитав напам'ять статтю про три етапи, але не звернув уваги на те, що цей самий юнак з радісним виглядом хтозна-звідки ніс в'язанку бамбука, щоб з її допомогою перешкодити просуванню ворожої армії. І навіть у тому, що хлопець, мов папуга, проторохтів напам'ять

газетну статтю, Хоанг угледів його тупість, а між тим це саме й були паростки нового, прекрасні паростки. З такими очима, скільки б він не ходив, скільки б не придивлявся до життя, він би тільки все більше зневірявся й занепадав духом...

Я добре знав це. В очах Хоанга я був молодий та зелений петяма, який робить перші кроки в літературному мистецтві. Тому я й не наважився висловити йому свою думку. Тільки обережно сказав:

— На світі багато незрозумілого. От і в селянах криється немало такого, чого ми не можемо збагнути. Мені не раз доводилося жити серед них. І, признаюсь, мені було дуже прикро, коли бачив, що в основній масі вони темні, занедбані, залякані, зневажені. Тому я надто недовірко сприймав розмови про силу мас і гадав, що хоч селяни в нашій країні становлять більшість населення, вони й через десять тисяч поколінь не зроблять революції. Часи Ле Лоя¹ і Куанг Чунга² давно минули і ніколи не повернуться. Та ось почалося загальне повстання — і настав час дивуватися. Виявилось, що наші селяни можуть робити революцію, та ще й як завзято беруться за це! Разом з ними я брав центр фу, воював на фронтах Намбо й Чунгбо. І що ж? Оті численні хлопці з трахомпими очима, що й досі фарбують зуби чорним лаком, що не можуть вимовити слова «граната», а бойовий гімн тягнуть як заупокійну молитву, ці самі хлопці, потрапивши на фронт, безстрашно кидалися в атаку. І хоч

¹ Л е Л о й — 1418 року підняв населення на боротьбу проти китайських загарбників і вигнав їх. Ставши королем, провадив прогресивну на свій час політику. Помер 1433 р.

² К у а н г Ч у н г — Нгуєн Хює — один з організаторів і керівників селянського повстання 1771—1801 рр. Ставши королем, провадив прогресивну політику.

як журився кожний за дружиною й дітьми, за господарством, а ніколи й не натякав про це. Важко було повірити, що це ті самі люди, які ще недавно, місяців п'ять тому, коли стражники у них на очах безчестили їхніх дружин, мовчали, наче раби, і тільки, відійшовши далеченько, наважувалися бурмотіти якесь прокляття, а все своє обурення, увесь гнів зривали вдома на ні в чому не винній дружині.

Хоанг криво посміхнувся і в'їдливо зауважив:

— Але ж ви не станете заперечувати, що їхня ту-пість просто ганебна. Я не раз бачив бійців самооборони і навіть солдатів, які з наївною цікавістю колу-палися в гвинтівці або в гранаті, ніби це якась цяць-ка. А потім лунав вибух, були жертви. Багато з них зовсім не знають, як стріляти з гвинтівок нового зраз-ка. То яка ж користь від їхнього завзяття? Аж ніякої! А втім, де ж вони могли навчитися стріляти, якщо в нашій країні зроду ніхто не брав у руки вогнепаль-ної зброї? Мине якийсь час — і навчатися. То й нехай собі б'ють французів! Але на лиху годину обирати їх то в один комітет, то в другий, де від них життя не-мас? Взяти, наприклад, голову комітету в тому районі Ханоя, де я жив до початку воєнних дій. Цей чоло-вік тримав харчівню, де продавав юшку з тельбухів. і ще смачно готував страви з крові. А про роботу в комітеті не мав ніякого уявлення. Навіщо ж його було туди тягти? Або взяти голову комітету цього села. Побачивши, що в документах моєї дружини сто-їть Нгуєн Тхук Хієн, він вирішив, що це паспорт якогось чоловіка. В його розумінні геть усі прізвища жінок мають частку т х і ¹.

¹ Частка тхі, поставлена другим словом у прізвищі, означає, що людина з таким прізвищем — жінка. Так само частка ван або дик означає чоловіка. Але далеко не всі прізвища мають ці частки.

Пані Хоанг розсміялася так, що навіть закашлялася і з очей у неї потекли сльози. Вона втерлася хусточкою, прицмокнула, похитала головою і сказала:

— Якби ви жили тут, то не раз отак сміялися б. Ви тільки уявіть, цей самий голова домагався, щоб чоловік викладав на курсах всенародного навчання або допомагав у пропагандистській роботі.

— Я тут сиджу без діла, часом навіть сумно,— додав Хоанг.— Але щоб працювати з такими людьми? Поміркуйте самі, як можна з ними працювати? Хай уже краще називають мене реакціонером.

Щоб перевести розмову на іншу тему, я запитав:

— У вас зараз багато часу, то ви, певно, пишете. Цікаво, що вже вдалося написати?

— Уявіть собі, нічого. Тут немає навіть такого як хотілося б письмового стола. Та наперекір усьому наш обов'язок відобразити нинішню епоху в своїх творах. Якщо добре попрацювати, може вийти щось цінніше за «Щастить» Ву Чонг Фунга¹. Якби Фунг дожив до цього часу, він би знав, як це зробити!

Пообідали десь о четвертій годині, й Хоанг запросив мене піти до їхніх сусідів, теж евакуйованих. Ішлося про губернатора невеличкої провінції у відставці, інспектора народної освіти, звільненого з роботи за згвалтування учениці, та старого колишнього адміністративного чиновника, що свого часу добре грів руки на судових справах. Хоанг не любив їх, бо вони нічого не тямили в літературі й мистецтві, тільки в карти добре грали. Розмовляти з ними було нецікаво. Але якщо не підтримувати з ними стосунків, то тоді зовсім немає до кого піти розважитися,— сповідався мені Хоанг дорогою, поки ми йшли дуже повільно, щоб пані Хоанг могла наздогнати нас. І тут же потихеньку

² Ву Чонг Фунг — в'єтнамський письменник (1912—1939).

розповів мені пікантні подробиці про кожного, які свідчили про їхню розбещеність, тушість, безглуздість їхнього існування.

Аж ось і пані Хоанг — щоки розчервонілися від жару на кухні.

— Приглянула за бататами. Тушкую. Ще трохи — й будуть готові, дійдуть, — пояснювала вона свою затримку. — Туг делікатесів немає, мусимо задовольнятися тим, що можна дістати. Та пічого, ви не розчаруетесь, гостюючи в нас. Завтра куплю трохи цукрової тростини і зроблю чудову приправу з квітами биоа.

Підійшовши до великих воріт з цегляними стовпцями, повитими плющем, Хоанг смикнув за мотузку дзвінка. Вибіг хлопчик, ввічливо привітався:

— Доземно вклоняюся, панове!

— Взаємно. Пан Фам дома?

— Перепрошую пана, він пішов до пана інспектора.

— Чому ж сказали, що пан інспектор тут ще зранку?

— Не можу знати, пане. Вранці пан інспектор сюди не приходив.

Ми повернулися й пішли. Звивиста стежка привела нас до інших воріт, увитих плющем. Біля них стояла нянька з немовлям на руках:

— Б'ю чолом панам! Доземно вклоняюся пані!

— Взаємно. Пан інспектор дома чи кудись пішов?

— Перепрошую пана, пан інспектор пішов до пана губернатора.

— Чому ж у пана губернатора сказали, що вони обидва тут?

— Перепрошую пана, не можу знати.

Хоанг повернувся й пішов. Через кілька кроків тихенько звернувся до жінки:

— Знову засіли за тотом¹. Пані Йєн Кі теж, зви-

¹ Т о т о м — вид азартної гри у карти.

чайно, немає. Як же тотом обійдеться без такого азартного гравця? Напевно зібралися тут або в старого Фама і наказали нікого не впускати.

Пані Хоанг нічого не відповіла. Хоанг поляскав мене по плечу, говорячи:

— Сумно, чи не так? Раз уже інтелігенти такі, то простий люд... ви й самі знаєте.

Я подумки лаяв Хоанга, що потрапив у компанію покидьків, з яких ще недавно складався так званий вищий світ. Чому він не пішов до війська, не вступив до мистецької агітбригади чи загону літераторів Опору? Він би побачив студентів і службовців, що нестримним потоком вступають до армії, побачив би лікарів, що самовіддано працюють у лікарнях і госпіталах, побачив би і тих письменників та художників, що завзято пішли в тил, у маси, щоб учити їх і разом з тим учитися в них, знаходити там натхнення для творчості.

— Важко слухати вас. Оскільки все так погано, то виходить, що й війну ми програємо?

Він вчепився за мої слова, мов кішка за мишу:

— Так, я песиміст. Коли уважно подивишся навколо, сумтно стає на душі. Але я ще не зовсім запев духом — можливо, тільки тому, що вірю в президента. Якщо Серпнева революція і нинішня війна Опору завершаться перемогою, то лише завдяки цьому чудовому керівникові. Хо Ші Мін з його хистом міг би врятувати будь-яку країну, але в нас навіть йому нелегко. Подумайте тільки: символом визвольної боротьби Четвертої республіки — великої Франції — став якийсь де Голль!

Я нагадав йому про інших героїв французького Опору, більш заслужених за де Голля. Він похитав головою:

— Усім їм далеко до Хо Ші Міна! Наш старий знає своє діло і навіть з таким нікудишнім народом, як

наш, він доможеться незалежності. Після Попередньої угоди 6 березня¹ навіть американці розводять руками: дотямили, що нашого старого не перехитрувати. Французи що? Вони вже ладні піти звідси. Якби Сполучені Штати не підбурювали їх, то хіба вони на-смілились би порушувати Попередню угоду 6 березня? Та вона ж для них була просто щастям. Їм би слід було вчепитися за неї руками й ногами, чи не так?

Повечерявши тушкованими бататами і досхочу напившись чаю, ми одразу пішли спати. Хоанг боявся, що я й так надто стомився, пройшовши кілометрів двадцять п'ять та провівши решту дня в розмовах. Спати мені не хотілося, а от забратися під ковдру, зігрітися, ще й опустити протимоскітну сітку було б зовсім непогано.

Два невеликих ліжка стояли паралельно одне біля одного, між ними був тільки вузький прохід.

Протимоскітна сітка була біла-білісінька, від самого вигляду її відчуваєш приємну ароматну свіжість.

Ми з Хоангом лягли відпочити. На столику між ліжками лежала пачка ароматних сигарет, коробка сірників і попільничка. Я довго не наважувався роздягнутися і всю ніч думав, що хоч би кусючі мешканці мого одягу не подалися в мандри по цій ватяній, пропахлій духами ковдрі. Адже я щодня спав з робітниками друкарні, а там не розбереш, чії кусаються, так що я не міг ручитися, що на мені нічого не було.

Пані Хоанг вимила посуд, замкнула двері, потім унесла й поставила біля наших ніг велику лампу й дістала пляшку.

— Ти хочеш засвітити велику лампу?

— Авжеж. Зараз доллю гасу.

¹ Угода, за якою Франція визнала незалежність ДРВ.

— Ви любите «Трицарство»?¹ — запитав мене Хоанг.

Я відверто признався, що всього твору ще не читав.

— Шкода, дуже шкода. З усіх романів Сходу й Заходу мені найбільше подобаються два: «Трицарство» та «Історія князівств Східного Чжоу»². З усіх шкіл романістів мені найбільше до вподоби китайська. Але і в них є тільки два справді хороших твори. «Річкові заводи» теж гарна річ, але слабша. Решта романів відносно непогані, але тільки для одного разу. Читати вдруге їх нецікаво. А «Трицарство» та «Історію князівств Східного Чжоу» можна перечитувати без кінця, і кожного разу читаєш ніби вперше.

— Ви маєте обидві ці книжки?

— «Історія князівств» пропала в Ханой, не пощастило забрати. Така прикрість! Добре хоч «Трицарство» було на дачі і ми взяли його з собою. Без нього ми померли б тут з нудьги!

Він струсив попіл із сигарети в пошільничку й відідав:

— Я вас запитав, чи любите ви «Трицарство», бо ми щовечора перед сном читаємо по кілька розділів з цього роману. Але сьогодні можна порушити цю звичку. Якщо вам більше до вподоби розмови, то ми будемо розмовляти.

Я, звичайно, попросив подружжя не порушувати усталеної звички. Хоанг зрадів:

— Гарзд, з вашого дозволу почнемо. Спати нам ще не хочеться. А ви стомилися, то, мабуть, незабаром і заснете. Світло вам не заважатиме?

Я сказав, що й досі сплю в друкарні, а там і світло горить, і машини гуркочуть. Тут же під теплою ковдрою спатиму так міцно, що мене й гармата не роз-

¹ Роман китайського письменника Ло Гуань-чжуна (1330—1400).

² Китайський середньовічний роман.

будить. Хоанг засміявся — і той сміх був схожий на крик сполоханого півня.

— Ну, то читаймо. Жінко, подай книжку.

Пані Хоанг мерцієї дістала з буфета книжку в цупкій обкладинці зі шкіряним корінцем.

— Хто почне?

— Читай ти.

Вона поставила лампу на підставку, зняла сукню й лягла поруч із сином, що забрався під ковдру заздалегідь:

— Вчора ми до якого місця дочитали? Здається...

— Не має значення! Читай про те, як Цао Цао розбив військо Гуань Гуна. Як по-вашому,— звернувся він до мене,— Цао Цао був талановитий?

— Кажуть, що так,— недбало відповів я, щоб уникнути розмов.

— Ще б пак! Та він найталановитіший в усіх Трьох царствах! І звідки беруться такі таланти!

Пані Хоанг знайшла потрібне місце і почала читати своїм дзвінким, чистим голосом. Хоанг слухав, затягуючись сигаретою. Подеколи він ляскав себе по стегну й вигукував:

— Ну й хист! Молодець! Оце так здібності! Ну й розумний же отой Цао Цао!..

ЧЕКАННЯ

Льєу дбайливо підвела Хюєн до ліжка і вклала поруч маленького братика, давши в руки віяло. А сама повернулася до другого ліжка, де, розкинувши руки й ноги, личком до дверей солодко спав п'ятирічний Куан. Обійшовши ліжко, Льєу сіла біля синові голови, поклавши долоню йому на лоб. Мокрий — і лоб, і чуб. «Лишенько моє», — любовно шепотіла вона, витираючи піт і обмахуючи сина віялом. Такі хвилини, коли вона посидить то біля одної дитини, то біля другої, були для неї відпочинком, і їй хотілось би, щоб вони тривали довго-довго.

Розпозіхалася чогось. Крізь бамбукові штори влітав легенький вітрець, обвіваючи її прохолодою. За весь день Льєу вдалося проспати лише кілька рядків, але раз по раз набігали французи, доводилось ховатися, то й не дивно, що вона так стомилася. Упала б оце й хоч трохи полежала, але вона проганяла цю думку, бо добре знала, що варто їй прихилити голову, як засне мертвим сном. А спати не можна. Треба скористатися з того, що світить місяць, і проспати грядку городу перед хатою, бо вдень хіба то робота, коли те й робиш, що поглядаєш, чи не наближаються французи. А як самій не робити, то де взяти гроші, щоб найняти когось? А не буде городини, чим дітей годуватиме?

Льєу ще якусь мить посиділа, погладжуючи Куана по голівці, потім рішуче підвелася, потягуючись, позіхнула і вийшла у двір. Ясно світив місяць. Його проміння лилося на всі навколишні садки та городи, що тяглися один за одним. Від бананів падали чудер-

нацькі тіні. Бананове листя сумовито виблискувало під місяцем, тихенько, мовби стомлено, погойдуючись. Місячне сяйво і свіже повітря підбадьорили Лью, сповнили її снагою. Вона швидко підійшла до жостеру, взяла поставлену там сапу і схилилася, досапуючи рядки. Залунало рівномірне легке цюкання. Сапи цюкали і в навколишніх городах, а якщо прислухатися, то і в дальніх. Отже, всі селяни вийшли сапати вночі. Всі без винятку. Кожен спішив скористатися ясным місячним сяйвом, щоб надолужити час, коли доводилось ховатися від французів, а також обробити землю тих, кого немає вдома через загальну справу, справу вітчизни. Лью посміхнулася, пригадавши фразу, яку зараз почуєш скрізь: «Збільшити виробництво сільсько-господарської продукції». Виробництво! Виробництво! — повсюди відбивали сапи, відлунюючись у серці Лью.

А ніч була тиха-тиха. Цюкання сап лунало навкруги все виразніше. Місяць поволі піднімався вище й вище...

Місяць був уже зовсім високо. Запала глуха ніч, коли безгоміння найбільш виразне. Було чутно, як шарудить бамбукове листя. Удари сапи поволі рідшали. То на цьому городі стихнуть, то на тому. Потроху сон вступав у свої права, сповиваючи село німою тишею. Лиш де-не-де ще цюкали сапи. Лью позіхала раз у раз. Сапа вже не слухалася її. Але в сусідньому садку ще працювали — і Лью теж вирішила не здаватися. Ті, в кого немає малих дітей, могли вдень сапати, аж поки французи підійдуть зовсім близько. У Лью ж було трійко діточок, і всі малі. Їй доводилося тікати раніше за інших. Отже, вдень вона встигала просапати дуже мало, тому й мусила вночі працювати більше за інших. «Удень посплю!» — втішала вона себе.

Звуки сапи стихли і в сусідньому садку. Льеу вже й рук не відчувала. Заносячи сапу, мусила штовхати її всім тілом, а воно обважніло, і треба було щосили напружитись, щоб ворухнути ним. Сон владно змикав їй повіки, сплутував думки. Удари її сапи збивалися з ритму, гупали важко й до болю самотньо. А навкруги ані душі, хто допоміг би їй, підбадьорив. До чого ж кволала, до чого смутна людина, коли поруч неї нікого немає!

Місяць світив просто над головою. Зарості бананів і бамбука, здавалось, поснули, схилившись на свої гіни. Льеу віддихалася, взяла сапу й пішла. Посиділа трохи біля порога, щоб прохолонути, потім узяла одяжу й подалася на ставок. Купання повернуло їй легкість і добрий настрій.

Вона була вже вдома, коли з вулиці долинув тихий спів:

Як зелені поля сутіпки огорнуть,
На коромислі я переносу рис.
Ти ще з осені б'єш ворогів потворних,
Замінила тебе я в роботі скрізь.

Льеу одразу впізнала, що це Нян. Дівчина так часто співала цю пісню, що Льеу теж вивчила її. Той спів ніжно лунав у нічній тиші, проникав у самісіньке серце.

— Ти ще не спиш? — здивувалася Нян, побачивши Льеу в дворі.

— Ні. Щойно досапала городину.

— Слава жінкам, що борються за збільшення виробництва! — голосно вигукнула дівчина, що була саме в тому віці, коли море по коліна.

— Тихіше! Дай людям поспати!

— А хай йому абищо! Яка я безголова!.. А що, маленький уже не плаче, звук почувати з сестричкою?

— Мусив звикнути. У таку війну як не звикати-

меш до всього, то й з голоду помреш... А ти оце тільки з заняття?

— Ні, заняття давно закінчилися. Збори були.

— Що ж ви там обговорювали так допізна?

— Програму патріотичного змагання.

Нян уважно поглянула на Льєу, взяла її за руку:

— Щось ти змарніла вся і схудла. Зовсім наче стара баба. Ще, чого доброго, й чоловік не впізнає.

— У мене трійко дітей,— засміялася Льєу,— мені нема чого боятися. Хай турбуються про це незаможні.

Нян зніяковіло потрясла Льєу за руку:

— Мені теж байдуже!

Льєу любовно поглянула на дівчину. Це була наречена її молодшого брата. Льєу і зісватала їх. Вже й весілля ладнали, коли загриміла війна. Дионг одразу вступив до загону самооборони, потім до війська і відтоді воює на фронті.

— Від чоловіка є листи?

— А він їх ніколи не пише.

Нян глянула на неї з жалістю і випалила:

— Який він бездушний у тебе!

Льєу посміхнулася. Вона давно знала, що Нян помиляється щодо її чоловіка. Та й не тільки Нян. Кієна поважали всі, але осуджували за те, що він нібито байдужий до дружини й дітей. Гадали, ніби це через те, що він довго живе у великому місті, а там дівчата молоді та гарні, ще й ідуть у ногу з епохою, то він і відцурався дружини, навіщо, мовляв, мені така репана селючка. Насправді ж ніхто так не любив свою сім'ю, як Кієн.

У шлюбі Льєу жилося важко, але вона вважала себе навіть щасливою порівняно з іншими, бо чоловік поважав її й дорожив нею. Ніколи грубого слова їй не сказав.

Вона не дуже розумілася в чоловікових справах, але їй подобалася його лагідна вдача. Вона вірила

Йому і, що б він не зробив, вважала правильним. Вона любила все, що любив її чоловік, і ненавиділа все, що ненавидів він. Ніколи ні про що не розпитувала його і ніколи ні в чому не заважала...

Він приїхав з провінції через тиждень після того, як заgrimіла стрілянина. Всупереч звичаю, намагався, щоб його ніхто не бачив, боявся, що як тільки довідаються про його появу в селі, так і почнуть ходити до них. Казав Льєу: «Нехай ці дні будуть тільки нашими». Він збирався в далеку дорогу. Знав, що війна буде запекла. Ворог, можливо, наскочить у село. Зруйнує його. Льєу доведеться мандрувати кудись із дітьми. Без садка й города, без поля, не вмючи торгувати, без єдиного донга за душею, як вона буде сама з трьома дрібними дітьми? Йому аж моторошно ставало від самої думки, яке лихо чатує на його сім'ю. Але партія кликала в дорогу, а партія була для нього святинею. Він жив її інтересами й ладен був померти за неї. Не відгукнутися на її поклик він не міг. Вітчизні зараз дуже потрібні руки, дуже потрібна патріотична самовідданість, заради якої необхідно жертвувати усім особистим.

А жертви неможливі без страждання. Коли діти поснули, Кієн і Льєу, лежачи поруч на одній подушці, проговорили мало не всю ніч. І в ту ніч розлуки Льєу повною мірою відчула всю силу чоловікового кохання до неї. Вона була безмірно щаслива, і водночас серце її краялося. Здалеку долинали постріли то частіше, то рідше. Слухаючи їх, вона відчувала на собі теплий чоловіків подих, і їй ставало так спокійно, що аж не вірилося. Гай-гай! Як мало треба людині для щастя! Але й цю дрібку загарбали безжалісні руки ворога. у якого замість серця одна пожадливість. Вони зруйнували мирне життя, принесли розлуку, приниження, страждання, смерть! Ніколи ще Льєу так ясно не розуміла суть того, що говорив їй колись Кієн: «Доки

не виженемо в потилицю Захід, про щастя нема чого й згадувати. Життя нашого народу все одно що собаче».

«Піду я, тобі стане зовсім тяжко,— сумно казав Кієн.— Такої лихої години, коли ти найбільше потребуєш моєї допомоги, я кидаю тебе з купою малечі. Ти не сердися на мене?»

Льєу не відповіла, тільки ніжно погладила його по голові. Кієн сумно посміхнувся і вів далі:

«Після перемоги, якщо залишимося живі, будемо шукати одне одного в цьому селі. Гаразд?»

Перед широко розплющеними очима Льєу виникали картини розлуки й руїн. Вона аж похолонула. Хотілось розридатися, заголосити на всю хату, але зціпила зуби, стрималася. Кієн ніжно, як у перші дні одруження, взяв її руку в свою. Пригорнувшись одне до одного, вони поснули.

Наступного дня Кієн пішов. Намагався не дивитись на дітей. Льєу знала, що він боїться заплакати. Вона й сама не плакала, навіть намагалася посміхатися й кепкувати з чоловіка: «Твій зимовий одяг так зносився, що ти в ньому як старець». Та коли чоловік пішов, Льєу випроводила дітей гуляти, а сама сіла й заплакала. І зараз, пригадавши хвилини розставання, вона розхвилювалася.

— Ну, не треба. Зараз, певна річ, важко. Але відстоїмо незалежність — і щастя прийде до нас. Кієн, либонь, стане якимсь начальником,— кинулася заспокоювати її Нян, гадаючи, що Льєу розхвилювалася через образ на чоловіка.

— Навіщо ж начальником? — похитала головою Льєу.— Коли наша країна відстоїть незалежність, ми знову будемо разом. Разом легше. Діти зможуть учитися. Це, правда, мої мрії. Але чоловік, наскільки я знаю, ніколи не прагнув слави й високих посад, йому до вподоби просте життя. Мені теж.

— От якби він після перемоги став працювати в нашому селі! З ним швидко закінчили б відбудову!

І вони почали згадувати ті давні місячні вечори, коли молодь збиралася на цьому подвір'ї, щоб поговорити. Кієн у загальних рисах відкривав перед ними майбутнє: «Збудуємо канал на межі з селом Шон, це дозволить використовувати ще майже сотню мау землі! Уявляєте, що це значить? Ще десятки тисяч донгів щорічного прибутку для села. І щоб ніяких карт, пиятик, ніяких бійок і обману. Працюватимемо по-новому, використаємо кожне болото, кожен ставок. Розводитимемо рибу, насадимо лотоси, а вздовж доріг — няни: і гарно, й затінок, і від плодів прибуток. Розширимо посадку бавовнику. Думаєте, скільки на це потрібно буде часу? Лише три роки! Всі сільські вулиці неодмінно вимостимо плитами. Треба збудувати ще дві школи, клуб, завести добру бібліотеку. В залі-читальні поставимо радіоприймач... Отоді наш кооператив розростеться!»

— Клятий Захід! — прицмокнула Нян.— Хоче вхопити нас за горло, щоб ми й голови не могли підвести. Та хто з нас терпітиме таке?

Ніби підтверджуючи її слова, долинули постріли й вибухи гранат.

— Я ж казала! — вигукнула Нян.— Мабуть, партизани з нашого села. Зараз вони вже добре воюють.

— Головне — розгромити опорні бази їхніх військ, тоді нам менше доведеться ховатися, більше зможемо працювати.

— Вони все одно підуть звідси. Партизани казали, що зараз ми нищимо відокремлені одна від одної вогневі точки Заходу, це другий етап війни.

Льєу не зовсім розуміла, що таке другий етап, але зраділа. Отже, один етап уже пройдено — і вітчизна ближче до перемоги на один крок.

— Зараз, Нян, справді важко, та нічого, звикнемо.

Завтра вранці знову доведеться ховатися. Вночі знищать кілька десятків їхніх, то й з'являться ще зранку, зводитимуть рахунок. Ну, спалить хати — і що з того? Зараз літо й про це байдуже... То ходімо спати?

— Ходім, бо завтра рано вставати. Розбуди мене, а то я останнім часом щось надто розніжилася: сплю, як убита.

У Нян була тільки бабуся, стара вже, мало не вісімдесят років їй, однак і та евакуювалася. Нян лишилася наглядати за садком і землею. Почувати вона приходила до Льєу — вдвох веселіше, та й допомогти їй треба, коли наскочать французи. Удвох увійшли до хати. Місяць, зазираючи у вікна, освітлював ліжка. Хюен спала, уткнувшись личком у малюка.

— Ой лишенько! — тихо скрикнула Льєу.— Жарко ж так!

Нян і собі підбігла, тихенько засміялася.

— Давай перекладу її.

Вона обережно підняла дівчину і переклала на середину другого ліжка.

— Важенька! Коли заміж видаватимеш, хоч бетелем почаствуєш?

— Таке базікаєш! — засміялася Льєу.— Ти краще про себе скажи!

Вона схилилася й поцілувала немовля, торкнувшись щочкою виношеної чоловічої сорочки. М'який шовк приємно холодив. Відколи чоловік пішов, вона ні на одну ніч не розлучалася з цією старою сорочкою.

Примружившись, Льєу голубила немовля:

— Бідолашеньке моє! І досі спало без мами. Поклала й пішла — яка погана мама! А все через отой Захід!

Вона пригорнула немовля до грудей і уявила Кісна: він радісно посміхається... Це День Перемоги, День Незалежності! Малюк біжить назустріч батькові, а той очам своїм не вірить: «Оце в мене уже такий син?» Далі думки плутаються, дорогі образи стирає сон.

ПРИКОРДОННІ ОПОВІДАННЯ

СЛУЖБА ФРОНТУ

21.7.50.

Баккан. Стемніло. В небі загуркотіло, залопотів дощ. Загін народних носіїв, який, певно, зовсім недавно вирушив у дорогу і невідомо, з якої причини зупинився тут на привал, розбігся по придорожніх харчівнях. Величенька група ринула в ту досить простору харчівню, де ми ночували вчора. Це був загін тхо. У кожного на коромислі по два коші, замасковані листям і гілками. Коші внесли в приміщення, і воно стало схоже на передноворічний базар декоративних рослин. Прибулі змішалися з нашими хлопцями, здійнявся гамір, сміх, штовханина — як на ярмарку. Зодягнені вони далеко не розкішно. Коричневий колір дискореї, синій індиго. Переважно вицвілий. Так само рідко в кого була непорвана одежа. Сорочки то з суцільнокроєними рукавами, то з ушитими; майже у всіх заправлені в штани. На плечах порожні мішки. Але не у всіх, у багатьох через плече була тільки мотузка, на якій трималися старі штани. Статури підтягнуті, легкі й стрункі. На голові в кого старий синій кхан, у кого лпстяний нон, а здебільшого повстяний або й полотняний кольору індиго капелюх.

Командир взводу, не знаю, випадково чи ні, зодягнений не так як інші. Голова пов'язана кханом, як у позитивних персонажів класичної драми туонг. Чорні окуляри. На руці годинник. Довга, з погонами, сорочка випущена поверх штанів. У руці віяло. Але обличчя молоде, розумне, добродушне. Він порався то тут, то там, то вибігав, то вбігав. А дорогою простували інші загони народних носіїв, один за одним, один за одним.

У харчівні відкрилися збори. Чоловік, в якого збоку висів кинджал, оголосив:

— Увага, починаємо дебати. Товариші, прошу виступати.

Досить довго тривала мовчанка. Потім хтось знехотя запитав:

— Учора ми прохарчувалися городиною, з восьми донгів не витратили чотирьох. Що з ними робити, повернути, чи що?

— Зарахуй на інший день,— відповів хтось. Решта тихенько перемовлялися мовою тхо або й мовчали і навіть не глянули на того, хто говорив.

— Так що ж робити з чотирма донгами, товариші? Може, купити сала? — домагався все той же господарник, тільки вже голосніше.

— Згодні! — пролунало кілька голосів.

— Скільки ж ти сала купиш на чотири донги? — заперечив хтось одразу.

Носії враз загомоніли, хтось засміявся.

— Додати ще й сьогоднішні гроші і купити півкана¹.

— Та й ще давайте скинемося потроху.

— Відріж собі чуба та й укинь. У тебе є — то й їж собі на здоров'я! А ми вирішили: вісім донгів на день — і край.— Це вже хтось говорив сердито, хоч голос був і лагідний. Виступати ніхто не зголошувався. Носії гомоніли поміж себе мовою тхо.

— Каже: двадцять п'ять донгів за запальничку. Шахрай. Притиснути б його, щоб і юшка потекла. Без ножа ріже! — бубонів літній чоловік, випускаючи клуби диму з міцного тютюну.

— Ви звідки, товариші? — запитав я тих, що сиділи ближче.

— Звідки? У нас немає свідків.

¹ Кан — 604,5 гр.

— А куди йдете?

— Не знаємо. Сказали йти, то й ідемо.

— А ви вже впоралися з польовими роботами?

Вони завагалися. Потім один відповів:

— Хто впорався, а хто й ні. Таких, що не впоралися, більше.

— У нас організували кооператив, то є кому кінчати роботу,— вставив слово молодий хлопець.

— Закінчать чи не закінчать, а йти треба,— приклацнув язиком старий дід.

Квапливо вбіг взводний із віялом у руці:

— Беріть коромисла. Командири відділень, сюди.

Слова взводного пролунали не як наказ, а як звичайна порада. Але всі негайно взяли на плечі коромисла з кошами і вийшли на дорогу.

— По одному відділенню,— швидко говорив взводний.— Командир першого відділення, простеж, щоб була цілковита тиша. Кожне відділення, дайте по одному чоловікові вперед. Де Ман? Не чуєш хіба? Дай одну людину для авангарду... Ідіть, ідіть. На короткій відстані один від одного...

Дорогою простували загони. Ті з гвинтівками, інші з коромислами, на яких ритмічно погойдувалися корзини з рисом. Уже кілька днів замаскований рис несли на фронт...

У військовому таборі мобілізовані з'юрмилися навколо таць з вареним рисом. Обличчя стомлені, вимучені, але задоволені. За цілий день їм не випало й присісти: сходили в ліс, нарубали бамбука й принесли його на плечах, збудували трибуну, сцену, арки, прикрасили їх, вивісили гасла... Уже впоралися з усім. Скоро розпочнеться зліт передовиків змагання. Потім буде вистава. Радість яка!..

Тим часом на той берег річки прибуло кілька десятків машин із сіллю. А вночі мали надійти пові трансп-

портні загопи. Міст же зруйновано. Носіїв не вистачає. А скупчення на тому березі надто небезпечне. Треба переправити сіль, не можна затримувати машини.

Комісар поглянув на лави бійців, що вишикувалися одразу після обіду, щось помножив у великому записнику і сказав:

— Вашим командиром буде Тхієн. Чи ви, товариші, готові виконати завдання, яке доручає вам командування? Щоб потім не було ніяких парікань.

Взводний Тхієн, дуже молодий і вродливий хлопець зі світлим як у міського жителя обличчям, у військовій формі кольору хакі, з сіткою на шоломі, босий, швидко став перед шеренгою, постояв трохи і сказав:

— Товариші,— всі посерйознішали.— Товариші, я знаю, що ви цілий день тяжко працювали. А зараз знову постає завдання, яке вимагає великої фізичної напруги. Чи згодні ви йти на це завдання?

— Згодні!

Кожен, відповідаючи, виструнчився, обличчя посвітліли. Взводний Тхієн вів далі:

— Ми не братимемо участі в сьогоднішньому святі, але подумки будемо на ньому. Так, товариші?

— Так! — знову виструнчилися бійці з просвітлілими обличчями.

— І задля цього свята ми замість однієї норми виконаємо дві. Адже сьогоднішнє свято — це свято передовиків змагання. Заради нього ми й зробимо вдвічі більше. Згодні?

— Згодні! — Всі виструнчилися. Обличчя натхненні. Взводний Тхієн теж збуджений. Він підтягнувся, випнув груди:

— Гарзд! Отже, за мною, товариші. По чотири в ряд ста-вай! Кроком руш!

І побіг уперед. Лави бійців рушили за ним.

25. 7. 50.

На кожному привалі мій супутник виймав записник і робив записи. Коротенькі. Самі цифри. Ціни на рис, на кукурудзу, на обід з трьох чашечок відвареного рису, на порцію запеченого соєвого сиру, на в'ялену рибу і чашечку відвареного водяного в'юнка. Я розумів, що його тривожить.

Ми йдемо з району, що межує з тим, який захопив ворог. Ворог палить зібраний рис, нищить його на корені, руйнує зрошувальні канали, відбирає врожай у селах, де тримається рівновага сил (тобто ворог не може скинути нашої влади), засилає запроданців скупувати рис на визволеній території, розпускає брехливі чутки, щоб підняти ціни й викликати голод. Особливо стурбовані матері, які цілий день бігають у пошуках їжі для дітей. Мокрі від поту розсильні, проходячи повз миски з вареним рисом, скрушно хитають головою: за одну порцію треба віддати половину місячної зарплати. Жінки й чоловіки ходять по базару похмурі, смутні, а кошики так і лишаються порожніми. Мого приятеля це так вразило, що за всю дорогу він не сказав жодного слова. Ішов стривожений, тяжко замислений, інколи вигукуючи: «Якщо не збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, голод усіх викосить», або: «Конче треба вжити якихось заходів!»

Та що далі ми піднімалися в гори, то настрої його змінювався. Цифри в його записнику все меншали, базари ставали все жвавіші. Загроза голоду вже не пригнічувала. А в Н. очі мого приятеля засяяли. «Ну, голод не страшний,— сказав він мені, посміхаючись.— Бач, скільки кукурудзи!»

Кукурудзи справді було багато. Яскраво-зелена і з уже побілілими качанами, вона росла вздовж річок, оточувала халупи, шелестіла вздовж вулиць і доріг.

Кукурудзяні поля, ніби опахалами, вимахували листям на схилах пагорбів і високо в горах. Кошів з восковим зерном кукурудзи повен базар. Кукурудзу на рипучих коромислах несуть по всіх дорогах. Кукурудзу в плоских плетенках сушать по всіх дворах і просто на вулиці. Глянеш — душа радіє. Ніби сонячне проміння взяли та й переплавили в зерно, силу-силенну зерна — червонуватого, медяного, золотавого, білого. Кукурудза замінила рис. Кукурудзою відгодовують курей та качок. Скільки качок кахкає на базарі! Скільки їх пасеться скрізь! «Це чудо — кукурудза! — аж підстрибнув мій приятель. — Тепер голоду не буде. 1947 року в Біль-Чи-Фісні переміг маніок. А у В'єтбаці хіба немає де вирощувати маніок та кукурудзу? Б'ючись із ворогом на Сході, Заході і в Центрі, ми дамо бій також кукурудзою... Покажемо ворогам, де раки зимують».

А для ворогів таки готується дещо, і звалиться воно на них з одих гір. Чи передчуття не підказує їм щось? Їхні літаки цілоденно гуркочуть над дорогами, руйнують мости. Ми будуємо нові мости, відновлюємо дороги. Це дратує й лякає їх. Справді, все в житті перевернулося, стало з ніг на голову. Люди, відновлюючи дороги, радіють, що хоч вони й не беруть безпосередньої участі у великій битві, все-таки вносять і свою частку в перемогу над ворогом. Радість сяє у них на обличчях, проміниться з очей. Вони співають, вони сміються. Мій приятель теж пританцьовує з радості, співає й сміється. Сміється до тих, що відновлюють дороги, до народних носіїв, до автомобілів, що залишають по собі бензиновий дух. Сміється до людей з речовими мішками за плечима, які поспішають на таємне завдання. Помітивши той сміх, вони підозріло косяться на мого приятеля.

Ніхто нікому нічого не каже, але всі знають, куди хто йде. Я зауважую своєму приятелеві, щоб не дуже

виказував свою радість, бо час гарячий, слід зберегти таємницю. Але він все одно посміхається. Дарує свій усміх небу, горам, дорозі, рисовим полям обіч дороги. Рис на них піднімається, тягнеться вгору, зеленіє, наливається красою, мов дівчина на порі. І на тих рисових полях стрункі вродливі дівчата на порі у вбранні кольору індиго, однією рукою опершись на палицю, другою на милицю, злегка погойдуючись, ногою виривають бур'яни.

Сюди б іще пісню!

У мого приятеля виникло палке бажання ті впевнені рухи полільників перетворити на сільський танок. Після перемоги треба буде в якийсь спосіб висловити радість. Треба, щоб рухи в тому танкові були бадьорі, по-справжньому радісні, наснажливі й водночас жартидливі, щоб усім сподобалося.

О, ворог ще узнає, де раки зимують!

КАДРОВИК НАРОДНИХ НОСІВ

26.7.50.

Фіаден. Доцять. Нам сказали, що тут важко знайти людське житло. Французи зруйнували все, коли стояли в Нафаці. Лишився тільки один досить великий двоповерховий цегляний будинок, зараз порожній. Господар його — із колонізаторів — до революції, коли обридало витанцьовувати в місті, привозив у це гірське відлюддя цілу зграю повій і веселився на лоні природи. Тоді в обшарпаних навколишніх селах всю ніч бачили будинок на горі, яскраво освітлений електричними вогнями (в того колонізатора була й власна електростанція). Через те й прозвали гору Фіаден, що мовою тхо означає — Освітлена.

Підходячи до Фіадена, ми вже ледве пересували ноги й були мокрі до нитки. Треба б десь поспати. Але в цегляний будинок не потрапити — він повний-повні-

сінський. На пічці гріється казанів з п'ять та ще багаченько чекає своєї черги. Обличчя знайомі, з багатьма зустрічався на конференціях. Кадровики! Вже й кадрові політпрацівники вирушили на фронт!..

Хтось підказав нам, що тхиоків за сотню звідси край дороги недавно збудовано постійний двір. Вирушили туди. Будівлю звели дві жінки національності нунг, що недавно повернулися з евакуації. Тільки-тільки відкрили. Огорожі немає і навколо ще лежить широкий пустир. Ліжок теж немає, замість них долівку встелено соломкою. Проте біля пічки чимало вільного місця, ми пробралися туди й посідали біля вогню.

В обох молодичь на голові траурні пов'язки. Коло них — хлопчик років дванадцяти, тулиться до них, як мамин синок. Він сирота. Обидві жінки — вдови. Чоловіків постріляли французи.

Про це розповів нам кадровик національності тхо, який сидів біля нас. Обличчя в нього наче знайоме. Я придивляюся до нього, він до мене. Так це ж Т., ми зустрічалися після французького десанту в Баккані! Він теж упізнав мене. Щиро тиснемо один одному руки! Так зраділи, що й про обережність забули. Люди тхо щирої вдачі. Він знав, що я працюю в газеті «За врятування Вітчизни». Почав хвалитися: як члена повітового комітету його командували відповідальним за роботу носіїв. Перемога значною мірою залежить від вчасної переноски вантажів. Усіх найміцніших кадровиків кинули на це найвідповідальніше завдання — мобілізувати носіїв. Щоб допомогти якнайкраще виконати його, до общин прислали керівних товаришів. Т. вже й здобув славу в цій нагальній справі.

— Важко, дуже важко, але мені до вподоби.

І таки справді до вподоби. Що може бути прекраснішим за цей всенародний потік носіїв, якому немає кінця? Т. селянин. Скільки він попоорав поля, висадив

розсади, скільки за своє трудове життя пролив поту на полі! І зараз, коли стане посеред безмежного зеленого поля, по якому хвилями ходить вітер, душа його повниться великою радістю. Кожна стеблина, кожна зернина виплекана серцем хлібороба. І зараз тисячі тих, чийми руками вирощено врожаї, ідуть з важкими коромислами на плечах — вал за валом, хвиля за хвилею йдуть і йдуть. Несуть для фронту рис, несуть зброю. Заради перемоги. Тхо. Нунги. Ще й мани, які, ніби орли, живуть на самісіньких вершечках височених гір і які з давніх-давен страшенно боялися спускатися з тої височини. Чоловіки й жінки від вісімнадцяти років до невизначеного віку, можна сказати — всі без винятку. Навіть дідуся й бабусі — щоб підохотити молодих і присоромити декого, хто звик плентатися в хвості. Навіть матері з немовлятами: «Країна у нас спільна, якщо інші пішли, я теж повинна. Хто міцніший здоров'ям, нестиме довше, слабкіший — менше. Вдома роботи багато — так у кого ж її немає! Тепер ніколи байдикувати!»

Як же не радіти кадровикові, чуючи такі слова, бачачи такий запал громадян! Як ще більше не проймається вірою в народну міць, у силу пропаганди, в майбутню перемогу над ворогом!

АМЕРИКАНСЬКА ЗБРОЯ

30.7.50.

Підніжжя перевалу Мафук. Нестерпно пекло сонце, раптом налетів вітер і линула злива. Подорожні, що відпочивали перед підйомом на перевал, хутко розбіглися по тісних харчівнях. Сісти там не було де, всі стояли, штовхалися, намагаючись уникнути струмочків води, що протікали крізь дірявий дах. Ганок став брудний, розквасився. Люди й речі промокли. Все липло, смерділо, дратувало. Тіло свербіло. Той лаявся, той

щось бурмотів, той тяжко зігхав. Декому вривався терпець...

Ледве злива трохи стихнула, повз двері, важко гу-паючи, пробіг загін нунгів — чоловіків і жінок — з дерев'яними ящиками на плечах. Ящики — з амери-канським клеймом — важчезні. Кожного несли двоє носіїв, а ще двоє бігло поруч, на зміну. У всіх якомо-га вище підкочені холоші, сорочки кольору індиго геть мокрі, з бамбукових нонів стікає вода. Коміри піднято. Носії на бігу витирали обличчя, по яких били дощові потоки.

Спочатку здалося, ніби загін невеличкий, носії йшли ріденько. Але щодалі їх пробігало все більше, вервеч-ка тяглася й тяглася без кінця й краю. Дорога слизь-ка. У кожного в руках палиця, щоб легше йти. Вимаху-ють ними, як у танці. Миготять міцними литками. Не розмовляють і не відводять очей від дороги, біжать, мов за ними хто женеться, на п'яти наступас. На жін-ках барвисто розшиті кхани й коміри сорочок, пофар-бованих індиго. Слідом — тхо, серед яких багато жі-нок. Тут, як і взагалі серед носіїв, жінок більше, ніж чоловіків. Не згірше за чоловіків несуть вони вантажі на плечах, на коромислах. При наближенні жіночих груп стало веселіше. Зовсім не тому, що це жінки, а через їхній бадьорий вигляд, дзвінкий сміх, завзяття і спритність під час роботи. Натомлені, але не подають вигляду. Все жартують та сміються — тоді й утома відчувається менше. Інший коромисло так намулило плечі, що аж сльози на очах виступають, а гляне, як хтось послизнувся,— і сміється. Жодного насуплено-го, набурмосеного обличчя.

Вийшли на перевал, оглянулися й не втрималися од вигуків: яка краса! Швидко біжить потік. Так же швидко мчать униз народні носії. Скільки їх! Від міс-ця, де перевал загинається і спускається вниз, люди рухаються так густо, ніби мурашки з мурашника. Далі,

переганяючи один одного, вони утворюють кілька звивистих вервечок, ніби гірський потік розбивається на кілька струмків, і гак само, як струмки, стрибають з уступу на уступ, то сходяться, то розходяться, щоб знову зійтись. Люди з вантажем на коромислах, із вантажем на плечах. У руках палиці. Миготять литки. Зброя! І все американська! Хіба ж це не їхня погібель? Трумен, мабуть, і не підозрює, що його комерсанти постачають зброю нашій армії. Тепер французам неодмінно каюк. Як же не вигукнути на вершині:

— Слава товаришам, що переносять зброю для армії! Смерть французьким загарбникам!

— У-у! — засміявся дід.— Зброя для перемоги над французами!

— І на розпід не залишимо тут Заходу!

— Не залишимо, хай йому абищо! — сміялися і ті, що піднімалися, і ті, що вже спускалися вниз.

Зійшовшись на вузькому місці, зупинялися, даючи один одному дорогу, зазирали в обличчя, питали співчутливо:

— Як, товариші, важко?

— Ще б пак! Дуже важко!

— Тримайтеся, товариші!

— Мусимо триматися!..

Доц зовсім перестав. Засяяло сонечко. Одна молодичка тхо, проходячи повз нас, хоч на плечі важко тиснуло коромисло, стишила крок, сором'язливо обсмикнула кофту й, опустивши очі, тихо спитала:

— На завдання, товариші?

Голос мелодійний, щирий, дуже пасус до її лагідного, милого обличчя. Проникає в самісіньке серце. «На завдання, товариші?» До чого ж ніжно, до чого щиро! Аж сльози набігли на очі...

Коли подолали перевал, вже й стемніло. У всіх навколишніх селах ніде було переночувати. Ми лягли спочити просто обіч дороги, чекаючи на машину. Чекати

довелося довго. Подеколи знову проходив довжелезний загін. Було темно, тому ми тільки здогадувалися, хто то: бійці чи носії. А вони йшли всю ніч. Вниз, угору. І все нишком. Не сьогодні-завтра почнеться бій, за-гримлять постріли, наші бійці смерчем кинуться на ворога, зітруть його на порох, захоплять ворожі укріплення. На кожне укріплення тільки півгодини, не більше години, за одну ніч здійснимо визволення цього району. Яке це щастя! Ось для чого ці попередні приготування. Почувши про перемогу на будь-якому фронті, знай, що вона стала можлива внаслідок багатьох приготувань, терплячої, тяжкої праці народу й армії. На жнива вистачить одного дня. А щоб забезпечити ті жнива — провести оранку, сівбу, підживлення добривами, догляд за посівами — потрібний цілий сільськогосподарський рік, тобто шість місяців...

Машина прибула о другій годині ночі. Черговий спеціальний транспортний загін розвантажив її, розподілив між носіями і вирушив далі. За якусь хвилину приготувалися і люди з села край дороги. Кожна година, кожна хвилинка має бути використана для боротьби проти ворога.

Знову прибула машина. А люди все знайомі. Он з отим я відкривав курси підготовки кадрових працівників.

— Яка зустріч! — посміхнувся він, тиснучи мені руку. — Наші курсанти майже всі тут. Та й інші теж... Все для...

Він не договорив, штовхнув мене злегка і радісно засміявся...

СИМ'Я ПАНГА

3.8.50.

Вчора, як тільки стемніло, ковдру й сітку під пахву — й подалися ночувати до Панга. Ще й не дійшли до його ясного бананового садка, коли це назустріч сам

господар — чомусь не сиділось йому в затишній хаті, потягло у вологу темінь. На плечах коромисло з двома синіми торбами — не то з рисом, не то з кукурудзою.

— Ага! Добрий вечір, шановний Панге! Куди це ви зібралися?

— В носії.

— І надовго?

— Днів на десять.

На вигляд він покірливий, терплячий. Говорить повільно й тихо, якимось ніби нерішуче, затинається, а слухати дуже приємно. І манери в нього такі ж, Лише торкнеться рукава, а скільки висловить тим щирої прихильності! Він дуже нагадує діда Безтурботного, мана, у якого я колись жив. Така ж лагідна посмішка. І говорить так само, і манера розповідати така ж — все щире й лагідне, як сама земля.

Він стояв і посміхався, не насмілюючись почати розмову, потім сказав:

— Щасливо ночувати!

— Здоровим дійти, шановний!

— Дякую!

І пішов. Ми ввійшли в хату. Його жінка сиділа біля пічки. Коло неї — троє дітей від трьох до одинадцяти років. У дітей гарненькі розумні обличчя, але одяг навіть грудей не прикриває, крізь дірки світиться тільце. Вони з радісними вигуками кинулися до нас. Жінка була така ж щира й гостинна, як і її чоловік. Живе у злиднях, у нестатках, а обличчя привітне, очі веселі, не побачиш у них ні гніву, ні незадоволення, що нерідко властиві людям, яких обсіли злидні.

Найстаршим із дітей, що лишалися вдома, був Шен. Йому сімнадцять років. Високий, худючий, у сорочці й коротких штаних із капки, на голові синя пілотка. Меткий, товариський. Досить добре володіє мовою ківь — цією спільною для всіх мовою. Вміє писати —

знадобилася на одязі кишеня для записника та олівця. З першої ж зустрічі він так привернувся до нас душею, так щиро ставився до нас, ніби ми знайомі були вже віддавна. Виділив для нас найкраще ліжко в хаті, найціліші мати, поприбирав і позамітав у кімнаті ще до нашого приходу.

— Тут ось загородка для качок, то вранці вони не дадуть вам заспати.

Ми запитали в Шена:

— Куди це пішов шановний Панг?

— Із загоном постачальників.

— Укотре вже?

— О, важко сказати. Хіба пригадаєш, скільки разів! 1946 року ходив багато разів. 1947 трохи менше. А 1948 ще й більше — був аж у Тхайнгуєні... Крам зараз дешевий, — перескакував він з теми на тему. — Купив самописку за п'ятдесят донгів, до чого ж хороше писала. Так старший брат десь загубив. Він зараз в армії, став командиром бойового загону. На початку року був у Футхо.

— Ти піонер?

— Звичайно.

— Рисове поле у вас є?

— Є.

— Велике?

— Дуже мале. Кілька шао.

— Вистачає прохарчуватися?

— Лише на півроку. А півроку сидимо на кукурудзі.

— Рису чи кукурудзи, а все ж таки вистачає?

— Та вистачає. Тільки навіть з кукурудзи варимо не кашу, а лише суп. Голодно...

Мати теж раз у раз вигукувала: голодно, хата тісна, хто прийде — сором бере через такі злидні. А сама сміється. Отже, не нарікає, а поєснює. Шен нібито посмутнів, але запросив нас повечеряти.

— Ви любите няни? — питає.

— Няни? У вас вони є? Продайте, ми купимо.

— У лісі їх повно. Взавтра я матиму час, піду й нарву. Принесу вас частувати, а не продавати. Їсти-мете досхочу.

Він говорив жваво й багато. Про те, що хто їсть няни, виростає гарний на вроду. Що тигр схопить тигр-реня в зуби і лізе на стрімку гору, ще й на людей нападає. Такий дужий!.. Порівнював мову нунгів і тхо, їхні звичаї. У тхо сорочки довгі, в нунгів короткі. Рукава у нунгів широкі..

— Довгі чи короткі сорочки носять люди,— сказали ми,— пофарбовані дискоресю в коричневий колір чп індиго в синій, все одно це громадяни В'єтнаму, і всі між собою як рідні брати.

Він енергійно закивав головою:

— Усі діти дідуса Хо.

— Ти знаєш дідуса Хо?

— Аякже!

— Де ж ти його бачив?

— Ще не бачив. Але знаю. Бачив лише його фото. Еге! У правлінні с дуже гарне фото дідуса Хо.

Ми посміхнулися. Один з нас вийняв і дав йому фото президента Хо Ші Міна. Як же зрадів хлопець! Ухопив його обома руками, став захоплено розглядати, покликав матір і все вигукував у захваті. Мати й малеча обступили те фото, до якого Шен не давав навіть торкнутися.

— Завтра вставляю в рамку, під скло.

Підійшовши до поминального столика, він узяв з нього запилену рамку, витер рукавом, але вона не почистішала.

— Надто брудна. Треба вимити.

Дбайливо поклав фото в підручник на поминальному столику. Зненацька угледів братового листа, надісланого з армії. Похвалився нам. Ми почали читати.

Мати сіла біля пічки і, повернувши обличчя в наш бік, слухала, посміхаючись, аж очі в неї сяяли. Листа було написано мовою кінь.

— Товаришко Панг, ви все розумієте в листі?

Вона, сміючись, похитала головою.

— Не дуже. В загальних рисах,— відповів за неї Шен.

— А вчитися не пробували?

— Трохи. Дуже мало.

Шен узяв материн зошит, показав нам. Мати ніяково посміхнулася і схилилася до пічки, роздмухуючи вогонь.

— Гарний у вас почерк, товаришко Панг!

— Ой, що ви! Навпаки!

Не повертаючи до нас голови, вона роздмухувала й роздмухувала вогонь, хоч він і без того добре горів. Синя кофта в неї на спині вицвіла. Гола малеча горнула до матері з обох боків. Шен уголос перечитував братів лист.

— Наступного року я теж піду в армію, більше не сидітиму вдома, годі.

ВІДВЕРТА РОЗМОВА

18.8.50.

Увечері пішли послухати *відверту розмову* у взводі. «Вечір відвертих розмов» — це одна з рис демократизації армії. Така собі критика знизу. Критика на адресу всіх — від командира відділення до командира полку. А може, навіть до штабу й уряду.

Щоб керівники знали про свої вади і виправляли їх.

Щоб розуміли сподіванки й надії бійців.

Щоб згуртовувати бійців з командирами.

І щоб зняти тягар, якщо в кого є на серці, розвіяти незадоволення, тугу, стурбованість, щоб можна було йти на ворога з легким серцем.

На вечір критики приходили по черзі всі командири — від низу до верху. Ротний, батальйонний, полковий — усі усно чи письмово відповідали на запитання, що безпосередньо його стосувалися.

Це не тільки критика, а й пояснення, і врегулювання всіляких питань.

Бійці добре розуміються на питаннях ідеології. Тому бути присутнім на відвертій розмові — одне задоволення. Недарма й мовиться: відверто скажеш — мов душу розв'яжеш. Усе як годиться. А найцінніше те, що зустріч проходить щиро, спокійно, весело й без будь-яких образ.

У деяких командирів були незначні недоліки, хоч і рідко, а траплявся командир невитриманий, понурий, без будь-якої причини холодний чи байдужий до бійця. А були й такі, що не кидали поганих звичок, набутих за колоніалізму. Один погрожував бійцям і навіть давав рукам волю. Другий примушував бійців здавати йому гроші на зберігання, а потім не повертав їх. Представник штабу полку відповів, що обох знімуть з посади і запропонують поїхати на перепідготовку, щоб позбутися отих вад.

У тилу найбільше звертають увагу на те, чим занепокоєні фронтовики. В армії переважно селяни. Тому насамперед їх цікавлять питання про землю.

— Я зараз в армії, а чи дадуть дружині на мене землю?

— Я орендував поле в поміщика. Вийшла постанова про зниження орендної плати. Поміщик вимагав землю назад, але я не віддав. Мене забрали в армію, землю обробляє жінка. Скориставшись з того, що мене немає вдома, поміщик будь-що хоче відібрати землю, не дозволяє жінці обробляти. Правильно це чи ні?

Третього непокоїть інше:

— Наше село захопив ворог. Я вступив до армії, сім'я евакуювалася. Маріонетки конфіскували мою

землю. Звичайно, після визволення її повернуть, але чи повернуть урожай, що його виростила, але не зібрала моя сім'я?

Дехто скаржився:

— Удома тільки стара, немічна мати. Незаможна. В інших селах таким надають систематичну допомогу, а в нашому ні комітет, ні общинні організації про таке й не думають.

Один зажурився, що з чотирьох його братів три пішли на фронт і один молодший брат загинув. У селі, де розквартирована його частина, влаштували траурну церемонію, а в рідному селі ніхто й пальцем не ворухнув. Другого скривдили: вніс гроші для того, щоб купити качок, спільно вигодувати й продати. Коли він ішов до війська, качок ще не продали. А коли пізніше продали й розподіляли прибуток, його сім'ю обминули. Рідні поскаржилися в комітет, той присудив виділити належні гроші і його сім'ї, але пайщики не поспішають...

І далі в тому ж дусі. Годі й казати, боєць самовіддано буде воювати, коли бачитиме, що про нього і його сім'ю турбуються, допомагають їй. Тепер усім зрозуміло, що політика зниження орендної плати й податків тільки на користь війні Опору. Місцевкомп і народні організації повинні дбайливо піклуватися про сім'ї воїнів, особливо незаможні та з недостатньою кількістю працездатних...

Один з командирів записував кожне питання, щоб штаб уладнав усі непорозуміння. Були такі справи, владнати які одразу не було можливості. Це заплутані, пов'язані з територією, тимчасово захопленою ворогом, де реакціонери намагаються посіяти чвари поміж людьми.

На серці полегшало. Кожен думав: «Тепер ворог нехай начувається»...

— Ще є непорозуміння? — запитав головуючий.

- Немає,— пролунав дзвінкий голос.
 - Задоволені?
 - Задоволені!
 - Ні,— сказав хтось не дуже голосно.
 - У чім справа?
 - Пошліть нас у Каобанг!
 - Пошліть нас у Каобанг! — підхопили всі.
 - Не гарячкуйте,— посміхнувся головуючий.— Усього свій час. Адже де б не воювати...
 - Де воювати, теж багато важить!
 - Ура!!!
- Все покрили оплески й сміх...

ПАМ'ЯТНИЙ ДЕНЬ

19.8.50.

Мітинг. У командування назбиралися питання, які годиться з'ясувати з бійцями без участі місцевого населення. Ледве почав спускатися вечірній туман, бойові частини одна по одній зійшлися на лісовій галявині. Сідали просто на траву. Пілотки колихалися, ніби квіти при згасанні дня. Темне обмундирування злилося з вечірніми тінями. На трибуну вийшов уповноважений уряду. Голос у нього м'який, щирий, мова некваплива:

— ...Товариші, яким не терпиться в бій! Уже кілька місяців ви проходите підготовку і ще жодного разу не були на передовій. Ворог захопив третю зону, нищить, руйнує в Чунгзу. Простягає свої хижі пазури до Фолу і Нгіадо. Хоче задушити Каобанг, Донгкхе, Тхаткхе. Ви обурені, не можете далі чекати. Ви рветесь в бій, вам не терпиться виконати свій обов'язок перед народом, і це дуже похвально. Але, товариші, не слід поспішати. Треба ще ретельніше вчитися, відточувати бойову майстерність. Пам'ятайте, завдання цього разу важливе, дуже важливе і відповідальне. Треба

домогтися перемоги. Тільки перемоги. Про інше не може бути й мови...

Казав про труднощі, які доведеться подолати, про можливі ускладнення. Треба врахувати все, щоб підготуватися як слід. Морально. Матеріально. Застерігав, щоб суворо зберігали військову таємницю, зміцнювали дисципліну, якнайкраще виконували наказ командування. Абсолютно ні в кого не брали цукру, тютюну. У місті щоб поводитися гідно, як належить солдату-визволителю...

— Усе, про що я зараз кажу, вам говорили вже не раз. Воно вже аж у вухах вам дзвенить. Та хоч як обридло, а слухати треба. Щоб іще краще запам'ятати. Запам'ятати і не робити помилок. Бо ще не все робиться правильно. Тому треба говорити й говорити. Товариші командири, не зважайте, що вже обридло слухати, невтомно повторюйте одні й ті ж істини, щоб не лишилося жодного бійця, який чогось не розуміє або розуміє хибно, жодного бійця, який чогось не пам'ятає...

Запала глибока тиша. Ліс, здавалося, теж прислухався. Квіти-пілотки ані ворухнуться. М'яка, щира, некваплива мова уповноваженого ніби врізлася кожному в мозок...

Молодий місяць вийшов із-за дерев, освітив половину галявини. Друга половина лишалася в темряві. На прикрашеній гіллям трибуні чітко окреслилася тінь уповноваженого. Він закінчив свій виступ. Гримнули оплески. Квіти-пілотки заколихалися. Уповноважений неквапливо зійшов з трибуни, попрямував на своє місце. Бійці заспівали гімн. Потім з піснями й танцями виступив художній ансамбль. Просто, прекрасно й радісно. Усім сподобалося.

23.8.50.

Учора тренувалися, як брати фортецю. Сьогодні відпочинок. Куди не підеш — скрізь жваві розмови. Порівняно з минулими вченнями бійці досягли значних успіхів. Артилерія виявилася на висоті. Атака була здійснена швидко. Усі роди військ діяли злагоджено. Наступ і маневри в місті пройшли досить кваліфіковано. Воєнну майстерність та нову техніку опанували добре. Отже, мети, можна сказати, досягнуто.

Бійці жваво обговорювали найцікавіші моменти вчорашніх маневрів. Зататакав кулемет. Один босць прориву підхопився на ноги. Цієї ж миті просвітів мортирний снаряд і впав біля нього. Люди, що дивилися, як проходять маневри, злякано зойкнули й попадали на землю. Снаряд розірвався. За якусь мить люди зіскочили на ноги, стурбовано дивлячись на місце вибуху. Заметушилися, гукаючи санітарів. Не дати ж пораненим померти! Дехто був певний, що того бійця розірвало на шматки. І раптом — що це? — він швидко звівся на ноги й побіг. Не хтось інший, ні, саме він! Чи не чудо!.. Потім з'ясувалося, що, почувши постріл з мортири, він ліг і встиг скотитися в укриття до вибуху. А потім негайно знову вибіг. Його навіть не зачепило. Поранені були серед глядачів, які стояли далеченько. Лігши на землю, дехто з них підвів голову, — то осколками розікло кому лоб, кому шию. Атакуючі лишалися спокійними. Ніхто не озирався, усі зосереджено прямували вперед. Прорив було зроблено. В суцільному димі бійці ринули вперед. Татакали кулемети прикриття. Дзвінко рвалися гранати. Командири вимахували сигнальними прапорцями, скеровуючи шалену й водночас витриману атаку...

Мені розповіли, що на попередніх маневрах, через недостатню злагодженість, двох атакуючих було вбито і двох поранено. Але бійці зберігали спокій і вели на-

ступ далі. Маневри пройшли в повному порядку, ніби нічого й не трапилося. По закінченні перенесли вбитих і поранених, провели розслідування. Штаб похвалив бійців за витримку, проявлену під час маневрів.

Наказано змалювати мортиру. Художник малював її детально: вид спереду, ззаду і збоку. Це для того, щоб краще вивчити всі властивості зброї, щоб легше було керувати нею в бою. Поки художник малював, я розмовляв зі взводним. Він пояснив мені застосування кожної деталі, запросив на учбові стрільби...

— Кажуть, що Захід добре стріляє. Ще б пак! Мали час натренуватися. З їхньої зброї можна стріляти! Зараз у нас теж непогана зброя, ми теж багато тренуємося і стріляємо не згірше за них. Ви бачили вчора: жодного разу не промазали.

Він присів і виїняв таблицю показників. На п'яті в нього я помітив великий рубець.

— А, це торік,— засміявся він на моє запитання.— Захопився, спостерігаючи за ворогом, коли щось важке, схоже на уламок деревини, як гепнеться мені на ногу. Спершу навіть болю не відчув. Тільки нога ніби поважчала і ступнути на неї не можу. Помацав — кров. Ллється і ллється, аж нога захолонула. Викликав ноші. Весь той день зовсім не боліло, зате в наступні — місця собі не знаходив. Медсестрички старанно лікували мене. Було, одна знімає бинти, а дві розпитують про бої, про сім'ю. Відповідаю їм — і болю не чути.

Він посміхнувся, в очах зблиснули веселі вогники. Замовк, мабуть, пригадавши щось визначне й приємне, потім сказав:

— Виписуючи, лікар дав папірець: утратив тридцять відсотків здоров'я. Але я все одно воюю. А чого ж?

Його рідні місця в Хингйєні. Село на території, тимчасово окупованій ворогом. Але визвольний рух там

досить спльний. Сестра й брат беруть участь у цьому русі. Ще два брати в армії. Один зараз у Намбо, другий у двадцять восьмій частині...

— Зараз десь тягне на собі мортиру, визволятиме Хингйєн. Дуже задоволений!..

Неподалік від нас бійці простелили мату на землі і хто ліг, а хто сів, розглядаючи гуртом невеличкий альбом, як діти розглядають малюнки. Фотокартки зовсім малі, розміром три сантиметри на чотири, навіть ще менші, вклесні в кишеньковий записник. Від Сливки та Абрикос¹ на пам'ять про місця, де була розквартирована частина. Гортали й гортали.

— Пам'ятаєте партизанів Чунгбо? Зараз вони воюють у Вільфуді!..

ДОРОГА НА ПЕРЕДОВУ

Такої велелюдної процесії ще ніхто не бачив. Армія. Народні носії. Ідуть безперервним потоком. Люди, осли, коні. Ті відпочивають, інші йдуть. Пробіраються поміж лавами, змішуються одні з одними. І хоч дотримуються строю, через таке велелюддя здається, ніби йдуть безладно. Замислившись на хвилинку і вже опинишся в іншій частині. Команди щораз інші. То чуєш: «Відпочивай!», то «Кроком руш!»—і не знаєш, яка стосується твоєї частини.

Пробігають артилеристи з гарматами на плечах:

— Розступись! — гукають здалеку.

— Дайте дорогу!

— Чому так хутко? Приспічило?

— Приспічило його мамі: пішла з дурнем у ярк!

— Хоч ніг не віддавить...

Люди розступаються. І знову змикаються. Протоптують, розширюють дорогу, що в'ється вгору по

С л и в и, А б р и к о с и — жіночі імена.

гірському схилі. Прокладаються нові дороги. Траву ви-
толочено. Потім протоптуватимуть широку дорогу вниз
по схилу. Знову сходитимуться, змішуватимуться різні
частини. Що не крок, то ближче до ворога. І артилери-
сти знову гукатимуть здалеку і лягатимуться.

— Дива!

— Хай йому абищо з такою дорогою! Немає, щоб
іти вперед! Крутиться, як собачий хвіст.

— То йди навпростець!

— Там знайдеш овець, бо й сам баран!

— Гей, чого став?

Усі обливаються рясним потом. Обличчя, шия мокрі,
напружені, червоні. Сорочки й штани поприлипали до
тіла. Піт затікає в рот — і в розкритий, і в закритий.
Кожен біжить і हेкає, зупиниться, теж हेкає...

Молодиці-носії поглядають співчутливо. Одна задив-
вилась і перечепилася. Подруги засміялися. Бійці теж.
Один дід сказав повагом:

— Після десяти чашок рису пробігти таку відстань
зовсім не важко.

Боець штурмового загону, що йшов попереду, озир-
нувся. Угледів дідову ропівку з водою. Дорога трохи
поширшала. Стало не так задушливо, люди пожваві-
шали. Лунали жарти, сміх. Згаданий боець трохи від-
став, крокував тепер поруч з дідом і все обмацував
та обдивлявся ропівку.

— Гарна яка!

— Звичайна, товаришу.

— Як вона зветься мовою твоєю?

— Зветься бі-дон.

Почали озиратися дівчата й молодиці-носії та інші
бійці. Вибухали сміхом. Сміялися і передні, й задні.
Пройшла група кухарів з казанами, сковородами, ри-
сом та овочами. Слідом один вів корову.

— Хвалилася його мама, що як підніме торбу з ри-
сом, так і долі пляма!

— Гей, притримай язика та облиш маму. А то м'яса в спільному казані буде на кілька канів більше.

Опівдні привал. Взводами посідали в затінку під деревами. Повиймали пакунки з вареним рисом, почали їсти. Командир загону носіїв — червонощока молодиця з чорними променистими очима — ходила туди й сюди з невеличкою сумочкою в руці. Того про щось запитає, того підбадьорить. То мовою тхо, то кінь. Коли побувала в усіх загонах, вийняла записник, авторучку, сіла спиною до дерева і почала щось захоплено писати.

Заворушилися музики: забриніли струни, полилася пісня. Стройовик Дик із зеленуватими, як морська вода, очима побіг між купками людей, питав, чи немає в кого ложки. Зовсім не для того, щоб їсти, а дерев'яної ложки, щоб акомпанувати дану ї сопілці.

Находилися інші загони, проминали тих, що відпочивали, спускалися в'юнкою дорогою вниз по схилу, туди, де фронт. На схилі важко було втриматися, люди падали, вибухаючи реготом. Багато хто, зачувши пісню, зупинявся, шукав очима співаків.

— Он вони. Гарно як! Це артисти.

— Не всяк артист, у кого хист.

Люди засміялися. Музики теж засміялися і обірвали мелодію.

— До чого ж гарний у вас дан нї!

Потішивши слухачів, музики полягали на землю, забрязкавши причепленими до пояса флягами, кухликами і паличками для їжі. Їм подякували оплесками.

У групах почувся шепіт, то тут, то там лунав звабливо-таємничий смішок. Молодиці-носії нарубали бамбука й заходилися ладнати ноші для поранених. Одні вже й зробили. Боець конвою підійшов подивитися.

— Надто великі. Не годиться.

— Великі? — посміхнулася молодиця. — А це, товаришу, двоспальні!

Боєць почервонів.

А повз тих, що відпочивали, ішли та йшли зағони. Глянеш і віриш: перемогу забезпечено. Угледівши знайомих, розпитували про новини, може, вже й застарілі, проте як для кого. Ворог, що пробрався до Футхо, вже звідти відступив, хоч і розбомбив усе навколо. Схоже, що ворог не знає про наші приготування тут. Зараз він якийсь нерішучий. На північному заході теж готується могутній наступ. Нашу таємницю не викрито. Ще кілька днів — і...

З настанням вечірньої прохолоди виступили. Ішли до півночі, йшли й за північ. Галявини, береги струмків усіяні вогнищами, біля яких зібралися народні носії. Місцева агітбригада показувала виставу. Мовою тхо. Всі артисти — тхо. На сцені були й жінки¹. Грали невміло, проте репліки звучали сміливо, ніякого збен-теження не відчувалося. Глядачам подобалося.

Привал. Наказано спати. Простелили скошеної трави, під голови речові мішки. Завбачливі повбивали кілочки й напнули протимоскітні сітки. А більшість просто повкривалася з головою. Але щастя зрадливе. Пішов дощ і намочив усіх до нитки: і бійців, і носіїв.

Подолали перегін, доїли рис. Постачальники деє відстали. Довелося натщесерце підніматися по сипкому, небезпечному схилі. Розташування ворога вже близько. Часто лунала команда: «Без сміху! Припинити балачки!» Спалахували вогники світлячків. Дійшли до ворога, так і не ївши. На всю долину жодного житла. Населення, рятуючись од ворога, перебралося в печери. Артилеристи вже зайняли позиції. Штурмовики теж були на місці. Командир групи Чан Ки говорив бійцям:

¹ У дореволюційному в'єтнамському театрі всі жіночі ролі виконували чоловіки.

— Нам довірили дуже відповідальне завдання. Це для нас велика честь. Від наслідків цієї битви залежить успіх наступних. Як би не було важко, ми повинні, не шкодуючи життя, виправдати надії, які покладає на нас народ. Якщо навіть усі загинемо і лишиться живим один-єдиний борець, він повинен довести завдання до кінця. Я вирішив, що не гідний зватися командиром ударної групи, якщо не виконаю завдання. Ви теж повинні вирішити, що не гідні зватися бійцями ударної групи, якщо не виконаєте завдання. Нам можна повернутися тільки з перемогою. Як, товариші, чи готові на таке?

Бійці підтягнулись і як один вигукнули:

— Готові!

Гірська луна повторила цей вигук...

Командуючий з кольтом у шкіряній кобурі при боці бігав туди й сюди. Усіх штабних канцеляристів мобілізували йти по рис.

Коли всі вже були на місці, прибіг один захеканий борець. Сорочка мокра,— хоч викрути. Зустрівши когось, допитувався:

— Скажи, де частина?

— Яка?

— Сімдесят третя.

— Не знаю.

Захеканий посмутнів, скинув пілотку і почухав бригу голову. Обличчя вкрай розгублене... На нього дивились, дивились та й сказали з жалем:

— Вже всі пішли.

— Якою дорогою?

— А тобі навіщо знати?

— Я в групі прориву, в загоні товариша Чан Ки.

— Давно вже пішли.

Він натягнув пілотку:

— От не повезло!

— Загубився, друже?

— Я хворів. Був у медчастині. А зараз одужав. І чимдуж навздогін частині. Наша ланка з трьох чоловік давно знає своє завдання.

— Не журися, хлопче, тебе кимсь замінили.

— Замінили? А як же я? Ні! Я мушу наздогнати їх. Давно, кажеш, пішли? Як це так — не брати участі в такій відповідальній битві!

Йому порадили піти до чергового полку. Наздоганяти частину все одно не було рації.

— От не повезло!

Він посмутнів. Бігав, звертався до всіх. Але кожен казав приблизно те саме. Він зовсім зажурився. Коли це натрапив на знайомого, і той сказав, де знайти його частину. З самого ранку він нічого не їв. Кухар простягнув йому кусень печеного маніюка, який хотів з'їсти сам, поки звариться рис. Він узяв його, ще гарячий, загорнутий у листок, і побіг.

— Щиро дякую! До побачення! Хай вам щастить! Обличчя його світилося впевненістю й рішучістю.

ЧАН КИ

У командира загону Чан Ки засмагла, аж чорпа шкіра, проникливі очі, життєрадісна усмішка. Він охочий до жартів. Так само охоче напрошується, щоб йому доручили найважчу, найнебезпечнішу справу. Така вже в нього вдача. Він часто каже: «Яким би важким не було завдання, комуніст виконає його. На те він і комуніст. І виконає як слід».

Доручаючи йому щось, вищий командир вірив, що Чан Ки не підведе. Він і сам був певен у своїх бійцях і в самому собі.

На загальній нараді, коли обмірковували план наступу на Донгкхе, приятель лягнув його по плечу і тихо сказав:

— Цього разу буде надто жарко. Не уникнути значних втрат. Як би й тебе не вколошкали.

— Уколошкають то й уколошкають, що ж такого,— засміявся Ки.— Я не боюся вмерти, виконуючи завдання, боюся тільки, щоб смерть не перешкодила виконати його до кінця.

На мить у його очах промайнула стурбованість. Він добре знав, яка складна наступна битва. Укріплення у ворога міцні. Збройні сили великі. Буде в багато разів важче за попередню битву в Донгкхе. Та й ворог тепер стережеться вдень і вночі. І триматиметься до останнього. Але й ми вирішили краще загинути, аніж відступити... Очі Ки вмить стали ясні, спокійні. Глянувши в далечінь, він розцвів усміхом.

— Звичайно, я можу загинути, але загину всередині укріплень, а не зовні. Слід пам'ятати, що полягти в битві можна, тільки виконавши покладене на тебе завдання.

П'ятнадцятого увечері, перш ніж зайняти позиції, Ки звернувся до своїх бійців:

— Якщо не виконаємо завдання, я не гідний зватися командиром ударної групи, а ви — її бійцями...

Штурмовики приготувалися. Кілька місяців їх учили атакувати. Кожному не терпілося в справжній бій, кожному хотілося перевірити свою майстерність. Час випробування настав. Кожний відчував, як схвилювано б'ється серце. І водночас всіх охопив дивний захват. Перший бій... Перший бій, відколи ти вступив до війська, та ще й такий великий... Треба знищити всіх, геть усіх ворожих солдатів... І якомога швидше, щоб не затягнути бій, бо тоді виникнуть нові ускладнення. Ворог швидко одержить підкріплення. Може скинути нам на спину парашутистів. Літаків у нього до біса, вони обстрілюватимуть і засиплють бомбами наші позиції. Ми, звичайно, добре підготувалися, але

всього не передбачиш. Бій покаже, що й до чого. А поки що під засмаглими, звиклими до спеки й вітрів лобами гарячково вирувала думка. Перед боєм люди взагалі багато думають, проявляють усю свою розумову здібність. Вони не бояться смерті, але й не дивляться на бій як на жарт. Єдиної кулі досить, щоб обірвати будь-чье життя. Ні, запекла битва з ворогом — це зовсім не прогулянка задля розваги...

Зайнявши позиції, одразу заходилися копати укриття. Артилеристи ще не прибули. За якусь мить здзвонив телефон зі штабу. Товариш Т. заклопотано забігав то вгору, то вниз. Зараз його борода й вуса якось дивно стирчали в усі боки. Подеколи він стурбовано поглядав на годинник. А зі штабу все дзвонили й дзвонили.

— Алло! Алло! Артилеристи ще не прибули?.. Ще немає?.. В чім справа?..

Один по одному надходили ті, що відстали. Дорога крута, йти важко. Хто позбивав ноги, хто розбив у кров плечі. Ішли поодинці, але всі встигли вчасно. За годину долали по чотириста-п'ятсот тхиоків.

— Це занадто приблизно,— невдоволено бурмотів Т.,— бо не враховуються ні повороти дороги, ні те, важка вона чи легка, рівна чи крута, кам'яниста чи земляна, широка чи вузька. Це просто кількість кілометрів по карті. Справжнє шахрайство!..

Він не знаходив собі місця. Добре хоч йому доповіли, що загін на підході. Т. полегшено зітхнув. Штурмовики впоралися з окопами. На вечерю їм припало по кілька чашечок ріденького супу. Від голоду підтягувало живіт. Лець не падали від втоми. Та, зачувши про наближення артилеристів, усі зраділи, підбадьорилися. Знали: артилеристи пройшли таку важку дорогу з гарматами на плечах, а дістануться місця — знову доведеться їм проливати піт. І вирішили підготувати для них укриття й редути, щоб артилеристи лише

встановили гармати — і на відпочинок. Командири ж стали підбирати місце для батарей, що надійдуть потім, а командири гармашів — для тих, що ось-ось з'являться.

Усе йшло згідно плану. З півночі готові були до штурму, але з півдня не могли вдарити шістнадцятого вранці. Довелося чекати цілий день. Від нетерпіння аж під грудьми ссало. А може, й від голоду. Вогнева міць ворога була зосереджена головним чином з північного боку. Трохи більше ніж через кожну годину чувся гуркіт мотора. Ворожий літак довго кружляв над нами і стріляв з кулемета. Скине десант? Якщо він у них є. Ми чекали. Але за цілий день десанту вони так і не скинули. Тільки бомбили та обстрілювали.

О п'ятій вечора наказ виступати. За годину треба захопити всі пункти, всі до єдиного. По телефону передали: великий ворожий пост на півночі вже у наших руках, наші господарюють в ньому. Але з південного боку ворог не припиняє шаленого вогню. З центру ворог не відступає — сховався в блокгаузах та укриттях. Командир штурмовиків, доповівши про становище, просив артилерію обстріляти південний блокпост. Ведучи наступ, він не припиняв телефонного зв'язку з гармашами:

— Алло! Недоліт. Беріть на десять тхиоків вище!.. Алло! На п'ять тхиоків правіше!.. Алло! Переліт, беріть на п'ять тхиоків ближче!..

Завдяки такій корекції, гармаші стріляли влучно. Але під ранок ворог розпочав контрнаступ. Тому, що мав міцні укриття й тільки оборонявся, втрати в живій силі в нього виявилися незначні. Ранком він розгледів нас краще і понадіявся на підкріплення, на літаки... Становище склалося нам не на користь. Було наказано тимчасово відступити, обхопивши ворожі укриття щільним кільцем облоги.

Командир з'єднання Хюєн підійшов до людини, що сиділа, підперши щоку рукою:

— Хто це?

Людина підвела голову. Хюєн побачив червоні, набряклі від сліз очі й насупився:

— Гей, Чан Ки? Ти плачеш?..

Ки своїми проникливими, зараз повними сліз очима дивився на Хюєна. Той іронічно засміявся:

— Теж мені кадровик! Слабак ти!

Відколи Ки вступив до армії, ніхто не казав, що він слабак. За своє життя він не раз був на волосинку від смерті. Та й минулої ночі одчайдушно ринув у бій. Кулі сипалися дощем. А він біг уперед, у найнебезпечніші моменти кидався на ворога, ведучи за собою бійців... Зараз він задихався од хвилювання, але не говорив ні слова. Тільки очима відповів командирові. Хюєн трохи зм'якшив тон:

— На війні неминуче будуть поранені і вбиті. Ти знав наперед, що в цій битві можливі значні втрати. Однак, щоб виконати завдання, від якого залежить хід подальших воєнних дій, можна піти на них... Чим менше боїшся жертв, тим вони менші. Зрозумій це. Командир, що не знаходить у собі рішучості й душевної рівноваги — як може він підтримувати моральний дух своїх підлеглих? Панікер ти, от ти хто!

Ки не був панікером. Він ретельно проаналізував битву минулої ночі. Атакували вони відважно. Допоміжні загони теж не відставали, вчасно постачали боеприпаси, забезпечуючи успішний наступ. Автоматники припадали до самісіньких отворів ворожих дотів. Вистрілявши всі диски, не встигали відійти і падали під ворожими кулями. Їх одразу змінювали інші. Віднесуть з-під обстрілу пораненого товариша й одразу кидаються на ворога. Потім пішли в хід міни й гранати. Ворог не смів і голови підвести. Часом навіть здавалося, що його вже зовсім знищено. Але то тільки

здавалося. Хіба ж не братиме зло? Відступив собі в укриття, його гатять зверху — і все марно, а як його дістати всередині? Як заклинити його, розбити на окремі групи й оточити щільним кільцем? Як знищувати частинами і не дати відійти? Незважаючи на проявлений героїзм, ми потерпіли поразку, не виконали завдання... От Ки й карався.

Він бачив, що допущено помилку. Чому не продумали все одразу, коли зайняли позиції? Хочеш перемогти в бою — знищ живу силу ворога. Це найголовніша умова. Схоже, що й в інших частинах забули про це. Доповідали не про все — тільки про те, що захопили ворожий пост, і жодним словом про кількість убитих серед ворога і захоплених у полон. Тому штаб не ясно уявляв становище. Тільки аж ранком, переконавшись, що вогнева міць ворога все ще не зламана, віддав наказ тимчасово відступити. Понесено багато втрат, особливо під час відступу...

Ки дивився на поранених однополчан. Скільки їх! Жінки плакали, виносячи їх з поля бою... Не всіх устигли винести, дехто так і лишився лежати у ворожому укріпленні... У відступаючих обличчя розгублені, невдоволені... Як же тут не обурюватися? І найобурливіше було те, що завдання фактично не виконали. А треба було виконати ще минулої ночі!..

Ки хотів сказати про все це Хюєнові, але той наказав йому йти з ним туди, де зібралися командири, щоб обміркувати минулий бій.

Усіх непокоїло, що бойові одиниці надто пошарпані, штаб може відкликати їх у резерв, замінивши свіжими. Командири вичікувально дивилися на Хюєна. Але Хюєн рішуче хитнув головою:

— Ні! Ми будемо пропонувати штабу не робити такої заміни. Бойові одиниці, що брали участь у штурмі минулої ночі, мають високий бойовий дух. Штурм не вдався тільки тому, що бійці вперше вели бій у місті,

не мали ще досвіду. Тепер у них такий досвід є. Вони ознайомилися з рельєфом, прагнуть помститися за товаришів. Потрібне лише поповнення — і завдання буде виконане. А замінити не треба.

Люди пожвавішали, полегшено зітхнули.

Ки, зрадівши, повернувся до своїх бійців.

— Ми виконаємо свій обов'язок наступної ночі. Давайте зобов'яжемось не полишати поста, не виконавши завдання.

Обличчя бійців посвітлили, очі спалахнули...

О третій годині дня зі штабу надійшов наказ приготуватися. О п'ятій тридцять виступили. Маючи за плечима досвід минулої ночі, діяли спокійно і впевнено, невпинно аналізуючи становище. О дев'ятій годині ринули на прорив. Через годину запеклого бою одна група захопила дім правителя фу Тхієна. Одночасно взяла школу й ринула на старовинний будинок, аж там уже бійці сусідньої частини. Завдання виконано. Але надійшов додатковий наказ штабу: вдарити по великому посту ворога на південному заході і, об'єднавшись із сусідами, вирушити на підкріплення в північний район.

— Брати! — вигукнув Чан Ки.— Помстимося за наших товаришів!

Уперед вихопився молодий босць з гранатою в руці. Тягнувся, тягнувся, щоб укинути гранату в амбразуру, але був надто малий на зріст.

— Давай я,— опинився поруч нього Чан Ки.

Лунко розірвалася граната. Але одночасно зацокотів автомат.

— Хай живе президент Хо! — вигукнув Чан Ки, захитавшись.

І осів, закривши собою амбразуру...

— Брате Ки!..

Бійці рвонулися вперед. Татакали кулемети. Рвалися гранати й міни. Крізь дим нічого не було видно.

Розліталися шматки цегли й бетону. В диму швидко снували постаті...

— Обвалімо укриття! Щоб вони не вибралися звідти!

— Чудово! Хлопці, дайте й мені гранат! Я теж хочу воювати разом з вами.

Це озвався Тхан, командир відділення, який лежав тут поранений з учорашньої ночі.

А біля другого блокгауза, влучений кулею, схопився за живіт заступник командира Суан Мінь. Він хитався, але й далі виконував обов'язки командира, підохчував бійців. Могутній вибух потряс небо. З блокгауза полетіли уламки.

— Вперед до другого блокгауза! — вигукнув він. І мало не впав. Один з бійців підтримав його:

— Давайте я відведу вас у тил.

Але Мінь відштовхнув його:

— Вперед!

І побачивши, що боєць вагається, додав:

— Облиш мене, я й сам можу йти.

І пішов.

Командир з'єднання Хюен викликав по телефону заступника, який був там, на лінії вогню:

— Алло! Банг! Алло! Банг! Де Банг?

А бій гуркотів. Свистіли кулі. Світилися численні вогняні доріжки. Подекуди чувся могутній вибух, спалахував сніп вогню... Голос командира з'єднання губився в цьому гуркоті.

— Алло! Банг! Алло! Банг!

Нескоро долинула відповідь. Хюен зраділо закричав:

— Це Банг? Як справи? Підтримуй зі мною постійний зв'язок! Алло!

Послухав.

— Що ти кажеш? Алло!.. Чан Ки? Чан Ки загинув? Обличчя його закам'яніло, трубка випала з рук.

Горло йому стисло. По щоках покотилися сльози. Але тільки на одну мить.

— Алло! — знову вхопив він трубку.— Банг!.. Може, замінити тебе?.. Ні?.. Гаразд! Як справи? Ворог дуже смалить?.. Нічого. Тільки вперед! Треба ліквідувати їх цієї ж ночі, Банг, чуєш?.. Цєї ж ночі! Знищити цієї ж ночі, обов'язково знищити... Патрони? Є! На підмогу народним носіям відправляю штабних канцеляристів. Боєприпасів вистачить. Треба ліквідувати їх цієї ж ночі. Не відступати ні на крок. Такий наказ штабу... Гаразд, Банг, іди!.. Помститься за Чан Ки!..

Заступник командира з'єднання Банг поклав трубку.

— Помстимося за Чан Ки! Вперед! — вигукнув він.

На світанку ворог, що ховався в укриттях, змушений був здатися. Над Донгкхе замайорів прапор Демократичної Республіки В'єтнам...

Н а м К а о

ГЛАЗА

Новеллы

«Зарубежная новелла», кн. 21

(На украинском языке)

**Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.**

Редактор І. Ф. Лещенко
Художник М. С. Туровський
Художній редактор В. В. Машков
Технічний редактор Л. М. Грицишин
Коректори О. К. Бобренко,
Т. В. Грузинська

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. Здано на виробництво 3/XII 1974 р. Підписано до друку 19/II 1975 р. Папір № 1. Формат 70 × 90^{1/2}. Фізичн. друк. арк. 10. Обліково-видавн. арк. 13,272. Умовн. друк. арк. 11,7. Ціна 81 коп. Тираж 30 000. Замовл. 4-515.

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

Готуються до друку:

СЕРІЯ
«ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»

Голсуорсі Д.
САГА ПРО ФОРСАЙТІВ.
Трилогія.
(З англійської).

Манн Г.
МОЛОДІ ЛІТА КОРОЛЯ ГЕНРІХА ІV.
Роман.
(З німецької).

СЕРІЯ «ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА»

Ларні М.
СОКРАТ У ХЕЛЬСІNKІ.
Фейлетони і памфлети.
(З фінської).

Манн Т.
ТРИСТАН.
Новели.
(З німецької).

Сенкевич Г.
НОВЕЛИ.
(З польської).

СУЧАСНА НОРВЕЗЬКА НОВЕЛА.
(З норвезької).

БІБЛІОТЕЧКА «МУДРІСТЬ НАРОДНА»
НІМЕЦЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ.
ЧЕСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ.
УГОРСЬКІ ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

СЕРІЯ «ДРУЖБА»

Жукровський В.
ХРЕЩЕНІ У ВОГНІ.
Роман. Новели.
(З польської).

Яшек Р.
МЕРТВІ НЕ СПІВАЮТЬ.
Роман.
(З словацької).

Чопич Б.
ПРОРИВ.
Роман.
(З сербсько-хорватської).

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Адреса магазину «Книга — поштою»:
252117 Київ-117,
вул. Попудренка, 26/Д.

81 коп.

